

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2024.1

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

КС

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2024, № 1(18)

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation — 2015
Published twice a year (June, December)

Київ — 2024

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 582 від 24.04.2024 р., Додаток 6,
оновлено позицію журналу
у Переліку наукових фахових видань України
(категорія «В») через зміну назви засновника

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat,
Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
до оприлюднення на вебсайті журналу
після здійснення видавничої підготовки
(протокол № 6 від 25.04.2024 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

УДК: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.1>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2024, № 1 (18)

Січень — Червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна)

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андреев Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан, доктор габлітований (Польща);
Садовська Джоанна, докторка габлітована (Польща);
Прихода Марек, доктор філософії (Чеська Республіка)

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Автори публікацій, 2024

Founder:

BORYS GRINCHENKO
KYIV METROPOLITAN UNIVERSITY

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 582 dated 24.04.2024,
Annex 6, the journal is updated the position on the List
Professional Editions of Ukraine (category “B”)
due to the change of the name of the founder

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals, EBSCO,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University for publication
on the website of this journal
upon editorial approval
(*Rec. No 6 dated 25.04. 2024*)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially
the history of Kyiv.

The journal has its own website.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

UDC: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.1>

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2024, № 1 (18)

January — June

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović, Habilitated Doctor (Poland);
Joanna Sadowska, Habilitated Doctor (Poland);
Marek Přihoda, PhD (Czech Republic)

© Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 2024
© Authors of publications, 2024

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Драч О.</i> Заміжжя освітянки — підстава для звільнення? Думки керівників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст.	6
<i>Олексин І., Соколова Н.</i> Викладання філософії в Харківському університеті 19 — початку 20 ст. (за спогадами студентів)	20
<i>Надтока Г., Чабан Я.</i> Дозвілля в структурі робітничого повсякдення Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст.	28
<i>Місько В., Романів А.</i> Свобода віросповідання та державно-канонічний статус православ'я за часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського	34
<i>Венглевич В.</i> Генерал Мирон Тарнавський у польському полоні (1918–1921 рр.)	42
<i>Попенко Я., Срібняк І., Яковенко Н., Матвієнко В.</i> Формування північно-східних кордонів Румунії: міжнародно-правове забезпечення інкорпорації бессарабських земель до складу Королівства (кінець 1919-го — перша половина 1920-го р.)	48
<i>Вронська Т.</i> Київські мінушки: режимні заборони для «непевних» громадян	59

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Ковальов Є.</i> Археографія і родова честь: обставини публікації Олександром Лазаревським автобіографічних нотаток прилуцького полковника Григорія Галагана	72
<i>Горпинченко І.</i> Церковно-обновленський рух в Україні: на матеріалах харківської «Церковної газети» (1906)	79
<i>Ляскович Р., Ляскович Т.</i> Повсякдення мешканців Кам'янця-Подільського восени 1919 р. в умовах російсько-української війни (за матеріалами місцевої преси)	86
<i>Гедьо А., Ксенофонтос П.</i> Голодомор 1932–1933 рр. у грецьких селах Надазов'я: усні свідчення жертв	96
<i>Андрєєв В., Андрєєва С.</i> «Багато важливого для науки і правди ще зберігають береги Дніпра»: листи Олександра Бодяньського до Віктора Петрова	106

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СТУДІЇ

<i>Шеретюк Р., Стоколос Н.</i> Місія римо-католицького Ордену Пресвятої Трійці: суть, віхи історії, модернізація (кінець 12 — початок 21 ст.)	120
<i>Іванюк О., Романенко Д.</i> Місто, яке не спить: Париж у тревелогіях мандрівників з Наддніпрянської України (19-го — початку 20-го ст.)	128

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЕСЕЇ

<i>Мицик Ю.</i> Історик Теодор Мацьків у спогадах і листуванні	138
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Бачинська О.</i> Хорологія України ранньомодерного часу.	
<i>Брехуненко В., Бойко П., Заяць А.</i> Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їх реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.). Львів ; Київ, 2023. 480 с.	151
<i>Ковальов Є.</i> Розмаїтість ідентичностей як предмет біографічного дослідження.	
<i>Ададуров В.</i> «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів : Видавництво УКУ, 2024. 540 с.	155

ЮВІЛЕЇ

<i>Гуржій О.</i> Вчений, педагог, людина: до 70-річчя доктора історичних наук, професора Віталія Щербака	158
--	-----

HISTORICAL STUDIES

- O. Drach.* Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal? Opinions of Educational Institution Administrators at Kyiv Educational District in the Early 20th Century 6
- I. Oleksyn, N. Sokolova.* Teaching Philosophy at Kharkiv University in the 19th — Early 20th Century (according to students' recollections) 20
- H. Nadтока, Ya. Chaban.* Leisure Aspect of the Everyday Life of Factory Workers in Yelysavethrad at the Turn of the 19th–20th Centuries 28
- V. Misko, A. Romaniv.* Freedom of Religion and the State-Canonical Status of the Orthodox Church during the Period of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi 34
- V. Venglevich.* General Myron Tarnavsky in the Polish Captivity (1918–1921) 42
- Ya. Popenko, I. Sribniak, N. Yakovenko, V. Matviyenko.* The Establishment of North-Eastern Borders of Romania: International and Legal Support for Incorporation of the Bessarabia Lands into the Kingdom (the end of 1919 — the 1st half of 1920) 48
- T. Vronska.* Kyiv's Minusnyku: Regime Bans for “Uncertain” Citizens 59

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Ye. Kovalov.* Archeography and Family Honour: The Circumstances Surrounding the Publication of the Autobiographical Notes of the Pryluku Colonel Hryhorii Galagan by Oleksandr Lazarevskyi 72
- I. Horpynchenko.* The Church Renewal Movement in Ukraine: Based on the Materials of the Kharkiv “Tserkovna Hazeta” (1906) 79
- R. Liaskovych, T. Liaskovych.* City Life of Kamianets-Podilskyi Inhabitants in the Autumn of 1919 under Russian-Ukrainian War (based on the sources of local newspapers) 86
- A. Hedo, P. Xenophontos.* The Holodomor of 1932–1933 in the Greek Villages of the North Azov Region: Oral Testimonies of Victims 96
- V. Andryyev, S. Andryyeva.* “Much important for science and truth are still preserved by the Dnipro's banks”: Letters of Oleksandr Bodyanskyi to Viktor Petrov 106

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- R. Sheretiuk., N. Stokolos.* Mission of the Roman Catholic Order of the Holy Trinity: Content, Events of History, Modernization (the end of 12th — the beginning of 21st century) 120
- O. Ivanyuk, D. Romanenko.* The City that Does not Sleep: Paris in the Travelogues of Voyagers from Dnieper Ukraine (19th — early 20th centuries) 128

DOCUMENTARY ESSAYS

- Yu. Mytskyk.* Historian Theodore Matskiv in His Memoirs and Correspondence 138

REVIEWS AND NOTES

- O. Bachynska.* Chorology of Ukraine in the Early Modern Period: Brekhunenko V., Boyko P. & Zayats A. (2023). Spatial Boundaries of the Ukrainian World: A complex of ideas and their implementation in early modern Ukraine (16th–18th centuries) 151
- Ye. Kovalov.* Diversity of Identities as a Subject of Biographical Research: Adadurov V (2024). “Rearranging words in the centuries”: An intellectual biography of Ilko Borshchak 155

ANNIVERSARIES

- O. Gurzhii.* Scientist, Pedagogue, Person: To the 70th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Vitalii Shcherbak 158

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>
УДК 94(477)"19":[305-055.2:005.562]

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

**Заміжжя освітянки — підстава для звільнення?
Думки керівників освітніх закладів
Київського навчального округу початку 20 ст.**

Гендерна нерівність зумовлює вивчення професійної діяльності жінок модерної доби. Метою статті є з'ясування думок начальників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. щодо (не) доцільності освітянки продовжувати працювати після заміжжя. Визначено, що близько ¼ керівників підтримали звільнення заміжніх, 32,4 % застерегли від безумовної нормотворчості, 43,2 % заперечили її доцільність. Наголошено на маркерному образі освітянки, його службово-функційних, морально-етичних та сімейно-шлюбних рисах. Обґрунтовано зміну ставлення до потенційної репродуктивності службовиць у діловодному листуванні. Ознакою сприйняття емансипації жіноцтва є теза про те, що службова справність освітянок зумовлена не їхнім сімейним станом, а індивідуальними якостями й моральними імперативами.

Ключові слова: викладачка, класна наглядачка, заміжня освітянка, жіноча освіта, начальник жіночої гімназії, голова педагогічної ради, Київський навчальний округ.

**Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal?
Opinions of Educational Institution Administrators
at Kyiv Educational District in the Early 20th Century**

Gender inequality shapes the study of women's professional activities in the modern era. The aim of the article is to elucidate the positions of educational institution administrators within the Kyiv educational district regarding the (in)advisability of female educators continuing to work after marriage, based on a survey of 1903 respondents. The investigation methods include content analysis and the achievements of gender studies.

It was established that approximately a quarter of the administrators fully supported the ministry's proposal to dismiss married female educators, while 32,4% cautioned against unconditional legislative action in this area, and 43,2% outright opposed its practical feasibility. Dominant markers of the image of the female educator included professional-functional, moral-ethical, family-marital, and economic aspects, which, depending on the administrators' positions, acquired corresponding arguments and conclusions. The functional dichotomy of a married educator between professional duties and family obligations was perceived both by the majority of administrators and categorically rejected by some of them.

The study justifies the change in attitude towards the potential reproductive capacity of female employees in official correspondence. It was revealed that the natural conditions of female educators, resulting from

childbirth, no longer concerned a significant portion of educational institution administrators. Some have advocated for the necessity of social guarantees for female employees as future mothers. The perception of women's emancipation is supported by the thesis that the qualification of female educators was determined not by their marital status, but by their individual qualities. This deepens the notion of equality of rights and responsibilities among individuals tasked with teaching, regardless of gender.

Key words: female educator, class supervisor, married female educator, female education, head of a women's gymnasium, chair of the pedagogical council, Kyiv educational district.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Драч О., 2024

В умовах глобалізованого світу уявити простір суспільної діяльності без жінок майже неможливо. Жіноцтво все активніше долучається до громадського й політичного життя, про що свідчать документи ООН і Ради Європи. Залученість жінок до ринку праці, що невинно зростає протягом 20-го ст., нині у багатьох країнах наблизилась за показниками до затребуваності чоловіків. Однак жінки, як і раніше, повсюдно витрачають на ведення домашнього господарства більше часу, ніж чоловіки. Виходить, що сьогоденна масова зайнятість жіноцтва на ринку праці не допомогла переглянути гендерні ролі в сім'ї. Стурбованість гендерною нерівністю й інтерес до фундаментальних основ щодо того, як функціонує й процвітає суспільство, зумовлює пошук відповідей на питання: чому чоловіки й жінки роблять вибір, який настільки відповідає традиціям? Спробуємо осмислити ретроспективу проблеми від її витоків, а тому пошукове вістря скеруємо на вивчення професійної діяльності жінок у сфері освіти модерної доби в Україні.

Історіографія проблеми на сьогодні має лише загальні праці. До студіювання різних аспектів працюючої жінки модерної доби зверталося чимало дослідників. Як стверджує Лінн Абрамс, у «довгому» 19 ст. образ працюючої жінки зумовлював демографічні побоювання щодо зменшення населення та деградації націй в усіх країнах Єв-

ропи. Повсюдно жінку сприймали у першу чергу як матір і домогосподарку, а не працівницю¹. Спонукальні чинники до роботи заміжніх працівниць 19–20 ст. досліджуються в розвідці щодо жіночої зайнятості у Франції².

Підсумовуючи розвиток жіночого руху на теренах Російської імперії, Річард Стайтс констатував, що його досягненнями стали як реформа жіночої освіти й прийняття інтелігенцією ідеї жіночого рівноправ'я, так і потужне соціальне реформаторство, зокрема щодо питань розширення прав учительок, жінок-лікарів і жінок-адвокатів, які включали до багатьох законопроектів початку 20 ст.³ Барбара Енгель стверджує, що, на відміну від представників середнього класу Заходу, освічене пізноімперське суспільство схвально ставилося до оплачуваної праці жінок, навіть коли вони були заміжніми й матерями⁴.

Репрезентацію жінок Російської імперії в інтелектуальних професіях, зокрема на педагогічній ниві, осмислила німецька дослідниця Б'янка Пітров-Еннкер⁵. Учителювання й просвітництво як пріоритетні способи соціальної реалізації жінок із вищою освітою визначено в наших дослідженнях⁶. Правові аспекти роботи вчительок у закладах освіти актуалізовано у вивченні повсякдення педагогічного персоналу Російської імперської модерної доби⁷ контексті узагальнення соціально-правового статусу учителів України пізноімперської доби виокремлено становище вчительок в освітніх закладах⁸.

¹ Abrams L. The making of modern woman: Europe 1789–1918. Longman, 2002. P. 226.

² Zijdeman R. L., van Leeuwen M.H.D., Rébaudo D., Pélissier J.-P. Working Women in France, nineteenth and twentieth centuries. Where, when, and which women were in work at marriage? *The History of the Family*. 2014. Vol. 19. № 4. P. 537–563. DOI: 10.1080/1081602X.2014.967266.

³ Stites R. The New Generation. Stites R. *The Women's Liberation. Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton University Press. 1990. P. 157–190. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.13>.

⁴ Engel B. A. *Breaking the Ties That Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia*. 2011. Cornell University Press. 296 p.

⁵ Pietrow-Ennker, B. *Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. Campus, Frankfurt am Main und New York. 1999. 498 p.

⁶ Драч О. О. Самореалізація випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. № 9 (222). С. 105–111; Драч О. О. Просвітительки народу: соціальна місія випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 66–69.

⁷ Зубков И. В. *Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916*. Москва : Новый хронограф, 2010. 528 с.

⁸ Махінко А. І. Соціально-правовий статус учителів Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.). *Сторінки історії : зб. наук. праць*. 2022. Вип. 55. С. 45–59. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269755>

Попри наявність масиву літератури з теми, висловлювання окремих дослідників нагадують кліше радянської доби, демонструючи нерозуміння їхніми авторами складного феномену пізньомперської системи освіти. Такими є твердження про наявність декретних відпусток у викладачок середніх шкіл⁹, теза про традиційну перевагу чоловіків-педагогів, зумовлену «дискримінаційним щодо професії становищем жінки у тогочасному суспільстві»¹⁰. Отже, відсутність спеціальних праць, присвячених службовицям жіночих навчальних закладів модерної доби України, зокрема Київського навчального округу, а також доцільність перегляду й уточнення концептуальних положень новітніх історико-освітніх студій зумовили обрання нами теми дослідження.

Метою статті є з'ясування позиції начальників жіночих освітніх закладів Київського навчального округу щодо (не)доцільності освітянки продовжувати працювати після заміжжя. Конкретними завданнями для розроблення визначаємо: встановлення кількісних параметрів спектру думок начальників; вивчення застосованої ними аргументації; узагальнення висловлених застережень і побажань до проекту; з'ясування домінуючих маркерів образу освітянки модерної доби у візії їхніх безпосередніх керівників.

Джерельною базою слугують матеріали опитування (1903) начальників і голів педагогічних рад жіночих (про)гімназій, директорів народних училищ Київського навчального округу щодо (не)доцільності продовження служби пошлюбленою освітянкою, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді 707 «Попечитель Київського навчального округу»¹¹. Відповіді керівників освітніх закладів Київського навчального округу є цінним джерелом виявлення їхніх думок щодо суміщення жіночої ролі дружини, матері та домогосподині і водночас службовиці.

Методами дослідження діловодного листування нами обрано контент-аналіз, що забезпечує класифікацію якісних текстових даних у кластери схожих сутностей чи концептуальних категорій¹². Під час роботи дотримувалися поетапності засадничих процедур: оцінки змісту конкретного

письмового документа; категоризації одиниць комунікації; інтерпретації даних опісля обрахунку комунікативного змісту; пояснення виявлених закономірностей¹³. Для інтерпретації здобутих результатів використовували напрацювання гендерних студій, представники яких визнали, що «гендер глибоко вкорінений у стосунках робота-сім'я»¹⁴.

Щодо понятійного апарату дослідження. Словосполучення «особи жіночої статі, які служать у (про)гімназіях Міністерства народної освіти»¹⁵, уживане в діловодному листуванні 19 — початку 20 ст., заміняємо сучасною термінологією: «жінки», «освітянки», «службовиці», конкретні посади позначаємо за штатним розписом: вчительки, викладачки й класні наглядачки. Опрацьовуючи діловодну документацію, назви освітніх інституцій подаємо відповідно до їх іменування на фірмових бланках установ, адресантів позначаємо згідно із зазначеною в листі посадою.

Викладачки / класні наглядачки модерної доби: витоки питання

Організація з кінця 1850-х років відкритих всестанових жіночих навчальних закладів — гімназій і прогімназій — знаменувало як нову епоху освіти і виховання генерацій дівчат України модерної доби, так і розширило можливості працевлаштування жінок у сфері освіти. У кінці 1860-х років уряд вжив заходів щодо підвищення престижу жіночої середньої освіти через визначення правових гарантій випускниць. За законом, 1868 р. випускницям навчального закладу 1 розряду (з 1870 р. — гімназії) з педагогічним класом надали право на отримання кваліфікації домашньої наставниці чи вчительки без додаткових іспитів. Дівчата, які скінчили курс на відмінно, нагороджувалися золотими та срібними медалями.

Більш чітко правове становище випускниць визначило нове «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» від 24 травня 1870 р. Учениці, які були нагороджені медалями після скінчення загального курсу гімназії і опанували курс 8 педагогічного класу, отримували кваліфікацію домашніх наставниць. Схвальний атестат гімназії й закінчення педагогічного класу уможлилювали виконання

⁹ Зубков И. В. Российское учительство... С. 265.

¹⁰ Махінко А. І. Соціально-правовий статус... С. 56.

¹¹ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. 3 листуванням щодо служби заміжніх жінок у жіночих середніх нижчих навчальних закладах. 2 серпня 1903 р. — 7 серпня 1904 р. 58 арк.

¹² Heidi J. Content analysis. *The Sage encyclopedia of qualitative research methods* / ed. L. M. Given. SAGE Publications, 2008. P. 120–121.

¹³ *The Research Imagination: An Introduction to Qualitative and Quantitative Methods* / Gray P.S., Williamson J. B., Karp D. A., Dalphin J. R. Cambridge University Press, 2007. P. 286.

¹⁴ Shockley K., Shen W., DeNunzio M., Arvan M. Disentangling the Relationship Between Gender and Work-Family Conflict: An Integration of Theoretical Perspectives Using Meta-Analytic Methods. *Journal of Applied Psychology American Psychological Association*. 2017. Vol. 102, №. 12. P. 1615. DOI: 10.1037/apl0000246P.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 1.

обов'язків домашніх учительок, інші випускниці могли працювати вчительками народних учлищ. За законом, домашні вчительки й наставниці мали право організувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних і державних закладах, займатися навчанням у родині та отримувати пенсії за вислугу років¹⁶.

Державну підтримку працевлаштування жінок у сфері педагогіки забезпечив указ «Про допущення жінок на службу в громадські та державні установи» (1871). Нормативним актом декларували сприяння праці жінок на освітянській ниві¹⁷. Уряд спробував певною мірою вирішити також проблему викладацького контингенту жіночої середньої школи. Жінки могли бути викладачками в навчальних закладах для дівчат тільки за наявності кваліфікації домашніх наставниць і вчительок. У примітці до ст. 22 Положення законодавці відзначили пріоритетність жінок-педагогів у прогімназіях і перших трьох (молодших) класах жіночих гімназій¹⁸. Міністерство народної освіти в подальших своїх розпорядженнях не відступило від цього узаконення. Таким чином, випускниці гімназій мали право викладати в молодших класах жіночої середньої школи.

Відзначимо, що мережа середніх жіночих навчальних закладів у Російській імперії зростала швидкими темпами. На 1873 р. таких установ, підпорядкованих Міністерству народної освіти, в імперії нараховувалося 173; на 1884 р. — 337; на 1903 р. — 445. Отже, протягом 30 років гімназійна мережа розширилася в 2,5 раза¹⁹. Також, за роз'ясненням директора департаменту Міністерства народної освіти, на практиці не існувало ніякої різниці між кваліфікацією домашньої вчительки та наставниці, а також у наданих їм правах, навіть у розмірі пенсії, яку могли вислужити, — 160 руб.²⁰ Різниця полягала лише в способах здобуття цієї професії та почасти в рівні знань, якими володіли домашні вчительки та наставниці.

Здобуття дівчиною середньої освіти й набуття педагогічної кваліфікації створювало передумови для її працевлаштування за фахом. Питома вага таких трудівниць протягом другої половини 19 ст. як в Україні, так і в усій імперії невпинно зростала, зумовлюючи значну конкуренцію між ними

на освітній ниві. У контексті обговорення того, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні»²¹ з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць, а також реформування патріархального сімейного порядку через розширення прав особистості в сім'ї й суспільстві, вище імперське чиновництво визначалося в ситуації трудової діяльності освітянки після укладання шлюбу.

Уперше питання, чи може вчителька / класна наглядка жіночої прогімназії після виходу заміж зберегти за собою, у разі свого бажання й згоди чоловіка, посаду, яку обіймала до шлюбу, постало у 1880 р. у Віленському навчальному окрузі. Попечитель округу рекомендував керівництву закладу керуватися усталеною практикою жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії (звільняти пошлюблених), про що поінформував Міністерство народної освіти. Водночас міністерство не погодилося з таким рішенням і розпорядженням 28 серпня 1880 р. за № 9922 роз'яснило управлінню округу, що не вважає справедливим ухвалити норму, за якою вчительки й наглядачки жіночих навчальних закладів відомства звільняються зі служби після шлюбу, тому що заміжжя не може позбавляти вчительку набутих нею завдяки освіті прав, і в разі, якщо в окремих випадках сімейні обов'язки завадять вчительці справно виконувати службові обов'язки, то питання щодо залишення нею роботи має бути вирішено особно в кожному випадку на загальних підставах²².

У 1902 р. попечитель Одеського навчального округу знову актуалізував питання служби в освітніх закладах заміжніх викладачок чи класних наглядачок. Окресливши невигоди їхньої роботи, а також посилаючись на досвід Німеччини і правила для міських училищ, ухвалені Санкт-Петербурзькою міською думою, попечитель клопотав перед Міністерством народної освіти вжити в окрузі такі заходи: по-перше, оголосити циркулярно службовицям навчальних закладів округу, що вони після заміжжя втрачають право вільно продовжити роботу на посаді вчительок чи класних наглядачок; по-друге, зобов'язати таких осіб повідомляти про шлюб безпосереднє начальство для розпорядження щодо заміщення наявних вакансій²³. Цю пропозицію доповіли міністру народ-

¹⁶ Цит. за: Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2011. С. 253–254.

¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLVI. Ст. 49137.

¹⁸ Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / сост. М. Родевич. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Хана, 1884. С. 30.

¹⁹ Цит. за Драч О. О. Вища жіноча... С. 36.

²⁰ Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. Санкт-Петербург, [1888]. С. 30.

²¹ Таку фразу застосував у доповідному листуванні попечитель Казанського навчального округу Попов.

²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 49.

²³ Там само. Арк. 1–1 зв., 49 зв.

ної освіти, резолюція якого приписувала з'ясувати погляди щодо неї в решти керівників округів.

Відповідним листом від 18 липня 1903 року № 11772 освітнє відомство зобов'язало попечителя Київського навчального округу поцікавитися думкою місцевих начальників освітніх закладів, де жінки працювали вчительками та класними наглядачками, і повідомити висновок, «якою мірою бажаним є запровадження проектного заходу»²⁴. 5 серпня 1903 р. канцелярією попечителя Київського навчального округу було розіслано 41 екземпляр листа до очільників педагогічних рад жіночих гімназій і прогімназій та директорів народних училищ округу²⁵. У відповідь на запит канцелярії попечителя надійшли 37 листів, які темпорально охоплюють 11 серпня — 15 вересня 1903 р.

Проаналізуємо наявні відгуки керівників освітніх закладів. Критерієм групування відповідей обрано ставлення до міністерських пропозицій. Емпіричними показниками, що позначають якісний ступінь ознаки (критерію), буде міра підтримки респондентами міністерських пропозицій. Вивчення усіх надісланих до канцелярії попечителя Київського навчального округу відгуків виявило, що розподіл емпіричних показників відбувається в межах такої шкали: безумовна підтримка пропонованого («цілком справедливо і бажано; цілком доцільно»); підтримка з умовою («тільки частково більш-менш бажана» / «не бажано безумовне застосування») і цілковита не підтримка («небажано»). У результаті кваліметричного аналізу встановлено, що 24,3 % керівників освітніх закладів округу безумовно підтримали міністерські пропозиції; 32,4 % — висловили підтримку з певними застереженнями; 43,2 % — не підтримали взагалі.

Отримані цифрові результати виявилися досить показовими в гендерному аспекті, оскільки втілюють домінуючі суспільні тенденції пізньоімперської доби в Україні. У подальшому викладі конкретизуємо статистичні дані через поглиблене вивчення думок очільників закладів. Зауважимо, що Київський навчальний округ був одним із найбільших в Україні і включав Волинську, Київську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії.

«Визнаю не вигідним лишати жінок на службі після заміжжя»

Щонайперше розглянемо групу керівників, які вказали цілковиту підтримку міністерській пропозиції, питома вага яких становила 24,3 %. Розпочнемо вивчення їхньої позиції з текстуального

аналізу листів керівників Київської губернії. Одним із перших, і вкрай лаконічно, відповів попечителю округу голова педагогічної ради жіночої гімназії при Київській Євангелічно-Лютеранській церкві, який визнав запровадження проектного заходу щодо жінок «в інтересах справи цілком справедливим і бажаним»²⁶.

Голова педагогічної ради Київської жіночої прогімназії Н. В. Конопацький, чия позиція була аналогічною, вважав за необхідне подати мотивації, що її зумовили. «Жінки, які працюють викладачками чи наглядачками в навчальних закладах Міністерства народної освіти, після заміжжя не повинні продовжувати своєї служби, оскільки такі посади завжди можуть зайняти непошлюблені жінки, по-перше, як менш забезпечені матеріально; по-друге, як такі, що мають можливість приділяти більше вільного часу виконанню своїх службових обов'язків»²⁷. Отже, керівник виокремив економічний і службово-функційний маркери образу працюючої жінки.

Ще один респондент з Київської губернії — начальник Уманської жіночої гімназії — насамкінець довгого листа зазначив: «...наважуюсь висловитися щодо заміни пошлюблених жінок особами незаміжніми»²⁸. Він досить розлого аргументував своє рішення, навівши кілька значущих з його погляду чинників. По-перше, заміжжя викладачки й класної наглядачки передбачало знайти в чоловікові опору, гарантію матеріального благополуччя подружжя; по-друге, в сімейному житті, виконуючи домашні обов'язки, жінка мала завдання, що забирали весь її час і сили, отже виключали будь-яку можливість віддатися стороннім (службовим) заняттям; по-третє, заміжжя викладачка в гімназії шукала не «конкретної діяльності», не «задоволення вищих потреб», а збільшення своїх матеріальних ресурсів і «фінансової незалежності від чоловіка»; по-четверте, у житті заміжньої жінки періодично трапляються обставини, за яких праця в гімназії протягом тривалого часу стає не лише не вигідною, а й неприпустимою та неможливою; по-п'яте, узагальнення досвіду роботи закладу переконує, що пошлюблені жінки формують найбільший відсоток службовців, які манкірують заняттями (пропускають їх)²⁹. Маємо констатувати, що начальник Уманської жіночої гімназії обійняв найбільш умотивовану серед усіх підлеглих чиновників позицію, назвавши п'ять груп чинників, що узагальнюються як сімейно-шлюбний, економічний, морально-етичний і службово-функційний маркери образу працюючої жінки.

²⁴ Зубков І. В. Російське учительство... С. 265; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 1 зв.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 48.

²⁶ Там само. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 43.

²⁸ Там само. Арк. 31 зв.

²⁹ Там само. Арк. 31–31 зв.

Наступна 1/3 частина керівників, які висловили цілковиту підтримку міністерській пропозиції, представляла Чернігівську губернію. Розглянемо їхні мотивації щодо рішення про бажане звільнення службовиць із закладів після заміжжя. Щонайперше відписав до канцелярії попечителя інспектор трикласного міського училища м. Кролевець Чернігівської губернії, який, будучи головою педагогічної ради жіночої Кролевецької прогімназії, зазначив, що «служба заміжніх жінок у навчальних закладах вельми небажана», і навіть комплекс аргументів, серед них, передусім, «досить тривалі терміни хворобливого стану жінок під час вагітності, на яку діти звертають особливу увагу і дуже рано дізнаються про закони природи, що розвиває в них ненормальну статеву зрілість; по-друге, матеріальний добробут жінки, яка вийшла заміж, цілковито має бути на чоловікові, а не на суспільстві; по-третє, заміжня жінка має так багато хатньої роботи, що вона не може сповна сумлінно виконувати службових обов'язків»³⁰. Отже, інспектор міського училища, який очолював педагогічну раду жіночої прогімназії м. Кролевець, убачав проблемним продовження служби пошлюбленої освітянки через морально-етичний чинник, а саме специфіку жіночої репродуктивної фізіології, котру за нормами пристойності традиційного суспільства варто було ретельно приховувати. Із порушенням цих норм він пов'язував ранні вияви інтересу до сексу у школярів/ок. Чинники службово-функційний і економічний очільник Кролевецької прогімназії вважав не менш значущими, оскільки за усталеною моделлю церковно-канонічних вінчальних настанов і законодавчими нормами забезпечувати дружину-освітянку після шлюбу мав її чоловік, тоді як вона набувала нових пріоритетних завдань дружини й домогосподарки, що заважало її успішній службі в освітній установі.

Голова педагогічної ради Сосницької жіночої прогімназії аргументував підтримку проєктованого заходу винятково з погляду ставлення заміжніх службовиць до праці, констатуючи, що «майже у всіх випадках сімейні обов'язки таких осіб вельми ускладнюють належне виконання ними навчальної чи виховної роботи, а подекуди й зовсім заважають, принаймні не сприяють справлянню службових обов'язків»³¹. Отже, керівник так само виокремив службово-функційний чинник як одну з умов повноцінної праці пошлюбленої педагогині.

Очільник педагогічної ради Стародубської жіночої гімназії визнав, що «заборона педагогічної

діяльності заміжній жінці вельми бажана і необхідна». Такий категоричний припис він мотивував тезою в дусі старозавітних напучень про те, що «істинне покликання жінки є шлюб, у якому вона повинна зайняти належне їй місце як матір, господиня дому, супутниця чоловіка і вихователька своїх дітей. Покликання це високо і свято, й обов'язки, пов'язані з ним, настільки важкі, що заміжня жінка за всього свого бажання не може виконати їх з користю для навчально-виховної справи без шкоди для свого особистого здоров'я, добробуту своєї сім'ї та майбутніх нащадків»³². На його думку, модель сімейних завдань пошлюбленої жінки (нині окреслювана як патріархатна) виключала доцільність її роботи поза домом, до того ж з погляду керівника педагогічного колективу доповнювалася службово-функційною несправністю такої працівниці.

Не оминув голова педради Стародубської жіночої гімназії також і чинника економічного, констатуючи, що «заміжня жінка більш-менш забезпечена, тому, обіймаючи посаду вчительки чи класної наглядки, тим самим відсторонює незаміжню, котра, якщо посвятитися цій важкій діяльності, то тільки в разі останньої нужди»³³. Отже, вищезазначені керівники жіночих навчальних закладів Чернігівської губернії висловилися за заборону пошлюбленої службовиці працювати в освітньому закладі, а також принагідно вказали традиційність власних поглядів на роль і завдання дружини в родині, основу яких становили християнські цінності.

Продовжимо розгляд позицій керівників закладів Волинської губернії, які повністю поділяли міністерську пропозицію. Як зауважив начальник Рівненської жіночої гімназії, «вельми бажано, щоб вчительки і наглядки після заміжжя були звільнені із займаних ними посад, а заміжні на такі не призначалися»³⁴. Аргументація начальником гімназії своєї позиції містить цінний матеріал щодо гендерних уявлень тогочасних освітніх адміністраторів: «Беручи шлюб, вчителька чи класна наглядка мають надію в більшості випадків на покращення свого матеріального становища і сподівання рано чи пізно перейти на утримання чоловіка, а до того використовувати свою платню, головним чином, на забаганки; не кажучи про те, що заміжня вчителька чи наглядка відривається від дому і родини, якщо така в неї є, і не може цілком належати ні сім'ї, ні навчальному закладу, не кажучи, нарешті, і про те, що заміжжя має наслідком такі обставини, які суперечать ретельному виконанню службових обов'язків, надмірна

³⁰ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 12.

³¹ Там само. Арк. 40.

³² Там само. Арк. 41–41 зв.

³³ Там само.

³⁴ Там само. Арк. 13 зв.

чисельність дівчат, які частенько не мають жодних засобів до прожиття, позбавляється можливості влаштуватися на роботу внаслідок того, що багато місць зайнято пошлюбленими»³⁵.

Аналіз ділового нарративу начальника Рівненської жіночої гімназії дає підстави виокремити ряд чинників — економічний, службово-функційний, морально-етичний, — через які не варто після заміжжя лишати на роботі працівницю. Наголосимо на морально-етичних міркуваннях очільника, який вочевидь не досить високої думки про заміжню освітянку, яка «розривається» між сім'єю і службою, що її аж ніяк не може виконувати сповна належно, і до того ще й марнотратить зароблені кошти на примхи. Начальник відверто закидає пошлюбленій службовиці порушення усталеної ролі дружини — дбати про чоловіка, родину й затишок у домі. Не в захваті він так само від того, що після заміжжя освітянка не повною мірою віддана службі.

Директор жіночого училища графа Д. М. Блудова в м. Острог лаконічно зауважив: «Вважаю не вигідним залишення жінок на службі в училищі після заміжжя»³⁶. Він констатував, що за усталеною в закладі практикою пошлюблені освітянки завжди полишали роботу в ньому, усвідомлюючи, що сімейні та материнські обов'язки можуть стати на заваді правильному виконанню ними службових завдань. Певною мірою директор лукавить із поясненням реальних витоків такого становища. Вірогідно, не стільки сумління заміжніх працівниць підказувало їм необхідність звільнення, скільки практиковані засновницею жіночого навчального закладу графинею А. Д. Блудовою відмови в працевлаштуванні пошлюбленими. У споминах остання пояснила підхід традиційного суспільства до жіночого щастя-долі. «Моє життя було найщасливішим, отже, одноманітним, без жодного драматизму. Обставини так мені сприяли, що я не мала ні нужди, ні бажання, ні нагоди вийти з сімейного кола обов'язків, а в родині любов і лад, та райська благодать»³⁷. Таку одвічну етику повсякдення вона зробила стрижнем навчально-виховного процесу в організованому нею жіночому училищі на Волині, якої директором дотримувався навіть після смерті А. Д. Блудової.

Очільник педагогічної ради Кам'янець-Подільської жіночої прогімназії С. А. Славутинської констатував, що «вважає продовження служби вчительок та класних наглядачок після їхнього заміжжя не вигідним»³⁸. Він деталізував міркування, якими керувався в своєму рішенні. По-перше,

пошлюблення вчительки чи класної наглядачки мало покращити її матеріальне становище; по-друге, заміжжя звично покладало на жінку багато сімейних обов'язків, нести які без порушення навчально-виховної справи неможливо (приміром, частенько будуть пропуски занять, недбалість на службі); по-третє, у період вагітності заміжня жінка має не зовсім пристойний вигляд для учениць³⁹.

Підсумовуючи вивчення позицій керівників педагогічних колективів жіночих освітніх закладів Київського навчального округу, які виказали цілковиту підтримку проєктованому міністерством заходу (їхня частка близько ¼, або 24,3 %) щодо циркулярної заборони продовження праці службовицям після заміжжя, маємо констатувати, що спектр наведених ними аргументів згруповано за сферами «жіночих нормопорушень» і узагальнено в службово-функційний, економічний, сімейно-шлюбний і морально-етичний маркери образу працюючої освітянки. За змістом відповіді цієї групи очільників засвідчили панування еталонних моральних регуляторів — християнської гендерної аксіології, скерованої на збереження традиційного типу сім'ї та подружжя.

«Проектований захід тільки частково більш-менш бажаний»

Перейдемо до вивчення відгуків керівників жіночих закладів Київського навчального округу, які частково погодилися з міністерською пропозицією (32,4 %). Важливо встановити сутність їхніх застережень до проєкту циркуляра, за яким опісля заміжжя службовиці (викладачки й класні наглядачки) втрачали право на продовження своєї праці на посаді. Розпочнемо з викладу застережних міркувань директорів, начальників і голів педагогічних рад жіночих (про)гімназій округу, групування яких здійснюємо за проблемно-змістовим критерієм.

Директор Маріїнської жіночої гімназії у Полтаві, очільник великого й авторитетного закладу регіону, прогнозував, що «запровадження проєктованого заходу позбавить гімназію кращих учительок, найбільш освічених, які гарно знають свій предмет, умілих, досвідчених і сумлінних викладачок»⁴⁰. До того ж заміжні вчительки мали небагато навчальних годин у гімназії, які, на випадок їх пропусків, завжди заміняли інші викладачки за найменших витрат з боку опікунської ради. Отже, директором Полтавської гімназії наведено переконливий аргумент — кадрові втрати найбільш кваліфікованих серед педагогічного

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 13–13 зв.

³⁶ Там само. Арк. 21.

³⁷ Блудова А. Д. Воспоминания графини Антонины Дмитриевны Блудовой. Москва : Университетская тип., 1888. С. 31.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 28 зв.

³⁹ Там само. Арк. 28.

⁴⁰ Там само. Арк. 26 зв.

персоналу. Він також роз'яснив навчальне щодення закладу, важливим складником якого було попередження дезорганізації визначеного розкладу занять, отже оперативна заміна відсутньої вчительки. Послугуючись аналогічним критерієм, голова педради Олександрівської жіночої гімназії міста Лубни не вважав доцільним працевлаштування заміжніх жінок у навчальні заклади тільки на посади, де, в разі хвороби, їх не можна замінити іншою особою. До таких посад у жіночих гімназіях він відніс посаду вчительки підготовчого класу⁴¹.

Правдиві кадрові перспективи містить лист голови педагогічної ради Глухівської гімназії, який констатував, що, окреслюючи заміжжя службовиць безоглядною перешкодою щодо продовження їхньої праці, такі норми можуть позбавити навчальні заклади старанних і відданих власним обов'язкам освітянок, які й за сімейного становища лишалися б незмінно ревними і корисними діячками навчально-виховної справи⁴². Більш категоричне застереження висловив керуючий Балтською жіночою прогімназією, який зазначив, що проєктоване «розпорядження утискує особисті права вчительок і наглядчочок і може слугувати причиною усунення зі служби найдосвідченіших і найвідданіших справі трудівниць педагогічної ниви»⁴³. Про те, що вчительки, які вирізнялися досвідченістю й викладацькими здібностями, були цінним кадровим потенціалом, свідчить позиція очільника педагогічної ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії, який пропонував у разі заміжжя таких осіб надавати їм за рішенням адміністрації навчального округу пільги для подальшого продовження педагогічної праці⁴⁴.

Прогнозував несприятливі наслідки для жіночих навчальних закладів у разі безумовного застосування проєктованого заходу також голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії⁴⁵. Серед пошлюблених освітянок він виокремив осіб похилого віку і бездітних, яким сімейний стан не заважав виконувати службові обов'язки. Усунення їх з посад, особливо за умови багаторічного стажу, буде надто прикрим заходом щодо них і, що найголовніше, позбавить навчальні заклади багатьох корисних діячок. Очільник застерігав, що в разі звільнення пошлюблених службовиць «молоді, недосвідчені викладачки і класні нагля-

дачки будуть часто замінюватися такими самими, а ті з них, які вимушено поставлять службу над заміжжям, поступово перетворяться на сварливих старих дів»⁴⁶. Як бачимо, образ самотньої незаміжньої жінки, яка присвятила себе роботі, ще й на початку 20 ст. у візії чоловіків зберігав негативну конотацію. Наведена думка голови педради Чернігівської жіночої гімназії чітко окреслює основний контингент пошлюблених службовиць — це переважно бездітні, вдови й жінки у віці, які мали значний педагогічний стаж і досвід і становили цінний кадровий потенціал закладу.

Окремі керівники наголосили на важливості дотримання прогресивних параметрів у формуванні педагогічного середовища навчальних закладів. Зокрема, застеріг від усунення з освітніх закладів пошлюблених службовиць популяризованою Просвітництвом тезою про величність місії жінки-матері у вихованні молоді генерації суспільства виконувач обов'язків голови педради Переяславської жіночої гімназії Костянтин Зеров⁴⁷. Оскільки дидактико-виховний вплив учительок на дітей шкільного віку педагогами визнано сприятливим, то, на його переконання, «надто бажаною є впливовість жінки-матері, яка, маючи власних нащадків, повинна надати ставленню до учнів більше щирості»⁴⁸.

Узагальнюючи виклад сформульованих очільниками жіночих середніх закладів перспектив у разі ухвалення циркуляра щодо заборони службовицям після заміжжя працювати на освітній ниві, зазначимо, що чинником, який найбільше їх непокоїв, була прогнозована втрата кваліфікованих педагогічних кадрів. Наведені адміністраторами застереження ґрунтувалися не лише на критеріях службової корпоративності й відданості справі, а й на мотивах соціальної справедливості й правових гарантій. Отже, процес набуття людністю громадянської ідентичності й емансипації в модерну добу невпинно тривав, ознакою чого є висловлення міркувань / зауважень підлеглих чиновників своєму керівництву щодо вірогідних порушень особових прав службовиць під час експертизи відомчих розпоряджень.

Разом із висловленням вищезазначених застережень начальники освітніх закладів у діловодному листуванні чітко сформулювали оптимальні, на їхню думку, умови для практичного втілення проєктованого міністерством циркуляра. Домі-

⁴¹ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 9.

⁴² Там само. Арк. 36 зв.

⁴³ Там само. Арк. 35.

⁴⁴ Там само. Арк. 55.

⁴⁵ Там само. Арк. 23 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 23 зв.

⁴⁷ Костянтин Іраклійович Зеров (1860–1940) — український педагог, випускник Глухівського вчительського інституту, інспектор народних училищ; у шлюбі мав 11 дітей, батько братів Зерових.

⁴⁸ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 17.

нантною умовою праці пошлюблених освітянок абсолютна більшість очільників педагогічних колективів визначила їхнє ставлення до службових обов'язків (службово-функційний маркер). «Якщо сімейні обставини заміжньої жінки не заважають виконанню її службових обов'язків», — типова фраза у відповідях цієї групи керівників⁴⁹. За індивідуальний підхід щодо питання продовження роботи в закладі заміжніх освітянок висловився голова педради Глухівської гімназії, «зважаючи на кожний осібний випадок, тобто тільки у разі, якщо сімейні обов'язки пошлюблених освітянок стали б на заваді сумлінному виконанню службових обов'язків»⁵⁰.

Пропозиція, яку принагідно висловили респонденти, підкреслювала доцільність передати право вирішувати подальшу долю заміжньої службовиці її керівникові. Голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії у висновку відверто зазначив, що питання звільнення / залишення на службі вчительки / класної наглядачки, яка бере шлюб, має кожного разу вирішувати безпосереднє начальство службовиці⁵¹. Поглиблює таку тезу голова педради Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич, на думку якого було достатньо, «щоб адміністрація навчального закладу в конкретних випадках мала законне право запропонувати такій особі звільнити штатну посаду»⁵². Були й такі, які не бажали брати на себе відповідальність ухвалення кадрових рішень, тому підтримували звичний спосіб формування штату закладу. «Перебування на службі заміжньої жінки має бути в компетенції попечителя навчального округу за умови, що остання може виконувати цілком справно свої обов'язки», — констатував начальник Вінницької міністерської жіночої гімназії⁵³.

Функціональну кадрову пропозицію сформулював згадуваний К. Зеров, очільник педради Переяславської жіночої гімназії, який наполягав на тому, «щоб службова діяльність пошлюблених учительок була предметом особливої уваги керівників навчальних закладів, а саме таких, праця яких після заміжжя значно погіршиться», і пропонував звільняти службовиць до вислуги пенсії за їхнім поданням, належно обґрунтованим і достатньо переконливим⁵⁴. Досить жорстка позиція К. Зерова, зокрема звільнення вчительок без вислуги пенсії, припускаємо, була реакцією

інспектора-посадовця на факти численних порушень останніми розпорядку навчально-виховного процесу в закладах освіти й пошук відповідних заходів до нормалізації становища.

Окремі керівники жіночих навчальних закладів вказували на функційне роздвоєння пошлюбленої освітянки-матері, що зумовлювало їхню позицію часткового погодження з проєктованим циркуляром. Голова педагогічної ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії підґрунтям його доцільності визначив «несумісність, головним чином, обов'язків матері сім'ї, що прикріпляли її до домашнього огнища, з обов'язками викладачки чи класної наглядачки, що вимагали, особливо від останньої, щоденного і тривалого перебування в навчальному закладі, через що звичайно можливі конфлікти між цими групами обов'язків, що зашкодять або родинним інтересам, або службовим»⁵⁵. По суті, керівник міркував, чи по силі освітянці після заміжжя доповнити усвідомлену ієрархію обов'язків працівниці соціальною місією матері родини, а також прогнозував психологічно складні стани службовиць через множинність обов'язків у публічному й приватному просторі. Проєктований циркуляр він визнав доцільним у частині поширення його норм — обмеження роботи після заміжжя — на класних наглядачок⁵⁶.

Схожим чином міркував і начальник Вінницької міністерської жіночої гімназії, який зауважив, що «класними наглядачками бажано призначати тільки незаміжніх чи бездітних удів, учительками можуть бути і заміжні, які не мають маленьких дітей»⁵⁷. Отже, вістря кадрових рекомендацій керівників жіночих навчальних закладів скеровано на допустиме обмеження працевлаштування освітянок, які мали дітей.

Вивчення сформульованих застережень щодо роботи заміжніх службовиць переконує, що частина очільників педагогічних колективів проблемності їхньої подальшої служби пов'язувала з природними станами жінки, зумовленими дітонародженням (вагітність, пологи, вигодовування і догляд за немовлям). Голова педради Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич позначив вагітність пошлюбленої викладачки жіночої гімназії не вигідною для закладу. Лишати на службі заміжніх учительок визнав можливим тільки в нижчих школах, де це не зашкодить моральності дітей. Водночас у середніх навчальних закладах, при-

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 22.

⁵⁰ Там само. Арк. 36 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 56.

⁵² Там само. Арк. 22.

⁵³ Там само. Арк. 11.

⁵⁴ Там само. Арк. 17 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 27 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 55.

⁵⁷ Там само. Арк. 11.

міром жіночих гімназій, де навчалися підлітки і навіть дорослі дівчата, краще не розворушувати в ученицях міркувань, на які їх наводить споглядання вагітної жінки⁵⁸.

Висловлені міркування доводять, що стрижнем навчально-виховного процесу і показником його ефективності в освітньому закладі лишалося моральне виховання учнів /учениць, базоване на нормах пристойності, серед яких педагогіка не останнє місце відводила культурі суспільних взаємовідносин і гендерної моралі. Разом із тим питання жіночої фізіології і статевого виховання були чітко виокремлені з етико-виховних завдань соціалізації учениць у закладі. Власне, ще й на початку 20 ст. в усіх жіночих середніх закладах держави зберігався однотипний підхід до вихованок, за яким підготовка до дорослого життя передбачала формування громадянськості й культурності на засадах взірців та ідеалів класичної спадщини, у тому числі й християнських, без найменших натяків на природний плин життя, що в реаліях навчального повсякдення означало уникання, знищення в зародку «незручних питань» статевої тематики і будь-яких приводів щодо них у педагогічному колективі. Чимало керівників навчальних закладів поділяли таку офіційну педагогіку, попри те, що за стінами їхніх освітніх установ вирувало непросто життя з іншими реаліями, що почасти не вписувалися в показове благочестя вікторіанської доби.

Підсумовуючи аналіз висловлених керівниками жіночих навчальних закладів умов і застережень щодо проєктованого циркуляром заходів обмеження праці заміжніх освітянок, відзначимо, що більшість із них непокоїла вірогідна кадра дезорганізація в педагогічних колективах. Начальники корелювали подальшу роботу освітянки в закладі з ефективністю її праці (службово-функційний маркер), а не зі зміною її сімейного становища. Такий підхід у гендерно сепарованій системі жіночої середньої освіти фактично означав аналогічні вимоги до педагогічних кадрів, як і в чоловічій середній школі.

«Запровадження проєктованого заходу... небажано»

Перейдемо до розгляду думок керівників освітніх закладів, які висловилися проти запровадження проєктованого заходу (43,2 %). Спробуємо пояснити, що означає факт цілковитої невідтримки начальниками жіночих навчальних закладів Київського навчального округу проєкту циркуляра, за яким опісля заміжжя службовиці втрачали право працювати на займаній

посаді, а також мотивації їхньої заперечувальної позиції.

Розпочнемо з вивчення представленої у відгуках аргументації щодо непотрібності проєктованого заходу, основу якої становив їхній досвід служби чиновниками в закладах округу. Керуючий Київською міністерською жіночою гімназією відзначив, що протягом тривалої служби в освітньому відомстві неодноразово зустрічав заміщення викладацьких посад заміжніми і бездітними жінками, вдовами та жінками, які не проживали зі своїми чоловіками⁵⁹.

Голова педагогічної ради Зінківської жіночої прогімназії чітко окреслив, що заміжні жінки, які працюють викладачками чи класними наглядачками, не можуть становити особливих незручностей. Його висновок аргументовано так: по-перше, якщо вони після заміжжя продовжують служити, отже потребують грошей і в такому разі стають більш ретельними в роботі і дедалі сердечніше ставляться до дітей; по-друге, нерідко трапляється, що у заміжніх службовиць не буває сім'ї (дітей), отже немає перешкоди до сумлінного виконання своїх обов'язків; по-третє, кожна викладачка чи класна наглядачка, навіть незаміжня, за недбале ставлення до своїх службових обов'язків у будь-який час може бути звільнена⁶⁰. Як розуміємо, керівник виокремив економічний чинник як спонукальну потребу до продовження роботи заміжньої освітянки, що, на його переконання, мотивувало її до стараннішої праці. Очільник педагогічної ради відстоював думку, що службова недобросовісність педагогічного персоналу є правовою підставою звільнення особи, а не її сімейний стан.

Аналогічну тезу висловив і голова педради Київської жіночої гімназії А. А. Бейтель, який з різних аспектів обмірковував недоцільність міністерської пропозиції. Допускаючи думку, що заміжня вчителька, будучи матір'ю, може іноді пропускати навчальні заняття чи індиферентно ставитися до службових обов'язків, очільник констатував, що теж саме може трапитися із незаміжньою⁶¹. Ще більше поглибив спростування апріорної тези щодо неможливості суміщення пошлюбленою службовицею функцій працівниці на ниві освіти й ролі матері заступник голови педагогічної ради Роменської жіночої гімназії. Він відверто висловив сумнів, «що заміжжя неодмінно завадить працівниці виконанню службових обов'язків, як не шкодить службі одруження чоловічого персоналу»⁶². Отже, керівник послуговувався логікою рівності прав і обов'яз-

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 22–22 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 44.

⁶⁰ Там само. Арк. 29.

⁶¹ Там само. Арк. 37.

⁶² Там само. Арк. 14 зв.

ків суб'єктів, покликаних навчати незалежно від статі.

Начальник Немирівської жіночої гімназії, функції якого виконував директор чоловічої гімназії, керувався наявним досвідом праці в закладі кількох заміжніх освітянок. Ця обставина, з його погляду, не спричинила жодної шкоди для навчальної справи. У разі, якщо робота пошлюбленої освітянки за певних умов стане невігдною, то начальник закладу може оформити подання щодо її звільнення⁶³.

Окремі керівники чітко визначили обставини, за яких праця освітянки в закладі набувала проблемності. Це були природні стани жінки, зумовлені дітонародженням. Відверто про це зауважив начальник Немирівської жіночої гімназії: циркулярною пропозицією прагнули усунути невігоди, які можуть спричинити вагітність чи хворобливість освітянки після появи дитини. Він рекомендував зважати на конкретну ситуацію, оскільки не всі пошлюблені мають дітей, до того ж не завжди їхнє народження супроводжується такою слабкістю, що спричиняє значні пропуски уроків учителькою; класну наглядачку на той час може замінити хто-небудь з її співробітниць⁶⁴.

Керуючий Київською міністерською жіночою гімназією невігоди праці пошлюблених службовиць зумовив винятково періодом вагітності, у зв'язку з чим безпосереднє начальство змушене вживати заходів щодо відсторонення такої вчительки / класної наглядачки від виконання її обов'язків⁶⁵. Представлені головою педагогічної ради Київської жіночої гімназії А. О. Бейтель аргументи почасти повторювали ключові маркери: не всі заміжні народжують, отже і не мають клопотів, що б заважали належному виконанню службових обов'язків; службовиці, особисто відомі йому, які чекали дитину («були при надії»), за власним бажанням залишали роботу в закладі; припущення, що вагітна вчителька може справляти певне враження на учнів і давати привід до передчасних висновків ученицям, то це тільки уявний домисел, оскільки вихованки гімназій, проживаючи з родиною, з дитинства звикають до такого стану їхнього оточення: матері, заміжніх сестер та інших, тому не вбачають нічого негожого в тому⁶⁶.

Як розуміємо, заміжжя працюючих у навчальних закладах освітянок спонукало керівництво

закладу — директорів і голів педагогічних рад, якими були на початку 20 ст. винятково чоловіки — визначити власне ставлення до потенційної репродуктивності підлеглих жінок, що, як свідчить діловодна документація, вже не лякала більшість адміністраторів. Важливим для доведення такого твердження є лист голови педагогічної ради Прилуцької жіночої гімназії, в якому він обмірковує невігоди від можливих перерв у роботі заміжньої освітянки. Він визнав, що в житті пошлюбленої жінки бувають періоди, коли вона не може бути на службі: перед пологами і кілька днів після того. На думку керівника, «зумовлений тим невихід на роботу може бути прирівняний до невідвідування служби особами через хворобу та сімейні обставини»⁶⁷. Він рекомендував період, пов'язаний з пологами і настанням материнства заміжньої освітянки, нормативно визначити як відпустку через хворобу. Власне, йдеться про позицію начальників освітніх закладів, які висловилися за доцільність певних соціальних гарантій для службовиць як майбутніх матерів.

Нагадав вищому начальству про доцільність керуватися наявними нормативними основами задля врегулювання кадрових і соціальних питань у закладах відомства голова педагогічної ради Київської жіночої гімназії Ф. Ф. Плетньової. Він прямо відписав, що «вважає можливим лишати заміжніх жінок на роботі в жіночих гімназіях, оскільки в разі їхніх хворобливих станів вони, як будь-хто зі службовців, мають право на чотиримісячну відпустку і підлягають звільненню лише у випадку, якщо хвороба триватиме понад зазначений термін»⁶⁸. Дійсно, таку норму містить § 207 статуту закладів відомства імператриці Марії, якому підпорядковувалися більшість жіночих освітніх закладів⁶⁹. Представлена керівником педагогічного колективу позиція демонструє як його добру обізнаність з нормативними актами освітньої сфери держави, так і декларує дотримання принципу правових гарантій щодо всіх службовців відомства, що розглядаємо як паростки усвідомлення гендерної рівності.

Продовжимо вивчення заперечувальної аргументації керівників закладів щодо проектного заходу в аспекті його нетолерантності щодо службовиць. Окремі опитувані чітко сформулювали тезу, що заміжжя не може бути безумовною перешкодою продовження роботи на посаді вчитель-

⁶³ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 34 зв.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. Арк. 44.

⁶⁶ Там само. Арк. 37.

⁶⁷ Там само. Арк. 19.

⁶⁸ Там само. Арк. 42.

⁶⁹ Устав женских учебных заведений ведомства императрицы Марии 1855 г. Санкт-Петербург : Тип. Опекунского совета, 1855. С. 58.

ки і класної наглядки⁷⁰. Утім чимало керівників тим не обмежилися і пояснили своє бачення циркуляра як негідної дії щодо жінок. Так, керуючий Золотопільською жіночою прогімназією пропонувані заходи щодо службовиць визнав утискливими⁷¹. Голова педагогічної ради Кобеляцької жіночої прогімназії застеріг, що застосування проєктованого циркуляром заходу йому видається особливим видом позбавлення / обмеження прав, наданих учителькам державним законом, і впровадження цього пункту може дуже вразити багатьох учительок-дівчиць із чуттєвою нервовою організацією⁷². Директор Житомирської другої гімназії був переконаний, що «запровадження проєктованого заходу було б негуманним вчинком щодо жіночої статі і несправедливим стосовно педагогічної справи»⁷³.

Заступник голови педагогічної ради Роменської жіночої гімназії констатував, що циркулярна пропозиція «може бути зазіханням з боку відомства на особисте життя службовців, сприйматися як заохочення, ніби премією за безшлюбність, що не повинно становити завдання жіночих навчальних закладів, де культ родинних основ мають шанувати, а не принижувати»⁷⁴. Подібну інтерпретацію знаходимо й у відповіді голови педради Прилуцької жіночої гімназії, який підкреслив, що проєктовані законодавчі заборони на шлюбний стан в умовах зменшення одружень небажані; зазначену тенденцію він визначив «ненормальним явищем суспільного життя, що не повинно бути підтримане нормативними постановами»⁷⁵. Отже, подумки змодельовавши реалізацію в освітніх закладах проєктованого циркуляром звільнення заміжніх працівниць, керівники кожний у свій спосіб спрогнозували вірогідні його наслідки в педагогічних колективах і прямо вказали на обтяжливий щодо жінок ефект. У такий спосіб чиновники окреслили невідповідність пропонованого заходу тогочасній практиці гендерних взаємин службовців.

Загалом будь-яку жорстку регламентацію з цього питання начальник Черкаської жіночої гімназії визнав не лише недоцільною, але негу-

манною й шкідливою. Послугувався очільник, безперечно, життєвими ситуаціями, які траплялися повсякчас⁷⁶. Для переконливості своєї позиції він навів приклад: «Може бути, що талановита вчителька, котра має на руках хворого чоловіка і малих дітей, які проживають у домі її матері, де остання розпоряджається усім, є єдиною годувальницею сім'ї. Невже таку вчительку можна вигнати на вулицю?»⁷⁷. «Становище пошлюбленої жінки, вимушеної шукати засоби до життя власною працею, буває подекуди важчим, ніж ситуація дівчини», — не без гіркоти констатував голова педагогічної ради Кременчуцької жіночої гімназії⁷⁸. Отже, адміністрація закладів в експертизі пропонованих заходів зважала як на навчально-організаційні, так і на вірогідні соціально-гуманітарні наслідки в місцевих умовах.

Досить показовою щодо оцінки ефективності професійної діяльності заміжніх учительок є їхня характеристика, представлена головою педагогічної ради Кобеляцької жіночої прогімназії. Ґрунтуючись на багатолітніх спостереженнях за працею вчительок, очільник зауважив, що їхнє одруження жодним чином не спричинило будь-яких недоглядів на службі. Навпаки, опісля заміжжя вони ставали більш старанними, справними освітянками, які дорожили робочим місцем. Задоволеність власним улаштованим життям формувала бадьорий, рівний настрій, що благотворно діяв на їхні навчальні заняття. Власне материнство пошлюблених учительок привносило в їхню педагогічну діяльність помітний елемент любові до навчаючих дітей, і материнство, у всі його періоди, ніколи не викликало і не могло навіть гімназисткам якогось двозначного ставлення⁷⁹. Отже, керівник позитивно оцінив досвід педагогічної діяльності пошлюблених службовиць, відзначивши зміни на краще їхнього емоційно-психологічного стану, особистісних характеристик і професійно значущих якостей.

Підсумовуючи вивчення думок керівників освітніх закладів Київського навчального округу, маємо поглибити тезу, що реформування шкільництва межі 19–20 ст. значною мірою спиралося

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 16, 19; 38.

⁷¹ Там само. Арк. 33.

⁷² Там само. Арк. 25 зв.

⁷³ Там само. Арк. 30.

⁷⁴ Там само. Арк. 14.

⁷⁵ Там само. Арк. 19 зв.

⁷⁶ Непрості реалії життя жінок з педагогічною кваліфікацією засвідчують їхні численні клопотання щодо працевлаштування до попечителя Київського навчального округу з викладом обставин, що спонукали до пошуку вакантної посади в освітньому закладі. У Фонді 707 усі описи початку 20 ст. мають спр. 9 «З проханнями різних осіб щодо надання їм посад у навчальних закладах округу (для жінок)», також спр. 36 «Про зарахування кандидатками жінок на клопотання щодо надання їм посад у навчальних закладах округу».

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 18.

⁷⁸ Там само. Арк. 39.

⁷⁹ Там само. Арк. 25.

на громадсько-педагогічну думку⁸⁰. Опитування 1903 р. виявило досить прогресивну щодо службовиць позицію місцевих освітніх чиновників. Показово невеликою (близько ¼) є кількість керівників освітніх закладів, які повністю підтримали міністерську пропозицію щодо доцільності звільнення освітянок у разі їх заміжжя. Основний масив (3/4) начальників і голів педагогічних рад жіночих (про)гімназій округу її не поділяли. Висловлена 32,4 % керівників позиція застерігала Міністерство народної освіти від безумовної нормотворчості в царині педагогічної діяльності заміжніх освітянок, а 43,2 % керівників взагалі заперечували її практичну доцільність. Аргументуючи свою позицію інтересами справи та відомства, чиновники співвідносили реалізацію навчально-виховної місії жіночих закладів із досвідченістю педагогічного персоналу, зокрема викладачок (про)гімназій.

Дослідники стверджують, що взаємодія на роботі і в родині вбудована в ширший культурний, інституційний і економічний контекст життя людності⁸¹. Домінантними маркерами образу освітянки, узагальненими з діловодного листування керівників педагогічних колективів, стали службово-функційний, морально-етичний, сімейно-шлюбний та економічний, які залежно від позиції останніх щодо (не)можливості роботи заміжніх службовиць набували відповідного змістового викладу з протилежним висновком.

Модернізація ринку праці продукувала значну мобільність населення, змінюючи сімейні відносини. Традиційний розподіл ролей між подружжям — чоловік-годувальник, який утримує родину, і дружина-матір, яка опікується добробутом і виховує нащадків, — лишився законодавчо закріпленим у сімейно-шлюбному законодавстві, але не відображав чималий пласт реалій модерного міського життя. Шлюб і створення сім'ї для

жінки вже не гарантували соціальну стабільність. Трансформації зумовлювали необхідність праці дружини й матері, які користувалися набутою педагогічною кваліфікацією й нерідко утримували родину. Таке функційне роздвоєння пошлюбленої освітянки між обов'язками служби й сім'ї зумовлювало як розуміння і підтримку з боку більшості керівників, так і категоричне несприйняття частини з них. Глибоко вкорінену у свідомості гендерну ієрархію, за якою жінка щонайперше дружина і матір, виявлено серед аналізованого пласту відповідей очільників педагогічних колективів жіночих (про)гімназій). «Ідеологію домашнього вогнища» (під)свідомо поділяло чимало чоловіків-керівників, які констатували пріоритетність функцій домогосподарки для освітянки після заміжжя, ментально тяжючі до традиційного типу сім'ї й подружніх ролей.

Водночас трансформацій зазнало ставлення до потенційної репродуктивності підлеглих жінок-службовиць, яку відверто обговорювали в діловодному листуванні чоловіки-начальники. В офіційному дискурсі виявлено, що природні стани освітянок, зумовлені дітонародженням (вагітність і пологи), вже не лякали значну частину керівників закладів. Ба більше, в умовах фемінізації початкової й середньої жіночої освіти України окремі чиновники висловилися за доцільність певних соціальних гарантій для службовиць як майбутніх матерів. Важливою ознакою сприйняття емансипації як соціального феномену є сформульована ідея про те, що кваліфікованість і службова справність освітянок зумовлена не їхнім сімейним станом, а індивідуальними якостями й особистими моральними імперативами. Поглиблює її теза щодо рівності прав і обов'язків суб'єктів, покликаних навчати, незалежно від статі, наявна в діловодному листуванні керівників освітніх закладів Київського навчального округу.

REFERENCES

- Abrams, L. (2002). *The Making of Modern Woman: Europe 1789–1918*. Longman [in English].
- Berezivska, L. D. (2008). *Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u 20 stolitti*. Kyiv: Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
- Bludova, A. D. (1888). *Vospominaniya grafini Antoniny Dmitriyevny Bludovoy*. Moscow: Universitetskaya tipografiya [in Russian].
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia*. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Drach, O. O. (2012). Women Graduates' Self-Realization after Higher Educational Courses in the Russian Empire (end of the 19th century — beginning of the 20th century). *Bulletin of the Cherkasy University. Series: Historical Sciences*, 9 (222), 105–111 [in Ukrainian].
- Drach, O.O. (2014). Prosvitytelky narodu: sotsialna misiia vypusknits vyshchych zhinochych kursiv Rosiiskoi imperii. *Ukrainian Peasant*, 14, 66–69 [in Ukrainian].

⁸⁰ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті. Київ : Богданова А. М., 2008. С. 81.

⁸¹ Ollier-Malaterre A., & Foucreault A. Cross-National Work-Life Research: Cultural and structural impacts for individuals and organizations. *Journal of Management*. 2017. Vol. 43. P. 111–136. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206316655873>

- Engel, B. A. (2011). *Breaking the Ties that Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia*. Cornell University Press [in English].
- Gray, P. S., Williamson, J. B., Karp, D. A., & Dalphin, J. R. (2007). *The Research Imagination: An Introduction to Qualitative and Quantitative Methods*. Cambridge University Press [in English].
- Heidi, J. (2008). Content Analysis. In L. M. Given (Ed.) *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications [in English].
- Makhinko, A. I. (2022). Social and Legal Status of Teaching in the Dnipro Ukraine (19th — early 20th centuries). *History Pages*, 55, 45–59 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269755>
- Ollier-Malaterre, A., & Foucreault, A. (2017). Cross-National Work-life research: Cultural and structural impacts for individuals and organizations. *Journal of Management*, 2017, 43, 111–136 [in Ukrainian].
DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0149206316655873>
- Pietrow-Ennker, B. (1999). *Rußlands „neue Menschen“: Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. Campus, Frankfurt am Main und New York [in German].
- Rodevich, M. (Ed.). (1884). *Sbornik deystvuyushchikh postanovleniy i prikazov po zhenskim gimnaziyam i progimnaziyam Ministerstva narodnogo obrazovaniya*. St Petesburg: Tip. M. A. Khana [in Russian].
- Shockley, K., Shen, W., DeNunzio, M., & Arvan, M. (2017). Disentangling the Relationship Between Gender and Work–Family Conflict: An Integration of Theoretical Perspectives Using Meta-Analytic Methods. *Journal of Applied Psychology American Psychological Association*, 102, 12, 1601–1635 [in English].
DOI: 10.1037/apl0000246P. 1615
- Stites, R. (1990). The New Generation. In Stites R. *The Women's Liberation. Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930* (pp. 157–190). Princeton University Press [in English].
DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.13>
- Zijdeman, R. L., van Leeuwen, M.H.D., Rébaudo, D., Péliissier, J.-P. (2014). Working Women in France, nineteenth and twentieth centuries. Where, when, and which women were in work at marriage? *The History of the Family*, 19, 4, 537–563 [in English].
DOI: 10.1080/1081602X.2014.967266
- Zubkov, I. (2010). *Rossiiskoie uchitelstvo: povsednevnaia zhizn prepodavatelei zemskikh shkol, gimnazii i realnykh uchilishch. 1870–1916*. Moscow: Novyi khronograf [in Russian].

Дата надходження до редакції: 15.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 11.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.12>
УДК 1(091) (477)

Ігор ОЛЕКСИН,

доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидат філософських наук, доцент,
Київ, Україна

Igor OLEKSYN,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD of Philosophy, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: igoroleks@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Наталія СОКОЛОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Nataliia SOKOLOVA,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: sokolik_n@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Викладання філософії в Харківському університеті 19 — початку 20 ст. (за спогадами студентів)

У статті висвітлено особливості викладання філософії в Харківському університеті впродовж 19 — початку 20 ст. на основі спогадів студентів. Використання цього історичного досвіду сприятиме вирішенню нагальних проблем оптимізації курсів гуманітарного циклу й сьогодні у сфері вищої освіти. Встановлено, що саме Харківський університет став центром розвитку філософської науки в Україні. Зусиллями громадських діячів вдалось запросити на посаду професора новоствореної кафедри уможливної і практичної філософії вихованця німецької школи Йоганна Шада. Його зусилля щодо розбудови кафедри, прогресивність поглядів науково-педагогічних працівників налякали владу й призвели спочатку до формування лояльного до режиму викладацького складу, а згодом до ліквідації кафедри філософії. Лише з 1870-х рр. Харківський університет міг надавати вихованцям належну філософську освіту.

Ключові слова: філософія, студент, спогади, Харківський університет, викладацький склад.

Teaching Philosophy at Kharkiv University in the 19th — Early 20th Century (according to students' recollections)

The article highlights the peculiarities of teaching philosophy at Kharkiv University in the 19th and early 20th according to students' recollections. Gaining this historical experience will contribute to solving the urgent problems of optimising humanities courses in higher education today. It is found out that Kharkiv University became the centre of development of philosophical science in Ukraine. Through the efforts of public figures, it was possible to invite Johann Schad, a graduate of the German school, to become a professor of the newly created Department of Speculative and Practical Philosophy. His efforts to develop the department and the progressive views of the academic staff alarmed the authorities resulting in the formation of a faculty subservient to the regime, decrease in the level of teaching of philosophical disciplines, and subsequently, the dissolution of the Department of Philosophy. The main emphasis in the professional training of students is placed on historical disciplines, primarily the study of Russian history. It was only in the 1870s that Kharkiv University was able to provide its students with a proper philosophical education. The analysis of students' recollections of the institution shows the popularity of philosophy courses and the respect of students for the teaching staff. At the beginning of the twentieth century, with the permission of the government, student clubs were established. Unfortunately, the level of popularity of philosophical circles was low due to the chauvinistic views of their leaders. Nevertheless, it was found that thanks to the efforts of the academic staff of Kharkiv University, Ukrainian philosophical thought is being formed and popularised abroad.

Key words: philosophy, student, recollections, Kharkiv University, teaching staff.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Олексин І., Соколова Н., 2024

Цивілізаційний поступ України в умовах інформаційного суспільства неможливий без реформування й модернізації системи освіти. Фахівці наголошують на необхідності оптимізації кількості дисциплін в середній і вищій школах. У цьому дискурсі важливо приділяти належну увагу не лише природничим наукам, а й гуманітарним, зокрема філософії. Саме філософія сприяє світоглядній орієнтації людини, формує методологію наукового пізнання. На жаль, тенденція до скорочення гуманітарного блоку в освіті все частіше прослідковується в риторичі деяких вітчизняних освітян і можновладців. Допускати цього не можна, особливо в умовах протистояння України інформаційній пропаганді з боку країни-агресорки Росії. З огляду на це, актуальності набуває дослідження історичного досвіду викладання філософії як навчальної дисципліни на прикладі Харківського університету модерної доби.

У сучасній українській історичній науці тематика університетської освіти є досить актуальною. Однією з найґрунтовніших робіт, присвячених викладанню філософії в Харківському університеті дореволюційної доби, є монографія Володимира Абашника. Автор детально аналізує філософські погляди та науковий доробок викладачів університету⁸². Історичний екскурс із викладання філософії в Харківському університеті від моменту заснування навчального закладу і до сьогодення представлений в монографії Ігоря Шудрика⁸³. Проблема за запровадження навчальної дисципліни «Логіка» в університеті присвячена стаття Олени Юркевич⁸⁴. Слід відзначити й роботу Лідії Дениско та Олени Мошинської, що стосується особливостей формування філософської науки і освіти на Слобожанщині⁸⁵. Становленню науки в Харківському університеті в перших десятиліттях його існування приурочено статтю Володимира Греченка, де автор робить акцент на внеску вчених у розвиток історико-правових дисциплін⁸⁶. Утім поза увагою дослідників залишились спогади вихованців Харківського універ-

ситету, на основі яких і зроблено спробу оцінити педагогічну діяльність викладачів філософських дисциплін.

Метою статті є висвітлення викладання філософських курсів в Харківському університеті впродовж 19 — початку 20 ст. очима студентів.

У 1804 р. за сприяння громадського діяча Василя Каразіна відкрито Харківський університет — перший вищий світський навчальний заклад Наддніпрянської України. Згідно Статуту 1804 р. в університеті функціонували 4 відділення: моральних та політичних наук, фізичних і математичних наук, лікувальних чи медичних наук, словесних наук⁸⁷. Слід наголосити, що В. Каразін, враховуючи досвід західноєвропейських університетів, планував відкриття філософського факультету. Про це свідчить зміст листа Василя Назаровича до протоієрея Фотія від 2 травня 1802 р., де зазначається, що в університеті мало бути 4 факультети: філософський, юридичний, медичний та богословський⁸⁸. Однак ця пропозиція була відкинута. Дозволили лише відкриття кафедри умоглядної й практичної філософії.

Фахова підготовка студентів відділення моральних і політичних наук передбачала викладання дисциплін філософського спрямування на всіх 4-х курсах навчання. Так, студенти I курсу вивчали логіку та риторіку, II-го — філософію й риторіку, III-го та IV-го — історію філософії. З 1811 р. постановою ради факультету філософія як обов'язкова навчальна дисципліна запроваджується на відділенні словесних наук, з 1829 р. затверджується трирічний термін її вивчення. У 1816 р. практичні заняття з логіки вводяться для здобувачів наукових ступенів.

У 1804 р., за рекомендаціями Йоганна Гете та Фрідріха Шиллера, на посаду професора теоретичної та практичної філософії з зарплатнею у розмірі 2 400 талерів запрошено німецького вченого Йоганна Баптиста Шада⁸⁹. Науковець позиціонував себе як прибічника німецької філософської школи, якому вдалось розробити власну систему на основі примату практичної філософії (філософії свободи) стосовно теоретичної філосо-

⁸² Абашник В. А. Харьковская университетская философия (1804–1920). Харьков : Бурун і К, 2014. Т. 1. 750 с.

⁸³ Шудрик І. О. Історія філософської думки в Харківському університеті. Харків, 2013. 318 с.

⁸⁴ Юркевич Е. Н. Логика как наука и образовательная дисциплина в истории Харьковского университета. *Філософські перипетії. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : філософія*. Харків, 2004. № 623. С. 43–53.

⁸⁵ Дениско Л. Н., Мошинська Є. Ю. Історичні перипетії філософської освіти на Слобожанщині. *Медиа и философия: грани взаимодействия : монографія* / под ред. Л. Н. Дениско, С. А. Заветного. Харьков, 2017. 258 с.

⁸⁶ Grechenko, V. (2020). The contribution of Kharkiv University scientists to the development of historical and legal science (first half of the XIX century). *History of Science and Technology*. 10(2). P. 293–303. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-2-293-303>.

⁸⁷ Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург : Имп. Акад. наук, 1805. № 10. С. 231–232.

⁸⁸ Мамалуй О. О. З п'ятої спроби (Кафедра теоретичної і практичної філософії та створення філософського факультету у Харківському університеті). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії*. 2009. Вип. 41. № 877. С. 293–310.

⁸⁹ Зеленогорский Ф. А. Ив. Г. Шад, бывший профессор философии в Харьковском университете (1804–1817): (биография). Харьков : в Университетской типографии, 1896. С. 16.

фії (філософії істини). Прибічник прогресивних поглядів на територіальне верховенство держави та щодо прав народів на самовизначення, Й. Шада відстоював ідею заборони експансійних війн.

За період викладацької діяльності в Харківському університеті (1804–1816 рр.) Й. Шада викладав курси із практичної філософії (моральна філософія та природне право), історії філософії, теоретичну філософію (прикладна логіка і метафізика), психологію, етику латинською мовою. Фахова підготовка студентів під керівництвом професора не зводилась виключно до лекційного курсу. Будучи прибічником класичної традиції проведення диспутів, він запровадив практичні заняття у формі бесід латинською мовою⁹⁰. Особливу увагу Й. Шада приділяв фаховій підготовці студентів. Професор доклав зусиль щодо формування студентських наукових гуртків, де як викладачі, так і студенти могли презентувати доповіді та брати участь у обговоренні. У 1815 р. Й. Шада виступив з власною доповіддю перед членами Товариства наук при Харківському університеті⁹¹. На жаль, постійний контроль керівництва над роботою гуртка та досить пасивна діяльність молоді призвела до самоліквідації товариства в 1829 р.

На думку Дмитра Багалія, Й. Шада як людина «великого та самостійного розуму» чудово володів стилями рідної німецької та латинської мов. Серед когорти викладацького складу університету його вирізняла непереможна логіка світлого розуму й пристрасне викладання матеріалу⁹². Професор користувався повагою студентів, про що свідчать спогади одного з вихованців навчального закладу Василя Масловича, який ставить Й. Шада вище інших викладачів. Колишній студент обурений його усуненням з посади через донос професора Антона Дегурова зі звинуваченнями учнів Шада П. Ковалевського та І. Гриневича у плагіаті⁹³. Справжню причину звільнення слід вбачати в раціоналізмі та критичному ставленні викладача до християнської релігії та моралі, які були визнані шкідливими для студентів⁹⁴. Йоганна Шада вислали за кордон, де він продовжив викладацьку діяльність у Берлінському та Єнському університетах. Навіть після звільнення професора в університеті довгий час популярними зали-

шались перекази про його чудові лекції з філософських предметів⁹⁵.

Як зазначає І. Шудрик, з від'їздом професора Й. Шада філософія припинила своє існування в Харківському університеті. У виші, окрім Андрія Дудровича, не залишилось філософів-професіоналів. Іноземці після скандалу з І. Шадом не мали бажання приїздити до Харкова.

Місце Й. Шада на кафедрі посів його учень, майбутній ректор Харківського університету А. Дудрович. Лекційний курс професора спирався на праці німецьких класиків. Прибічник божественної теорії походження світу, Андрій Іванович користувався повагою серед студентської молоді. Як і вчитель, А. Дудрович сприяв роботі студентських наукових гуртків. Професор став одним із керівників студентського «Товариства любителів вітчизняної словесності», яке спромоглося видавати твори своїх членів.

Андрій Іванович викладав логіку, етику, історію філософії. На думку колишнього вихованця Харківського університету Л. Ничпаєвського, А. Дудрович мало чим поступався своєму попереднику: «Не зовсім правильна дикція, відносно вимови і наголосу деяких слів, винагороджувалась надзвичайним натхненням: мова його текла тихим рівним струмком, а інколи перетворювалась в бурхливий із каскадами потік; чудова, надзвичайно рухлива, фізіономія професора виражала ступінь співчуття його наведеним ідеям»⁹⁶.

Серйозне ставлення викладача до змісту лекцій робило їх популярними та надихали студентів до старанного конспектування. Один із випускників Харківського університету наголошував, що лекції професора А. Дудровича «були показовими у свій час». Викладач практикував надання студентам власних записок лекцій з їх коротким змістом, але, як зазначає студент Н., вони не містили й частини матеріалу, який викладався під час лекції⁹⁷.

Л. Ничпаєвський у спогадах наголошує на упередженому ставленні студентів до Андрія Івановича через підозру в причетності професора до справи про звільнення І. Шада. Однак інші вихованці Харківського університету, навпаки, стверджують, що студенти «любили лагідного

⁹⁰ Чубинский М. П., Багалей Д. И. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков : Тип. Печатное Дело, 1908. С. 19.

⁹¹ Иванов Е. М. Общество наук при Харьковском университете (1812–1829 гг.). Харьков, 1911. С. 31.

⁹² Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета. Т. 2. Харьков, 1904. С. 52.

⁹³ Єрофіїв І. Ф. Харківські спогади В. Г. Масловича. *Записки історично-філологічного відділу*. К., 1927. Кн. XIII–XIV. С. 74.

⁹⁴ Багалей Д. И. Удаление профессора И. Е. Шада из Харьковского университета : (материалы для биографического словаря профессоров Харьковского университета). Харьков : Паровая тип. и литография Зильберберг, 1899. С. 3.

⁹⁵ Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: У 2 тт. / Укл.: Б. П. Зайцев та ін. Харків, 2011. Т. 1. С. 64.

⁹⁶ Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете... С. 64.

⁹⁷ Из воспоминаний студента Н. / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 111.

та благодушного професора»⁹⁸. Під час хвороби А. Дудровича молодь замовила молебень за одужання хворого. Студент Н. згадує зворушливу картину, коли багаточисельна сходка на колінах старанно молилась за здоров'я викладача. Після смерті Андрія Івановича на кошти професорсько-викладацького складу та студентів на його могилі був встановлений пам'ятник з епітафією «Так вчив, як жив»⁹⁹.

З 1831 до 1834 р. посаду ординарного професора кафедри філософії обіймав Федір Чанов. Колишній поліцейський наглядач, вчитель Ярославського Демидівського училища, згодом директор училищ Слобідсько-Української губернії, як зазначає Г. Шпет, відповідав державним, але не фаховим вимогам, тому що викладав предмет, якого не знав¹⁰⁰. Призначення попечителем навчального округу Володимиром Філатьєвим на посаду професора уможливило та практичної філософії Харківського університету Ф. Чанова викликало обурення у студентської спільноти, про що наголошує один із випускників закладу¹⁰¹. Ф. Чанов, за відсутності належної фахової підготовки, не міг забезпечити викладання предмета на належному рівні. Його обіцянки керуватися у викладанні курсу досвідом попередників — Й. Шада та А. Дудровича — залишались невиконаними через нерозуміння сутності праці цих науковців¹⁰². Єгор Гордеєнко згадував, що зранку професор читав лекції, одягнувши халат і накинувши зверху шинель. Під час виступу постійно користувався записками А. Дудровича. Його манера викладання, а говорив він дуже тихо, не давала можливості почути розповідь навіть тим студентам, які сиділи в першому ряду¹⁰³. Студенти масово прогулювали заняття Федора Федоровича. Лише одиниці «не пропускали лекції Чанова»¹⁰⁴.

Випускник Харківського університету Микола Костомаров, який у спогадах зазначав, що в роки його навчання професорські кафедри обіймали бездарні люди, зі зневагою згадує Ф. Чанова. Характеристика професора зводиться до одного речення: «Філософію викладав якийсь Чанов, колишній приватний пристав»¹⁰⁵. Через фахову

некомпетентність Ф. Чанов був змушений перевестись на місце інспектора Рішельєвського лицю в Одесі.

За наказом попечителя В. Філатьєва, ад'юнктом Ф. Чанова став випускник богословського факультету Дерптського університету Йосип Гренберг, який з 1828 р. викладав у Харківському університеті німецьку мову. Як згадує один із випускників університету, під час заміщення посади на кафедрі філософії від кандидата Й. Гренберга вимагався лише захист магістерської дисертації з філософії. Студент став свідком цього захисту. За присутності В. Філатьєва опоненти уникали значної критики роботи Йосипа Івановича, котрий на питання відповідав заученими фразами, які інколи не стосувалися теми. Автор спогадів сумнівається у наявності в ад'юнкта кандидатського ступеня¹⁰⁶.

Після ганебного захисту Й. Гренберг розпочав викладання антропології, етики, логіки та психології за конспектами Ф. Чанова. Студенти вкрай негативно відгукувалися про його заняття. Так, Степан Геєвський сприймав лекції з логіки та етики Йосипа Івановича як можливість розважитись під час освітнього процесу. Ад'юнкт, який завжди запізнявся на 20 хвилин, майже не володів російською мовою. Ані слухачі, ані сам викладач не розуміли значення слів останнього, тому часто речення лектора залишались незакінченими. Щоб вийти з неприємної ситуації, Й. Гренберг вибачався та заявляв, що не може пояснити. Така поведінка викладача викликала голосний сміх у присутніх на занятті студентів¹⁰⁷.

Дмитро Хрущов, обурений рівнем викладання Й. Гренберга, який читав у нього курс з психології, назвав останнього ідіотом. Він жалівся декану факультету на неможливість і безглуздість підготовки до екзамену за конспектами Йосипа Івановича. Ректор університету Володимир Цих порадив студенту готуватись за іншим підручником, що дало можливість скласти екзамен з відмінним результатом¹⁰⁸.

Завдяки анонімній записці на ім'я міністра освіти, де зазначалось, що Й. Гренберг не володіє

⁹⁸ Боровиковский И. И. Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете за полстолетия назад / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 96.

⁹⁹ Из воспоминаний студента Н... С. 112–113.

¹⁰⁰ Шпет Г. Очерк развития русской философии. Т. I. Москва, 2008. С. 149–150.

¹⁰¹ Из воспоминаний студента Н... С. 117.

¹⁰² Там само. С. 149.

¹⁰³ Гордеенко Е. С. Материалы к истории Харьковского края / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 133.

¹⁰⁴ Геевский С. Л. Из биографии (1813–1862) / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 153.

¹⁰⁵ Костомаров Н. И. Студенчество и юность, первая литературная деятельность / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 178.

¹⁰⁶ Из воспоминаний студента Н... С. 117–118.

¹⁰⁷ Геевский С. Л. Из биографии (1813–1862)... С. 139–140.

¹⁰⁸ Хрущов Д. П. Из воспоминаний / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 167–168.

філософськими знаннями і не має належної фахової підготовки, викладач був змушений залишити Харківський університет. За інформацією одного зі студентів, після підвищення В. Філатєва до посади сенатора Й. Гренберг опинився в Санкт-Петербурзі¹⁰⁹.

Наступником Ф. Чанова став випускник Харківського університету, великий прихильник «світу ідей» Платона Матвій Протопопов. Бездарний вчений і викладач, дотягнув, як зазначає Густав Шпет, харківську філософію до її вигнання з університетів взагалі¹¹⁰.

Абсолютно всі випускники університету з презирством і зневагою пригадують заняття Матвія Миколайовича. Петро Вайнберг наголошував, що М. Протопопов не мав про філософію як науку ніякого уявлення, але взявся за її викладання. Студента вражали записки, складені викладачем для здобувачів на основі декількох популярних іноземних творів. Особливо його вразила частина, присвячена опису лондонських пралень (М. Протопопов навчався в Лондоні) з пікантними подробицями опису прачок¹¹¹.

Прихильник методу зубріння, М. Протопопов змушував студентів заучувати текст своїх записок, де визначення логіки та психології було викладено на декількох сторінках «вбивчою» мовою¹¹². Випускники пригадують самі лекції як щось жахливе і незрозуміле. Франц Неслуховський дає детальний опис лекційного заняття Матвія Миколайовича, згадуючи, що професор завжди виділяв час для концентрації думок, потім починав говорити із заплушченими очима, лекції читав по пам'яті без конспекту, промовляв плавно, а інколи переходив на протяжне завивання, тому слухати його виступи, більше характерні для священнослужителя, а не професора вищої школи було вкрай складно¹¹³. Сокальський пригадував кумедний випадок, що трапився на одній із лекцій М. Протопопова. Викладач настільки сконцентрувався на власних думках, коли за декілька хвилин до початку заняття почав голосно кашляти та сякатися, що загубився в часі. Після закінчення дзвінка, який свідчив про початок заняття, заявив, що продовження буде наступного разу¹¹⁴.

Студенти складали анекдоти про М. Протопопова, підкреслюючи його недолугість. Так, під час лекції з богослов'я, коли викладач наголошував на думці, що все незрозуміле стане ясним в потойбічному світі, один із слухачів заявив: «Все, окрім лекцій та записок професора Протопопова»¹¹⁵.

Зарахування курсу зводилось до складання екзамену виключно за записками професора М. Протопопова. Він вимагав цитування конспекту. Під час відповіді студента сам користувався власними записами, водячи пальцями по рядках. Один із слухачів під час екзамену, коли не міг згадати відповідь на питання за записками Матвія Миколайовича, почав настільки швидко відповідати, цитуючи з конспекту все, що зміг пригадати, перетворив відповідь на ахінею. Розгублений викладач, який не встигав звіряти відповідь із своїм зошитом, поставив оцінку «відмінно»¹¹⁶.

Найкумедніший випадок, що стався з ним на екзамені з філософії, пригадував М. Костомаров. Визубривши весь конспект і почавши свою відповідь з нього, студент став нести нісенітницю. Присутній на іспиті декан факультету Іван Кронеберг саркастично посміхнувся. Схвилюваний М. Протопопов визнав, що студент спромігся в оригіналі прочитати німецьких філософів та оцінив його відповідь на «відмінно»¹¹⁷. Як зазначав Михайло Де-Пуле, М. Протопопов, перебуваючи на посаді декана історико-філологічного факультету, не зміг викликати повагу до себе у студентів та не залишив жодного сліду в науці¹¹⁸.

В 1850 р. кафедру філософії в Харківському університеті було ліквідовано. Міністр народної освіти князь П. Ширинський-Шихматов, який намагався обмежити молодь від впливу західних ідей, звернувся до імператора Миколи I із пропозицією виключити з університетських курсів викладання метафізики, теорії пізнання, моральної філософії та історії філософії, залишивши лише логіку та психологію. Цар запропонував залучити до викладання цих дисциплін виключно професорів богослов'я. В усіх вищих навчальних закладах Російської імперії зникли філософські факультети, їх було реорганізовано в історико-філологічні та фізико-математичні.

¹⁰⁹ Из воспоминаний студента Н... С. 118.

¹¹⁰ Шпет Г. Очерк развития... С. 149.

¹¹¹ Вайнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятих годах (Из моих воспоминаний) / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 383.

¹¹² Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет И. Д. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 1840-х годов / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 293.

¹¹³ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний... С. 224.

¹¹⁴ Сокальский И. П. Из воспоминаний о Харьковском университете конца 1840-х годов / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 357.

¹¹⁵ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний... С. 224.

¹¹⁶ Вайнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятих годах... С. 383.

¹¹⁷ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний... С. 224–225.

¹¹⁸ Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет И. Д. Каченовский... С. 293.

М. Протопопова перевели на кафедру політичної економії на посаду завідувача. Дисципліну в скороченому вигляді доручили читати протоіерею Павлу Лебедеву, випускнику Київської духовної академії. До цього часу не виявлено жодної друкованої праці Павла Івановича, окрім однієї промови, яку вказав він сам у переліку наукових робіт, поданому на конкурс під час балотування на посаду професора богослов'я¹¹⁹. За твердженням професора Амфіана Лебедева, його тезка як викладач богослов'я проявив себе талановитим педагогом, лектором, котрий спромігся викликати живий інтерес до такої непопулярної серед студентської молоді дисципліни. Він високо підняв кафедру богослов'я в Харківському університеті¹²⁰. Інакше себе проявив П. Лебедев у викладанні філософських дисциплін, а саме логіки. Невпевнений у собі, знервований священник не дозволяв записувати його промови під час лекції. Він відібрав конспект у студента-новачка під приводом перевірки роботи, де згодом сам же знайшов насіння ересі¹²¹. Під час балотування на другий строк П. Лебедев не отримав підтримки представників університетської ради через відсутність належної наукової діяльності. Лише завдяки зверненню ректора Харківського університету до попечителя учбового округу протоіерея залишили на своїй посаді до кінця навчального року (1858 р.), оскільки не змогли підібрати заміну.

З 1858 до 1861 р. курси з практичної психології та логіки вів протоіерей Василь Добротворський, ще один випускник Київської духовної академії. Ярий шовініст, який виправдовував експансійні війни Російської імперії, прикриваючись ім'ям Бога, підкреслюючи особливу духовну місію «росіян»¹²². За словами професора А. Лебедева, протоіерея любили як студенти, так і викладачі за його світлий розум, солідні знання, чесну душу та велелюбне серце¹²³. Любитель пафосних промов, він отримав прихильність університетського керівництва. Був нагороджений орденом Св. Анни і ступеня та пожиттєвою щорічною пенсією у розмірі від 200 крб.

В 1860 р. заборони щодо діяльності філософських кафедр було скасовано. Згідно Статуту 1863 р. в університетах відновилися кафедри філософії. Проте серед викладацького складу існували побоювання, що філософські курси можуть сприяти поширенню серед студентської молоді ідей матеріалізму та сприятимуть підризу основ релігії. Зрозуміло, чому до 1874 р. в Харківському університеті був відсутній професор філософії. Згодом цю посаду зайняв Федір Зеленогорський. Викладача можна було охарактеризувати як науковця, обізнаного в історії філософії, котрий цікавився новими напрямками в західноєвропейській філософії. Слід відмітити його цікаву статтю, опубліковану в періодичному виданні «Питання філософії і психології», присвячену 100-річчю з дня смерті Григорія Сковороди, якого Ф. Зеленогорський позиціонував як українського філософа¹²⁴.

Федір Олександрович викладав на I курсі психологію, на II-му — логіку, на III та IV — історію філософії. На практичних заняттях Ф. Зеленогорський не обмежувався вивченням праць Платона та Аристотеля, як це рекомендував Статут 1884 р. Тривалий період студенти мали змогу вивчати праці Еммануїла Канта¹²⁵. Професор неодноразово наголошував на необхідності запровадження філософії для студентів всіх факультетів та курсів університету. У спогадах студентів Харківського університету його охарактеризовано як «добросовісного та корисного викладача», який старанно готувався до лекційних занять. Лекції читав голосно, але невпевнено. Завжди приносив великий зошит із записами, який клав перед собою, гортав сторінки, але майже ніколи в нього не підглядав. Матеріал викладав по пам'яті, за що отримав повагу від студентської молоді, особливо серед першокурсників¹²⁶.

Останнім професором на кафедрі філософії в Харківському університеті дореволюційного періоду був Павло Лейкфельд. У роки своєї викладацької діяльності він читав цілу низку курсів: психологію, логіку, історію філософії, філософію

¹¹⁹ Лебедев А. С. Кафедра богословия в Императорском Харьковском университете. *Записки Харьковского университета*. Харьков, 1896. Кн. 2. С. 83.

¹²⁰ Лебедев А. Кафедра богословия в Харьковском университете (1819–1896). Историческая записка. Харьков, 1896. С. 16.

¹²¹ Леваковский Н. Университет пятидесятих годов / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 1. С. 427–428.

¹²² Добротворский В. И. Слово в день коронавания и священного миропомазания их императорских величеств. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1877. № 17. 1 сент. С. 141–142; Добротворский В. И. Слово в день преп. Антония Великого. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1878. № 3. 1 февр. С. 93–94.

¹²³ Лебедев А. Кафедра богословия... С. 20.

¹²⁴ Зеленогорский Ф. А. Философия Григория Саввича Сковороды, украинского философа XVIII ст. *Вопросы философии и педагогики*. 1894. Кн. 23–24.

¹²⁵ Харьковский Императорский университет. Занятия факультетов [1892]. *Записки Императорского Харьковского университета*. Харьков, 1893. Кн. 2. С. 94.

¹²⁶ Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века (Личные воспоминания) / *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах...* Т. 2. С. 142–143.

Платона та Аристотеля, які літографувалися студентами. Знавець англійської, французької та німецької мов, брав постійну участь в міжнародних конференціях та популяризував свої роботи в іноземних виданнях. На жаль, нам не вдалось віднайти спогадів студентської молоді про викладача, що не дає можливості краще зрозуміти постать П. Лейкфельда як педагога.

В 1906 р. приват-доцентом кафедри філософії став випускник Університету Св. Володимира Ісидор Продан. Молодому викладачу доручили читати курси філософії, історії філософії, логіки, психології. Він був автором 6 підручників із логіки, психології та філософії, організував студентський гурток, члени якого мали можливість поглиблено вивчати роботи класичних авторів. Розвитку кар'єри талановитого вченого завадив скандал щодо його звинувачень в бік професора Санкт-Петербурзького університету Олександра Введенського у плагиаті в підручнику «Логіка як частина теорії пізнання»¹²⁷. На сторінках періодичних видань «Ранок», «Південний край», «Руське слово» розпочалася інтелектуальна битва між філософами. Також на початку 1912 р. стався скандал на Вищих жіночих курсах, де Ісидор Савич викладав філософію. Його критика деяких московських колег, які нібито «сприяють диким інстинктам натовпу», призвели до непорозумінь із слухачками курсу. Викладач відмовився читати лекції, доки жінки не принесуть йому свої вибачення. Неспроможність швидко вирішити проблему призвела до того, що рада історико-філологічного факультету Харківського університету ухвалила рішення відсторонити І. Продана від викладання обов'язкових курсів з психології та філософії¹²⁸. У період кривавих революційних подій викладач переїхав до Ростова-на-Дону, де в Донському університеті продовжив викладати

філософські дисципліни. 27 грудня 1919 р. життя вченого обірвалось за загадкових обставин.

Варто згадати і про особистість професора богослов'я протоієрея Тимофія Буткевича, який в 1901 р. організував в університеті філософсько-богословський гурток. Вихованець Харківської духовної семінарії, ярий монархіст-чорносотенець, він славився як недолугий викладач і науковець. Костянтин Галкін пригадує заняття протоієрея, де одягнений в рясу Тимофій Іванович мовчав нісенітницю про переваги православної віри над лютеранською. Лекції викладача відвідували виключно «академісти», серед яких переважали монархісти, члени ультраправої організації «Союз руського народу»¹²⁹. Не кращої думки переважна частина студентської молоді була й про організований Т. Буткевичем філософсько-богословський гурток, де відбулося лише три зібрання за 2 роки¹³⁰. Викладацька діяльність Тимофія Івановича зводилась більше до пропагандистської діяльності, а не якісної фахової підготовки студентів.

Отже, з моменту свого відкриття, Харківський університет став центром розвитку філософської науки на території Слобожанщини. Аналіз спогадів студентів показав, що завдяки зусиллям І. Шада і А. Дудровича філософські дисципліни набули великої популярності серед слухачів. Однак прогресивні погляди вчених-філософів суперечили надіндивідуальній та наднаціональній імперській ідеології. І. Шада було звільнено з посади та вислано за кордон. Призначення лояльних владі, але бездарних педагогів призвело до ліквідації кафедри філософії. Лише з 1870-х рр. філософські дисципліни викладаються на належному теоретико-методологічному рівні. Науково-педагогічний склад кафедри філософії сприяв популяризації найкращих здобутків харківських філософів за кордоном.

REFERENCES

- Abashnik, V. A. (2014). *Kharkovskaia universitetskaia filosofiiia (1804–1920): Monografiia*, Kharkov [in Russian].
- Bagaley, D. I. (1904). *Opyt istorii Kharkovskogo universiteta*. Kharkov [in Russian].
- Bagaley, D. I. (1899). *Udalenie professora I. Ye. Shada iz Kharkovskogo universiteta: (materialy dlia biograficheskogo slovaria professorov Kharkovskogo universiteta)*. Kharkov [in Russian].
- Chubinskiy, M. P., & Bagaley, D. I. (1908). *Yuridicheskii fakultet Kharkovskogo universiteta za pervyie sto let yego sushchestvovaniia (1805–1905)*. Kharkov [in Russian].
- Denysko, L. N., & Moshynska, Ye. Yu. (2017). *Istorychni perypetii filosofskoi osvity na Slobozhanshchyni*. In L. N. Denysko, Ye. Yu. Moshynska. *Media i filosofiiia: grani vzaimodeistviia: monografiia*. Kharkiv [in Ukrainian].

¹²⁷ Продан И. К. Инциденту прив.-доц. Продан — проф. Введенский. *Утро : политическая, общественная, литературная и экономическая газета*. 1912, 26 апреля (№ 1632). Харьков, 1912. С. 4–5.

¹²⁸ Постановление историко-филологического факультета о приват-доценте Продане. *Утро : политическая, общественная, литературная и экономическая газета*. 1912. 21 марта (№ 1603). Харьков, 1912. С. 5.

¹²⁹ Галкін К. М. Барикади / Харківський університет ХІХ — початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. / Укл.: Б. П. Зайцев та ін. Харків, 2011. Т. 2. С. 352.

¹³⁰ Радченко Л. О. Посилення політичної складової в антиурядових акціях студентів Наддніпрянської України (90-ті рр. ХІХ ст. — початок ХХ ст.). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 2. С. 26–43. DOI: 10.15421/26190202.

- Dobrotvorskiy, V. I. (1877). Slovo v den koronovaniia y sviashchennogo miropomazaniia ikh imperatorskikh velichestv. *Kharkovskie eparkhalnyie vedomosti*, 17, 137–144 [in Russian].
- Dobrotvorskiy, V. I. (1878). Slovo v den prep. Antoniiia Velikogo. *Kharkovskie eparkhyalnyie vedomosti*, 3, 88–95 [in Russian].
- Lebedev, A. S. (1896). Kafedra bogosloviia v Imperatorskom Kharkovskom universitete. *Zapiski Kharkovskogo universiteta*, 2, 65–86 [in Russian].
- Lebedev, A. S. (1896). *Kafedra bohosloviya v Imperatorskom Kharkovskom universitete*. Kharkov [in Russian].
- Mamalui, O. O. (2009). Z piatoi sproby (Kafedra teoretichnoi i praktychnoi filosofii ta stvorennia filosofskoho fakultetu u Kharkivskomu universyteti). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. Filosofii. Filosofski perypetii*, 41 (877), 293–310 [in Ukrainian].
- Radchenko, L. O. (2019). Posylennia politychnoi skladovoi v antyuriadovykh aktsiiakh studentiv Naddnyprianskoi Ukrainy (90ti rr. XIX st. — pochatok XX st.). *Universum istorii ta arkeolohii*, 2 (27), 26–43 [in Ukrainian].
- DOI: 10.15421/26190202
- Shpet, G. (2008). *Ocherk razvitiia russkoi filosofii*. Moscow [in Russian].
- Shudryk, I. O. (2013). *Istoriia filosofskoi dumky v Kharkivskomu universyteti: monohrafiia*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Yerofiiiv, I. F. (1927). Kharkivski spohady V. H. Maslovycha. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu*, 13–14, 70–75 [in Ukrainian].
- Yvanov, E. M. (1911). *Obshchestvo nauk pri Kharkovskom universitete (1812–1829 g.g.)*. Kharkov [in Russian].
- Yurkevich, Ye. N. (2004). Logika kak nauka i obrazovatelnaia distsiplina v istorii Kharkovskogo universiteta. *Visnyk KhNU im. V. N. Karazina, Filosofski perypetii*, 623, 43–53 [in Ukrainian].
- Zaitsev, B. P. (Comps.) (2011). *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*. Kn. 1, Kharkiv [in Ukrainian].
- Zelenogorskiy, F. A. (1896). Iv. G. *Shad, byvshii professor filosofii v Kharkovskom universitete (1804–1817): (biografiia)*. Kharkov [in Russian].
- Zelenogorskiy, F. A. (1894). Filosofiiia Grigoriia Savvicha Skovorody, ukrainskogo filosofa XVIII st. *Voprosy filosofii i pedagogiki*, 23–24 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 03.02.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 09.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.13>
УДК 94(477.82-21/22)"1874/1914"

Геннадій НАДТОКА,

професор кафедри всесвітньої історії
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Hennadii NADTOKA,

Professor of the Department of the World History,
Kyiv Metropolitan Borys Grinchenko University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: h.nadtoka@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6479-5469>

Ярослав ЧАБАН,

аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Yaroslav CHABAN,

PhD student,
Department of World History,
Kyiv Metropolitan Borys Grinchenko University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.chaban.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3500-5341>

Дозвілля в структурі робітничого повсякдення Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст.

У статті висвітлено розвиток дозвілєвої сфери повсякденного життя фабрично-заводських робітників Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст., охарактеризовано його форми, якісне наповнення та специфіку. Встановлено, що в культурі дозвілля робітників домінували деструктивні заняття та звички, типові для робітничих спільнот індустріальних міст Наддніпрянщини. Зроблено висновок, що з інтенсифікацією масштабів промислового виробництва та привернення уваги до становища робітничої спільноти під час подій російської революції 1905–1907 рр. у місті почали з'являтися об'єкти рекреаційної інфраструктури, що створювали наочну альтернативу для робітників у вигляді конструктивних, життєствердних форм дозвілля — читання періодики та літератури, відвідування цирку, захоплення театром, футболом тощо. Запропоновано періодизацію поступу робітничого дозвілля Єлисаветграда відповідно до хронології кількісного та якісного розширення його основних елементів.

Ключові слова: дозвілля, повсякдення, робітники, промисловість, Єлисаветград, Ельворті.

Leisure Aspect of the Everyday Life of Factory Workers in Yelysavethrad at the Turn of the 19th–20th centuries

The article highlights the development of the leisure aspect of the everyday life of factory workers in Yelysavethrad at the turn of the 19th–20th centuries, characterizes its forms, qualitative content and specifics. It has been established that the leisure culture of Yelysavethrad workers in the late nineteenth century was dominated by destructive activities and habits typical of the working communities of industrial cities of the Naddniproshchyna. With the intensification of industrial production at the turn of the century and the attention drawn to the situation of the working community during the events of the Russian Revolution of 1905–1907, the germs of recreational infrastructure began to appear in the city, creating an alternative for workers in the form of constructive, life-affirming forms of recreation — reading periodicals and literature, visiting the circus, enjoying theatre, football, etc. To a large extent, this trend was influenced by the owners of enterprises and their administration, rather than by representatives of the city government. The expansion of enterprises and production teams and their increased economic prosperity in the early twentieth century made it possible to invest in improving the socio-economic and cultural level of the working community. The cultural and leisure sphere was best organised at the largest enterprise in the city, the R. and T. Elworthy's Plant of Agricultural Machinery. In 1905, the owner created the «People's House» at the enterprise, which served as a hall for public performances and theatrical performances of the local drama group, dances; there was a bowling alley and a factory library. The company had an amateur orchestra, a cycling club and its own football team. In addition to this, the author has made an attempt to create a periodisation of the development of workers' leisure in Yelysavethrad, based on the chronology of the quantitative and qualitative expansion of its main elements.

Key words: leisure, everyday life, workers, industry, Yelysavethrad, Elworthy.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Надтока Г., Чабан Я., 2024

Культура дозвілля, його якісна наповненість та форми реалізації є критеріями оцінки повсякденного життя будь-якої соціальної групи. Зміна пріоритетів в організації людьми власного дозвілля на зламі 19–20 століть в Україні була безпосереднім наслідком модернізаційних змін, що відбувалися в міських спільнотах. Завершення промислового перевороту з подальшою індустріалізацією стало суттєвим чинником урбанізації, притоку до промислових міст значної кількості селян — носіїв традиційної, пасторальної культури, що намагалися інкорпоруватися до міського середовища, частково розмиваючи свою ідентичність та привносячи в місто елементи власного культурного світу. Особливо рельєфно це характеризує духовний стан фабрично-заводських робітників, значний відсоток представників яких або вже пройшов своєрідний «обряд ініціації» до міської спільноти або знаходився в процесі його здійснення. Поява нової рекреаційної інфраструктури, вплив іноземного соціокультурного досвіду підприємців, інженерів та службовців, впровадження нових технологій — зазначені фактори сукупно змінювали дозвілля індустріальних робітників Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 століття, формуючи як його нові життєствердні форми, так і деструктивні заняття й залежності, що перетворювалися на індивідуальні та колективні виклики для робітничої спільноти міста.

У сучасній українській історіографії проблематика робітничого повсякдення й особливо дозвілля здебільшого розглядається надто узагальнено або опосередковано чи точково. Їй присвячені, зокрема, праці Валентини Сугак¹³¹, Олексія Шляхова та Олександра Доніка¹³², Павла Босого¹³³. У загальноукраїнському масштабі дозвіллева сфера повсякденного життя міст на зламі 19–20 ст. частково представлена в монографії Оксани Вільшанської¹³⁴. На порядку денному залишається написання ґрунтовних праць, присвячених дозвіллевому сегменту повсякдення робітництва Півдня України.

Метою статті є реконструкція дозвіллевого аспекту повсякденного життя фабрично-заводських робітників Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст., характеристика його форм, якісного наповнення та специфіки.

У контексті характеристики представлених у статті основних термінів зазначимо, що під робітничим повсякденням розуміється спосіб життя робітників (*modus vivendi*). Дозвілля тлумачиться як одна із сфер робітничого повсякдення — це сукупність видів діяльності (занять), здійснюваних у вільний час для задоволення фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб¹³⁵. Визначаючи його роль в людському повсякденні, французький соціолог Жан-Габріель Тард називав дозвілля тією сферою, де людина повністю вільна від усіх обмежень робочого життя та здатна соціалізуватися й надавати сенс власному існуванню¹³⁶.

Властивий для зламу 19–20 ст. спосіб життя з незначним запасом вільного часу через складний графік зайнятості робив варіативність дозвілля дуже обмеженою, що негативно відбивалося на характері та формах робітничого відпочинку. Визначальними факторами в його організації були активність міської влади, прибутковість бізнесу та особиста ініціатива самих фабрикантів у створенні відповідних умов на підприємствах: там, де адміністрація докладала зусилля для організації робітничого дозвілля, колектив менше піддавався впливу деструктивних факторів, що незмінно побутували в робітничому середовищі після виходу «за заводські ворота». Відсутність доступних культурно-освітніх можливостей, незадовільна етика виробництва, низький рівень самосвідомості та оплати праці неодмінно загострювали проблематику на користь домінації деструктивних, руйнівних звичок і підходів в організації робітничого дозвілля.

За межами фабрично-заводського подвір'я традиційним для робітників способом проведення дозвілля було відвідування трактирів, пивних, а для непитущих — чайних, що іноді перетворювалися на своєрідні робітничі клуби — місце згуртування, обміну думками, обговорення особистих і професійних проблем і уривкового читання періодики та літератури, у тому числі нелегальної (варто зазначити, що власне «робітничий будинок» в Єлисаветграді ймовірно так і не було зведено, незважаючи на відповідну ініціативу Товариства робітників машинобудівних заводів¹³⁷). Завдяки газетним згадкам відомо, що зі спеціалізованих закладів споживання великим попитом користувалися пивна «Гамбрінус» на вул. Верх-

¹³¹ Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине XIX — в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3(25). С. 34–37.

¹³² Шляхов О., Донік О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX — початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 45–62.

¹³³ Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. 342 с. URL: <http://www.library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf>

¹³⁴ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: Європейські впливи та українські національні особливості: монографія. Київ, 2009. 172 с.

¹³⁵ Ручка А. О. Дозвілля. *Енциклопедія Сучасної України ЕСУ* / ред. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2008. Т. 8. URL: <https://esu.com.ua/article-20509>

¹³⁶ Tarde G. d. *Psychologie économique*. Michigan : University of Michigan Library, 1902. PP. 119–121.

¹³⁷ Рабочий дом. *Труд*. 1910. 7 берез. С. 6.

ньо-Донській, пивна Лаєра в заводському саду та пивна Черняка на Солдатській вулиці — принаймні вони найчастіше фігурують у хронічному розділі через бійки та крадіжки¹³⁸. Однак такі місця потребували значних витрат, а можливість взяти товар у борг була обмеженою, тому в робітничому середовищі надавали перевагу нелегальним алкогольним закладам.

Разом із розростанням промислових та робітничих кварталів імпровізовані трактири стали з'являтися в домішках міських обивателів. Їхніми власниками ставали й самі заповзятливі робітники. Так, у 1912 р., як відзначає сучасник, робітничий район Миколаївка в процесі забудови наповнився підпільними пивними — вдень тут «чергує дружина...», а ввечері «...сам робітник, що кличе з собою заводських товаришів, друзів, знайомих та охоче продає їм пиво та інший алкоголь в кредит...»¹³⁹. Невідворотним наслідком цього заняття було хронічно надмірне вживання спиртного. Таке враження про робітництво залишалося стереотипною його ознакою в будь-якому промисловому осередку. Розмах цього явища репрезентує лист анонімного робітника до редакції газети «Труд» у 1910 р.: «Щопонеділка, особливо після зарплати, багато (робітників. — Авт.) зайняті розмовами про кварти-півкварти; старанно підраховується кількість випитого алкоголю; від самого ранку думка зайнята питанням, де б роздобути гривеник для похмілля, а все інше — трин-трава»¹⁴⁰.

У 1907 р., у розпал «епідемії самогубств» у Російській імперії, у місцевій газеті «Голос Юга» з'явилося тематично нестандартне повідомлення про смерть робітника «від надмірного вживання алкоголю»¹⁴¹. Це показує, що перманентне його розпиття на економічно малорозвинених підприємствах іноді могло набувати фатальних наслідків. У шинках, пивних і трактирах робітники витрачали значну частину денного заробітку, а сім'ям і часто дітям доводилось чекати їх під дверима, щоб забрати залишок¹⁴². Через захоплення оковитою на робочому місці або паяву на підприємстві напідпитку робітник міг бути суттєво оштрафований. Наприклад, на механічному заводі «Краузе» в 1898 р. сума штрафу могла досягати

1 руб., що перевищувало рівень поденного заробітку¹⁴³. На машинобудівному та чавуноливарному підприємстві Яскульського в 1901 р. практикувалося стягнення в 50 копійок, що становило 33 % денного заробітку коваля або 71 % поденної оплати чорнороба в розцінках 1898 р.¹⁴⁴ Штраф на найбільшому підприємстві міста — заводі Ельворті — 1 рубль¹⁴⁵.

Відвідування закладів споживання супроводжувалося іншими деструктивними заняттями, зокрема азартними іграми (в кості, карти, шашки, орлянку тощо). У них могли грати й безпосередньо на виробництві в робочий час, тому заводські адміністрації вимушені були ввести заборону та суворі штрафи за такі явища: наприклад, на вищезгаданому заводі Яскульського в 1914 р. за будь-які азартні ігри накладався штраф до 1 р., але не більше поденного окладу¹⁴⁶. Аналогічні правила були запроваджені й на інших підприємствах міста. Популярність проведення «кулачних боїв» серед робітників була репрезентацією колективної робітничої архетипіки та «духу епохи», нерозривно пов'язаними з грубістю та фізичним насиллям. Вони стали основним патерном вирішення конфліктів між робітниками, причому дружини наслідували чоловіків, іноді беручи участь у цих бійках¹⁴⁷. Там, де груба фізична сила не допомагала порозумітися, в хід йшла холодна зброя — ще один стереотипний атрибут міського робітника. Доходило й до трагікомічного: в хроніці газети «Київлянин» міститься згадка про благополучно пришите на місце вуха робітника заводу Бургарда, відкушене під час конфлікту¹⁴⁸.

Ще більш руйнівним для морального та фізичного стану робітників Єлисаветграда було відвідування ними «будинків розпусти». Це явище набуло настільки великого розмаху, що йому було присвячено відкритий лист чорносотенного Союзу російського народу від 13 листопада 1909 р. Із нього дізнаємося, що найбільш популярні борделі розміщувалися в міських готелях «Версаль», «Вікторія», «Германія», «Італія», «Швейцарія», «Варшавські мебльовані кімнати» та «Золотий якір», де проститутки перебували під виглядом кухарок, модисток та квартиранток. У результаті через бездіяльність поліції «в міській лікар-

¹³⁸ Поліщук В., Невесьолов С. Коли реклама мала власні імена. Кропивницький, 2019. С. 57–58.

¹³⁹ *Правда*. 1912. 22 серп. С. 4.

¹⁴⁰ *Голос рабочего. Труд*. 1910. 7 берез. С. 2.

¹⁴¹ *Смерть от употребления алкоголя. Голос Юга*. 1907. 28 квіт. С. 3.

¹⁴² Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине XIX — в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3(25). С. 35.

¹⁴³ Центральний державний історичний архів України (ЦДАК). Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 6.

¹⁴⁴ Пасічник Л. Яскульський та його справа. *Наше місто*. 2011. 17 берез. С. 4.

¹⁴⁵ Табель штрафів акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті». 2 лют. 1902 р.

¹⁴⁶ Правила внутрішнього розпорядка на заводі Яскульського в Єлисаветграді. *Галерея «Єлисаветград»*. URL: <http://museum.elisavetart.com/publications/0/pravila-vnutrennego-rasporyadka-na-zavode-yaskul'skogo-v-elisavetgrade.html>

¹⁴⁷ Поліщук В. Про що писали єлисаветградські газети. Кіровоград, 2015. С. 56.

¹⁴⁸ Откушенное ухо. *Київлянин*. 1903. 6 груд. С. 4.

ні не вистачало для сифілітиків місць, і близько 30 % населення м. Єлисаветграда було заражено цією хворобою». Серед них — до 200 робітників заводу Ельворті (близько 11 %¹⁴⁹ від усього персоналу підприємства. — *Авт.*), до того ж автор листа стверджує, що «...такою ж мірою заражені працівники інших заводів»¹⁵⁰. Очевидно, петиція Володимира Пуришкевича дала свій результат: 4 грудня 1909 р. місцева газета «Голос Юга» повідомила про закриття готелів «Германія» та «Версаль» через «процвітання... таємної проституції»¹⁵¹. Треба сказати, що ставлення до жінок як до власності чи товару у малозабезпечених робітників Півдня відзначає й українська дослідниця В. Сугак, влучно підкреслюючи, що вони «...не пропускали жодної жінки, щоб брутально не пожартувати, спілкувалися між собою такими висловлюваннями, які міг зрозуміти тільки капральний ефрейтор 1840-х»¹⁵².

Але було б хибним вважати, що робітники Єлисаветграда були повністю захоплені деструктивною стороною дозвілля. Індустріалізація, розширення міських виробничих потужностей, збільшення чисельності робітничої верстви спонукали міську владу, а також промисловців та небайдужих містян приділяти увагу створенню умов для позитивних, життєствердних форм організації їх вільного часу.

Важливим елементом благополуччя всередині соціальної групи було читання літератури та періодики. Сучасники були категоричними в оцінці поширеності цього явища в робітничому середовищі Єлисаветграда, зазначаючи, що під час робітничих зібрань «...мало хто сидить з газетою», надаючи перевагу сороміцьким анекдотам»¹⁵³. Однак, незважаючи на низький рівень грамотності, певна частина міського робітництва брала активну участь у цьому процесі, опосередковано долучаючи до нього інших робітників під час колективних читань. Сприяли цьому централізоване виписування періодики на підприємствах, а також заснування та утримання заводських бібліотек. Так це відбувалося на заводі Ельворті, де оплата за підписку вираховувалася із заробітної плати колективу. Цікаво, що звітка про припинення цієї практики була сприйнята робітниками негативно, оскільки вони «...втратили можливості отримувати

ти й виписувати газети на заводі»¹⁵⁴. На цьому ж підприємстві функціонувала єдина з нині відомих єлисаветградських заводських бібліотек¹⁵⁵.

Відомо, що робітники міста відвідували Публічну бібліотеку, книжкове зібрання при Товаристві робітників механічних заводів. Особливо варто виділити бібліотеку-читальню Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, засновану за ініціативою земського землеміра Павла Рябкова. Вона користувалася особливою популярністю: в 1895 р. фабрично-заводські робітники склали там 42 % всіх відвідувачів. Варто відзначити, що вони ж виявилися найбільш неблагонадійними за кількістю повернутих та вкрадених видань¹⁵⁶. Статистика відвідування Єлисаветградської публічної бібліотеки свідчить, що середньорічна кількість користувачів-представників з робітників протягом 1899–1912 рр. становила всього 3 % від загальної кількості абонентів¹⁵⁷. Найвищий показник спостерігається в 1909 р. (32 особи)¹⁵⁸, однак до початку Першої світової війни репрезентація робітників серед абонентського складу бібліотеки мала тенденцію до зменшення. Ймовірно, відтік читачів пов'язаний із популяризацією в Єлисаветграді альтернативних закладів бібліотечного типу.

З усіх культурних інституцій міські робітники найбільше проявляли інтерес до цирку Енріко Труцці — представника відомого циркового сімейства, що мало стаціонарний цирк в Катеринославі. Його вистави доповнювалися виступами симфонічного оркестру, що в кінці 19 — на початку 20 ст. сприймалося як новаторство. Відомий єлисаветградець Дон Амінадо (Амінадав Шполянський) згадує, що з-поміж традиційної міської публіки на циркових показах часто були присутні «молодцюваті хлопці у картузах набік, робітники ливарного заводу Ельворті»¹⁵⁹. Треба сказати, що на цьому підприємстві, найбільш економічно благополучному в місті, культурне життя було організовано найкраще: в 1905 р. освячено «Народний театр Ельворті» — багатофункціональну споруду на 1500 місць, що вдень виконувала роль ідальні, а ввечері трансформувалась у кегельбан, читальню, зал для театральних вистав, біоскопу та танців. По суті, це був своєрідний робітничий клуб західного зразка, що англієць Роберт Ельворті

¹⁴⁹ З робітничого життя. *Рада*. 1909. 5 листоп. С. 3.

¹⁵⁰ Прямой путь. 1909. 18 листоп. С. 15–16.

¹⁵¹ Закрътие гостиниц. *Голос Юга*. 1909. 4 груд. С. 3.

¹⁵² Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих... С. 35.

¹⁵³ Голос рабочего. *Труд*. 1910. 7 берез. С. 2.

¹⁵⁴ *Труд*. 1910. 24 січ. С. 6.

¹⁵⁵ Ежегодник «Голоса Юга»: адрес-календарь и справочная книга по г. Єлисаветграду и Єлисаветградскому уезду (города Вознесенск, Новомиргород, Бобринец, Ольвиополь). Єлисаветград: издание редакции газеты «Голос Юга», 1913. С. 213–214.

¹⁵⁶ Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда. *Бібліотечний вісник*. 1999. № 5. С. 40.

¹⁵⁷ Статистику обчислено на основі корпусу звітів Єлисаветградської публічної бібліотеки за 1899–1901, 1906–1912 рр.

¹⁵⁸ Отчет Єлисаветградской Общественной Библиотеки за 1909 год. Єлисаветград: Типография И. К. Линцера, 1910. С. 14.

¹⁵⁹ Аминадо Д. Поезд на третьем пути. ПРОЗАиК, 2018. С. 32

створив, спираючись на кращий досвід підприємців на його батьківщині. Тут же проводилися публічні лекції та вечірні заняття з навчання грамоти¹⁶⁰. Серед лекторів — вищезгаданий Павло Рябков, українофіли Василь Нікітін та Опанас Михалевич¹⁶¹. Останній користувався особливою повагою серед робітників міста. У 1917 р., коли до Єлисаветграда дійшли звістки про Лютневу революцію, Михалевич «...зараз же пішов читати галицьке видання “Кобзаря” робітникам заводу Яскульського»¹⁶².

До цього часу маловідомим залишався факт організації адміністрацією заводу Ельворті екскурсії для своїх робітників на Всеросійську фабрично-заводську та сільськогосподарську виставку, що проходила 29 травня — 15 жовтня 1913 р. у Києві. Її метою, очевидно, було розширення світогляду робітників та службовців підприємства. Спочатку планувалося залучити до цього весь колектив — близько 2,5–3 тисяч осіб, однак з невідомих причин відвідувачами виставки стали лише 360 осіб, що прибули на спеціальному потязі¹⁶³.

Про зацікавлене ставлення частини робітників підприємства Ельворті до театру та театральної справи свідчить створення при «Народному будинку» літературно-драматичного гуртка. До його складу входили службовці та робітники підприємства — в 1910 р. їх налічувалося близько 60 осіб, пізніше при гуртку було створено «драматичні курси» коштом заводської адміністрації¹⁶⁴. Вистави, переважно українською та російською, відбувалися щосуботи й користувалися значним попитом. Дописувач газети «Рада» зазначав, що «збори раз-у-раз повні, особливо коли ставили українські п'єси»¹⁶⁵. Згадуючи про свій досвід участі у роботі гуртка, актор Гнат Юра виділяв серед українського репертуару п'єси І. Карпенка-Карого «Суєта», М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», М. Кропивницького «По ревізії» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», Б. Грінченка «Нахмарило», І. Тогобочного «За батьківські справи» та «Борці за мрії»¹⁶⁶.

Широкого розголосу серед містян набули «шевченківські дні» 1911 р., коли театральні організували показ п'єси «Назар Стодоля», декламацію поезії та виконання хорової музики. На сцені спеціально встановили погруддя поета, увінчавши його квітами та вінком. Зібрані гроші гурток волів передати на створення пам'ятника Шевченку в Києві. Закінчення вечора видалося особливо піднесеним: «Хор... виконав «Заповіт» М. Лисенка. Публіка заспівала «Заповіт» стоячи»¹⁶⁷. У 1910 р. аналогічний захід завершився хоровим виконанням іншого твору поета — «Як умру, то поховайте»¹⁶⁸. Великою втратою для акторів гуртка стала смерть М. Кропивницького. У квітні 1910 р. в аудиторії заводу Ельворті була відслужена панахида по померлому. Увечері депутація від аматорського драматичного гуртка заводу, «дочекавшись нічного поїзда, з яким прибуло тіло покійного Кропивницького, поклала на труну покійного вінки: “Українському батькові від гуртка аматорів при заводі Ельворті”»¹⁶⁹.

Окрім театрального гуртка, при підприємстві було створено власний оркестр з числа його працівників. Вони також входили до міського велосипедного клубу, заснованого власником заводу Робертом Ельворті. Інноваційним явищем для Наддніпрянщини було створення футбольного клубу з числа робітників, службовців та інженерів заводу Ельворті, багато з яких були англійцями. У квітні 1907 р. «любительський футбольний гурток робітників заводу Ельворті послав херсонському губернатору свій Статут до затвердження»¹⁷⁰. Перший матч, висвітлений у пресі, ельвортівці провели 16 жовтня 1911 р.¹⁷¹, вигравши в команди міської чоловічої гімназії з рахунком 4:1. Місцем гри був іподром Єлисаветградського скакового товариства, пізніше для неї виділили ділянку в Міському саду. Команда заводу Ельворті в подальшому використовувала її як домашній стадіон.

Таким чином, еволюція дозвіллевої сфери повсякдення робітників Єлисаветграда дає підстави констатувати її двоетапність. Перший етап

¹⁶⁰ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград : Лито-Типография Ш. Бахмутс. и А. Калужс., 1903. С. 18–19; «Ежегодник Голоса Юга»... С. 213–214; Освящение народного дома при заводе Эльворті. *Голос Юга*. 1905. 17 січ. С. 3.

¹⁶¹ Шевченко С. Василь Нікітін — організатор українського життя в Єлисаветграді. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2011. № 14. С. 297; Бракер Н. Рябков Павло Захарович. *Україна: Науковий Журнал Українознавства*. 1927. Т. 6. С. 212.

¹⁶² Хосіянова Л. Демократ чистої води. *Карпенко-Кару Museum*. URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar08-05.html>

¹⁶³ Екскурсія. *Рада*. 1913. 14 лип. С. 4; Всеросійська виставка у Києві. *Рада*. 1913. 6 серп. С. 2.

¹⁶⁴ З Херсонщини. *Рада*. 1911. 25 черв.

¹⁶⁵ Гурток аматорів в Єлисаветі. *Рада*. 1910. 16 лют.

¹⁶⁶ Юра Г. Роки далекії, роки близькії. *Мистецтво*. 1965. 1 січ. С. 30.

¹⁶⁷ *Рада*. 1911. 10 берез.

¹⁶⁸ Шевченковский вечер. *Голос Юга*. 1910. 10 берез.

¹⁶⁹ Панихида по М. Л. Кропивницком. *Голос Юга*. 1910. 13 квіт. С. 3.

¹⁷⁰ Єлисаветградские новости. 1907. 4 квіт. С. 3.

¹⁷¹ Спорт. *Голос Юга*. 1911. 17 жовт. С. 3.

припадав на останню чверть 19 — початок 20 ст. і характеризувався цілковитим домінуванням деструктивних занять та звичок, типових для робітничих спільнот індустріальних міст, зокрема й Єлисаветграда. Проводження вільного часу в трактирах, за азартними іграми та в будинках розпусти були частими явищами в повсякденному житті робітників і слугували, скоріше, прімітивному відновленню їхніх фізичних сил, а не

моральному та інтелектуальному наповненню. Другий етап охоплював 1905–1914 рр. і вирізнявся помітним розвитком інфраструктури дозвілля, передусім шляхом створення спеціалізованих культурних закладів, найчастіше бібліотек, товариств з поширення грамотності. Тобто рельєфно проступала тенденція зростання культурного потенціалу робітничого дозвіллевого повсякдення.

REFERENCES

- Bosyi, P. (2012). *Robert Pirs Elvorti*. Kirovohrad [in Ukrainian].
<http://www.library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf>
- Braker, N. (1927). Ryabkov Pavlo Zakharovych. *Ukraina: Naukovyi Zhurnal Ukrainoznavstva*, 6, 212–214 [in Ukrainian].
- Gurzhi, I. O., Los, F. Ye., et al (Eds.). (1967). *Istoriia robitnychoho klasu Ukrainskoi RSR*. (Vols. 1–2). Kyiv: AN URSS, Instytut istorii [in Ukrainian].
- Kulikov, V. (2019). *Pidpriemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.*, Kharkiv [in Ukrainian].
- Liuta, O. (1999). *Persha narodna biblioteka-chyitalnia m. Yelisavethrada* [The First Public Library-Reading Room in the city of Yelisavetgrad]. *Bibliotechnyi visnyk*, 5, 37–41 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_1999_5_15
- Polishchuk, V. (2015). Pro shcho pysaly Yelisavethradski hazety. Kirovograd [in Ukrainian].
- Polishchuk, V., & Nevesolov, S. (2019). *Koly reklama mala vlasni imena*. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
- Ruchka, A. O. (2008). Dovillya. *Entsyklopediya Suchasnoi Ukrainy*. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak, et al (Eds.). (Vol. 8). Kyiv [in Ukrainian].
<https://esu.com.ua/article-20509>
- Shevchenko, S. (2011). Vasyl Nikitin – orhanizator ukrainskoho zhyttia v Yelysavethradi. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*, 14, 294–302 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2011_14_37
- Shliakhov, O., & Donik, O. (2020). Praktyky ta struktura dozvillia robitnykiv Ukrainy v konteksti industrialnykh transformatsii kintsia XIX — pochatku XX st. (za materialamy Katerynoslavskoi hubernii). *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 45–62 [in Ukrainian].
- Sivolap, D. S., Beztaka, P. M., et al (Eds.). (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Kirovohradska oblast*. (Vols. 1–26). Kyiv: AN URSS, Instytut istorii [in Ukrainian].
- Suhak, V. V. (2014). Kulturnyi dosug industrialnykh robitnykiv Khersonskoi hubernii vo vtoroi polovine XIX — v nachale XX v. *Istoricheskaia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl*, 3 (25), 34–37 [in Russian].
- Tarde, G. d. (1902). *Psychologie économique*. Michigan: University of Michigan Library [in French].
- Vilshanska, O. (2009). *Povsiakdenne zhyttia mist Ukrainy kin. XIX — poch. XX st.: Yevropeiski vplyvy ta ukrayynski natsionalni osoblyvosti: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 25.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 05.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.14>
УДК [94 + 342.731 + 348.819] (477) «1918»

Володимир МІСЬКО,

кандидат історичних наук, доцент,
Тернопіль, Україна

Volodymyr MISKO,

PhD in Historical Sciences, Associate Professor,
Ternopil, Ukraine

e-mail: misko@tnpu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0113-9966>

Арсен РОМАНІВ,

студент юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету
та історичного факультету
Тернопільського національного
педагогічного університету ім. В. Гнатюка
Тернопіль, Україна

Arsen ROMANIV,

Student at the Faculty of Law
at West Ukrainian National University
and the Faculty of History
at Ternopil National Pedagogical
University named after V. Hnatyuk,
Ternopil, Ukraine

e-mail: arsromh@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7420-5207>

Свобода віросповідання та державно-канонічний статус православ'я за часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського

У статті проаналізовано реалізацію свободи віросповідання в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського в контексті конфесійної структури населення. На основі аналізу напрямків діяльності Міністерства ісповідань встановлено, що інтереси релігійних меншостей в державі були забезпечені належним чином і відповідали їх базовим потребам для функціонування, якщо їхня діяльність не мала політичного зафарбування. Доведено, що сповідуване більшістю українців православ'я було державною релігією, що відобразилось як у законодавстві, так і в стратегічній співпраці гетьманського уряду з Церквою. Відзначено, що пріоритетним для влади та православних ієрархів став канонічний статус Православної церкви в Україні, яка на задоволення обох сторін утвердилась в автономії, однак не змогла піднятися до автокефалії у зв'язку із геополітичною ситуацією та загальним настроєм українських вірян.

Ключові слова: Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський, свобода віросповідання, взаємодія влади з конфесіями, державна релігія.

Freedom of Religion and the State-Canonical Status of the Orthodox Church during the Period of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi

The article analyses the state of affairs with the implementation of freedom of religion in the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi in the context of the religious structure of the population. On the basis of the legal acts of the Ukrainian State, in particular, of a constitutional nature, and the directions of the Ministry of Confessions, it was established that the interests of religious minorities in the state were adequately provided for and met their basic needs for functioning, if their activities were not of a political nature. In particular, this is demonstrated by the example of large Christian non-Orthodox denominations (Catholicism, Greek Catholicism, evangelical denominations). It has been proven that Orthodoxy, professed by the majority of Ukrainians, was the state religion, which was reflected both in legislation and in the strategic cooperation of the Hetman government with the Church. It is emphasized that Hetman Pavlo Skoropadskyi played a decisive role in the position of interaction with the Orthodox Church and its development within the framework of the national cultural policy of the Ukrainian State, which was helped by the image of Hetman as a classical monarch from the point of view of the Orthodox clergy. It was noted that the priority issue for the authorities and Orthodox hierarchs was the canonical status of the Orthodox Church in Ukraine, which, to the satisfaction of both, established itself in autonomy, but could not rise to autocephaly due to the geopolitical situation and the general mood

of Ukrainian believers. Hence, the establishment of the autonomous status of the Orthodox Church in Ukraine became a logical consequence of the activity of the All-Ukrainian Church Council, which acted in accordance with the canons, and therefore such a status of the Church could not be questioned.

Key words: the Ukrainian State, Hetman Pavlo Skoropadskyi, freedom of religion, interaction of authorities with religions, state religion.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Місько В., Романів А., 2024

Свобода віросповідання є однією з базових основ демократичного політичного режиму в державі, адже її реалізація свідчить про забезпечення демократії. Водночас це не означає, що держава й релігійні організації рівновіддалені у всіх сферах життя — їх гармонійна співпраця заради спільних соціальних цілей із невтручанням у справи виключної компетенції обох приносить користь суспільству. Такий баланс не суперечить принципу свободи віросповідання, а лише доповнює його, підкреслюючи рівний статус релігій у державі. Конституція України гарантує її у статті 35, проте недостатньо прописати норму в Основному Законі, треба реалізовувати її. У цьому допоможе досвід Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, яка постала під час революційних подій 1918 року. Гетьманська влада зуміла досягнути неймовірних успіхів у сферах розбудови армії, економіки, дипломатії, інформаційної політики, втім не могла нехтувати духовним складником життя українців. Досвід Української Держави в реалізації свободи віросповідання та взаємодії із Православ'ям буде корисним для сучасної України.

Історіографія досліджень, пов'язаних із релігійним життям під час Української революції 1917–1921 років, зокрема періоду Гетьманату, розгорнулася із проголошенням незалежності України, що відобразили у наукових розвідках Олександр Ігнатуша¹⁷² та Катерина Чуйко¹⁷³. Обидва автори у своїх висновках погоджуються з тим, що українська історіографія поданого аспекту Української революції суттєво збагатилася, відображає науковий плюралізм. О. Ігнатуша стверджує, що на основі попередніх результатів виникло нове проблемне коло питань, зокрема пов'язаних з аналізом ролі державних інституцій у реформуванні Церкви та реакцією російської й інших помісних церков на національно-релігійний рух

в Україні. К. Чуйко вирізняє вагомість висвітлення міжконфесійних відносин та запровадження релігійної політики українських урядів на місцях. Вагомий вклад у цей напрямок дослідження зробили Алла Киридон, Світлана Телуха, Василь Ульяновський та інші. Важливим джерелом для висвітлення питання є мемуари Павла Скоропадського «Спогади: кінець 1917 — грудень 1918», де гетьман змістовно описав свою віру, взаємини із православним духовенством та хід Всеукраїнського церковного Собору¹⁷⁴. Переконалим підґрунтям для розвідки є також двотомний збірник документів та матеріалів Української Держави, укладений Інститутом історії України НАН України у співпраці із ЦДАВО України.

Мета статті — аналіз нормативної бази щодо свободи віросповідання та її реалізації в часи Української Держави та висвітлення формування взаємовідносин між гетьманською владою та Православною церквою.

Українська Державна гетьмана Павла Скоропадського значну увагу приділяла релігійним питанням, створивши законодавчу базу для свободи віросповідання. Передусім питання регулювалось актами конституційного характеру. Декларативне гарантування лунає в «Грамоті до всього українського народу»: «В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України — без різниці національності й віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі». Закріплено свободу віросповідання статтею 10 Законів про тимчасовий державний устрій України: «Всі належні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної»¹⁷⁵. Варто зауважити виняткове формулювання конституційної норми — вона стосується всіх мешканців території України, а не лише

¹⁷² Ігнатуша О. М. Церква в Українській революції 1917–1921 рр. як предмет сучасних історичних досліджень: підсумки двадцятилітнього досвіду вивчення проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. № 50. С. 84–112.

¹⁷³ Чуйко К. Релігійна політика національних урядів 1917–1921 років: сучасна українська історіографія. *Літопис Волині*. 2022. № 27. С. 124–128.

¹⁷⁴ Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / пер. з рос. Е. Соловей; упоряд. І. Гирич. Київ : Наш формат, 2017. С. 132–133.

¹⁷⁵ Українська Держава (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд. : Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ : Темпора, 2015. С. 40.

козаків та громадян, для яких гарантовано решта прав. Воно ж разом із статтею 9 (про першість християнської православної віри) Законів про тимчасовий державний устрій України формує окремих блок «Про Віру».

Для реалізації конституційної норми щодо свободи віросповідання, а також взаємодії із релігійними організаціями, спеціальним наказом гетьмана № 12 від 16 травня 1918 року було створено Міністерство ісповідань у складі Ради Міністрів Української Держави. Воно налічувало чотири департаменти (загальних справ, у справах Православної церкви, інослав'я та іновір'я (зокрема відділи християнських суспільств, іновірців, фінансово-статистичний), духовної освіти). За час існування Міністерство ісповідань очолювали Василь Зеньківський, Олександр Лотоцький та Михайло Воронович. Діяльність першого характеризувалася зваженістю, толерантністю, намаганням налагодити ефективну комунікацію із всіма релігіями, другого — посиленням взаємовідносин між державою і православ'ям в автокефальному напрямку, а останній не зумів безпосередньо приступити до виконання обов'язків через події навколо антигетьманського перевороту¹⁷⁶.

Неможливо точно встановити релігійний склад населення Української Держави, тому раціонально припустити, що він приблизно відповідає даним Всезагального перепису Російської імперії 1897 року. За даними щодо Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської (континентальної частини, без врахування Криму, адже статус півострова був предметом переговорів між українським та кримським урядами), Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній простежується абсолютне переважання православних християн — майже 85 %. Решту склали в основному іудеї та християни, відмінні від православних (римо-католики, протестанти, старообрядці)¹⁷⁷.

Ці дані демонструють монолітність жителів України в релігійному питанні, тому акцент робився саме на відношенні до Православної церкви. Однак Міністерство ісповідань не залишило поза увагою інші конфесії. У планах було створення законодавчої бази щодо їхнього функціонування в Українській Державі, зокрема безпосередньо через організацію керівних центрів громад вірян. Для цього треба було зібрати дані про

всі конфесії, їх потреби та проблеми, налагодити контакти із місцевими релігійними представниками. Гарантувавши свободу віросповідання, держава дала право на вільну релігійну діяльність, не обмежуючи її здійснення. Щодо Католицької церкви, то Українська Державна, разом із свободою віросповідань, стежила, щоб її діяльність не носила політичного характеру, реагуючи на такі прояви з боку церковних діячів. Додатково докладались зусилля для врегулювання відносин із Ватиканом щодо створення вітчизняного керівного органу католиків, відділеного від Польщі, що повторювало загальну політику створення місцевих релігійних осередків. Передбачалося передати під управління єпископа Ігнація Маріуша Дуб-Дубовського Луцько-Житомирської дієцезії всі католицьких парафій на території Української Держави та унормувати релігійне життя католиків відповідно до їхніх потреб окремим законом про статус Римо-католицької церкви. Схожа політика провадилась і стосовно греко-католиків, однак з певними пересторогами щодо ймовірного розростання їх місійної діяльності серед населення. Плани щодо законодавчого регулювання Міністерство мало і щодо старообрядців, протестантських конфесій (євангелістів-лютеран, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня), мусульман, юдеїв¹⁷⁸. На поточні запити релігійних громад Рада Міністрів Української Держави реагувала одразу, схвально вирішуючи порушені питання (до прикладу, було дозволено заставляти цінні папери в Державному банку київській Євангельсько-лютеранській церковній раді за погодженням з Державним банком, Вірменсько-грегоріанській церкві в Одесі — закріпити за нею дворове місце з будинками)¹⁷⁹. Отже, можемо констатувати, що в Українській Державі сповна відобразилась свобода віросповідання щодо усіх релігій, а влада через Міністерство ісповідань намагалась задовольнити потреби конфесій, організувати керівні релігійні центри на території держави, законодавчо врегулювати їх статус.

Контакти Міністерства віросповідань із Українською Державою не обмежувались вирішенням релігійних питань, а й виявлялися в активній участі у громадському житті. До прикладу, всім єпископам у Києві було запропоновано організувати по церквах «кружечний збор» на користь постраждалим внаслідок підривів на артилерій-

¹⁷⁶ Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. № 7. С. 254–255.

¹⁷⁷ Чорний С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: довідник. Київ: ДНВП «Картографія», 2001. С. 38–39.

¹⁷⁸ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. С. 200–229.

¹⁷⁹ Українська Державна (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. С. 602, 626.

ських складах у районі Звіринця¹⁸⁰. Релігійні громади через своїх уповноважених представників були суб'єктами виборчого процесу, а саме виборцями, на муніципальних виборах (ст. 10 Тимчасового Статуту міських дум та порядок виборів гласних цих дум)¹⁸¹.

Відносини між Українською Державою і Православною церквою, до якої належала переважна більшість — 85 % населення, характеризувалися особливим статусом, передбаченим ст. 9 Законів про тимчасовий державний устрій України: «Первенствуюча в Українській Державі є віра християнська, православна». Регулював взаємовідносини закон «Про правне становище православної церкви в Українській державі». Тобто, документ конституційного характеру унормовує православ'я як релігію, що, не порушуючи свободу віросповідання, посідає в державі чільне місце. Зокрема, поки фінансування для інших релігійних організацій було в планах, для Православної церкви воно уже було запущено. На утримання православного духовенства на період 1918–1919 рр. було асигновано загалом 15 млн карбованців, із них 3 млн — для духовенства на окупованих землях Холмщини, Підляшшя та Полісся¹⁸², для яких перший транш у розмірі 120 тис. крб. асигновано 2 липня 1918 року¹⁸³. Однак Українська Держава спрямовувала видатки не тільки загалом, а й на конкретні потреби. До прикладу, на проведення Всеукраїнського православного церковного Собору було асигновано 1 млн 117 тис. 600 карбованців¹⁸⁴. Статус православного християнина був визначальним і під час запису до козацтва: згідно з ст. 6. Універсалу гетьмана П. Скоропадського щодо відродження козацького стану, «з інших українських громадян запис приймається тільки від осіб православної віри, які будуть визнані достойними цього»¹⁸⁵.

Шкільна освіта, де у часи Російської імперії навчальні заклади у віданні Православної церкви посіли свою нішу, мала бути секуляризована — згідно з законом про остаточну передачу Міністерству народної освіти та мистецтва й місцевому самоврядуванню колишніх шкіл Найсвятішого

Синоду. Державі та місцевому самоврядуванню підпорядковувалися усі типи таких шкіл: церковнопарафіяльні, второкласові, церковно-вчительські й інші¹⁸⁶. Масштабні проекти Української Держави в інформаційно-культурному просторі зачепили освітні процеси, зокрема щодо релігійної освіти. У новоствореному університеті в Кам'янці-Подільському було засновано богословський факультет, випускники якого здобували вищу освіту¹⁸⁷. Функціонування такого факультету означало й формування української науки в галузі релігієзнавства. Важливою інституцією, де досліджувався спектр релігієзнавчих питань, стала утворена Українська Академія наук, у історико-філологічному відділі якої виокремлювався напрямок досліджень історії української церкви у контексті всесвітньої історії церкви, у відділі соціальних наук в класі юридичних наук — церковного права¹⁸⁸. Державна підтримка поширювалась не лише на державні навчально-наукові інституції, а й на духовні заклади (найбільший з них — Київська духовна академія)¹⁸⁹.

Така взаємодія між Українською Державою і Церквою не могла не вплинути на те, що будь-які дії останньої в питаннях, що прямо чи опосередковано зачіпали політичну сферу, могли розглядатись як офіційна позиція першої. До прикладу, щодо панахиди по гетьману Іванові Мазепі (відбулася, церковне прокляття щодо нього митрополит Антоній вважав несправедливим)¹⁹⁰ чи імператорові Миколі II (надано можливість, однак лише у разі акцентування уваги на додання до титулу слова «колишній»)¹⁹¹.

Українська Держава та персонально гетьман стали для Церкви уособленням стабільності в буремний час розпаду Російської імперії. Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) прагнув проведення інтронізації гетьмана за зразком монархії, а відтак і становлення монархічної форми державного правління¹⁹². Його монархічні погляди були не окремим проявом щодо розвитку Української Держави, а послідовною позицією від періоду існування Російської імперії до заснування й обрання предстоятелем

¹⁸⁰ Українська Держава... Т. 2. С. 111.

¹⁸¹ Там само. С. 314.

¹⁸² Українська Держава... Т. 1. С. 98.

¹⁸³ Українська Держава... Т. 2. С. 144.

¹⁸⁴ Там само. С. 108.

¹⁸⁵ Там само. С. 57.

¹⁸⁶ Там само. С. 379–381.

¹⁸⁷ Там само. С. 362–364.

¹⁸⁸ Там само. С. 365–368.

¹⁸⁹ Українська Держава... Т. 1. С. 661.

¹⁹⁰ Там само. С. 133–135.

¹⁹¹ Там само. С. 162.

¹⁹² Кравчук М. В., Романів А. Р. Державне будівництво та державно-правові ідеї Павла Скоропадського. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Вип. 3. С. 11

Російської православної церкви закордоном для білого емігрантського руху¹⁹³. Варто зауважити, що схоже до інтронізації дійство відбулось безпосередньо в день повалення УЦР та становлення Української Держави — 29 квітня 1918 року тимчасовий керівник Київської митрополії Никодим (Кротков) разом із духівництвом і народом провів святковий молебень і благословив гетьмана¹⁹⁴. Загальне позитивне враження від постаті гетьмана відзначено у всіх православних ієрархів, які прибули на II сесію Всеукраїнського церковного Собору¹⁹⁵.

Доволі цікаво складались обставини щодо канонічного статусу православ'я в Україні та ролі Української Держави у вирішенні цього питання. Ключовими стали особисті погляди гетьмана: «На початках, окрім організаційної роботи, котра вимагала багато часу, було церковне питання, через яке в перші ж такі дні Гетьманства я потрапив у жахливе становище. Я був до нього дуже мало підготований, а розбирати цю складну справу і вести всю політику цього питання довелося мені. Я йшов обережно, навпомацки, посеред хору нарікань справа і зліва». Для Павла Скоропадського це стало не лише питанням державного будівництва, а й власної совісті: «Особисто я глибоко віруючий православний християнин. Безмежно прив'язаний до нашого православ'я, але не можу без щирого жалю дивитися, на що перетворилася наша Церква завдяки ганебній політиці, яку вела стосовно неї стара урядова Росія. Віру задушено, убито все живе, святе в нашій релігії, загублено, а залишився якийсь мертвотний, холодний обрядовий бік». Процес визначення канонічного статусу Православної церкви в Україні тягнеться ще з діяльності УЦР, однак її позиція була досить ризиковою — вона ґрунтувалась лиш на політичному рішенні без аналізу релігійних догм та ситуації всередині вірян та духовенства. Основною проблемою у вирішенні церковного питання в Українській Державі була крайня поляризація православних християн на категоричних противників відходу від Москви та радикальних поборників автокефалії, навіть не зовсім законної. І одні, й інші застосовували фактор активізації греко-католиків на свою користь: противники вказували на те, що скликання Українського церковного Собору призведе до нової унії, а прихильники — що затягування із вирішенням питання відштовхуватиме від них громади і стане підґрунтям для поширення греко-католицизму. Гетьман, за аналогією із політичними процесами у Росії 1917 року,

прагнув здійснити децентралізації церковного управління, не порушуючи канонічного права. Попри те, що загалом Міністерство ісповідань мало вирішувати це питання (і намагалося у межах своїх повноважень), більшість офіційних та неофіційних контактів проходила саме через гетьмана. Саме він ініціював скликання єпископами Собору та обмінювався думками із новопризначеним митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким), із яким відносно у Міністерства ісповідань не склались. Православний очільник вирізнявся «чорносотенною» позицією, не схвалював кроки з реформування релігійної освіти, не погоджувався з автокефальною тенденцією в Україні. Важливо було не тільки вирішити питання, а й не допустити розкол серед вірних: «На ту пору, не знаючи ще, якого шлях спрямування набуде загальна політика, наскільки я зумію втримати її у своїх руках, я дуже боявся, аби не стався церковний розкол, якщо б не знайшовся шлях до легкого розв'язання цієї справи. Я припускав можливість появи в нас двох Церков: однієї — московської, до якої прилучився би майже цілком Київ, і другої — української, вкрапленої майже по всій території України»¹⁹⁶. Загалом основна ідея Павла Скоропадського в контексті здобуття автокефалії — народ її прагне, однак постає серйозний ризик у вигляді неналежної кількості налаштованого для цього духівництва, що в силах підтримати самостійницьку тенденцію.

Обговорення важливих питань церковного життя відбувалось на Київському єпархіальному елекційному Соборі, II та III сесіях Всеукраїнського церковного Собору. Слід зауважити, що статус першого згаданого зібрання можна трактувати формально як всеукраїнський (як вважала гетьманська влада і українське духовенство), а не лише як окремих єпархіальний (на думку церковної влади), але оскільки створення єдиної української митрополії ще не відбулось, то де-юре обирався очільник Київської єпархії¹⁹⁷.

Київський елекційний Собор ставив перед собою завдання обрання церковного очільника, однак спосіб його затвердження викликав дискусію. Частина делегатів (зокрема представники Київської духовної академії) виступали за висування обраного кандидата не безпосередньо на затвердження до Патріарха Московського, а й Всеукраїнського Собору, до цього ж підштовхувала гетьманська влада, яка хотіла мати вплив при обранні і узгоджувати затвердження із Патріархом, однак більшість цю ідею не підтримали і визнали об-

¹⁹³ Телуха С. С. Митрополит Антоній (Храповицький) — адепт монархічного способу правління державою. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Актуальні проблеми історії України*. 2012. № 65(971). С. 85.

¹⁹⁴ Скоропадський П. П. Спогади. С. 132–133.

¹⁹⁵ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату...). С. 259–260.

¹⁹⁶ Скоропадський П. П. Спогади... С. 177–182.

¹⁹⁷ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату...). С. 231.

рання Антонія (Храповицького) таким, що уже відбулось. Додатково розглядалися питання щодо автокефалії та українізації богослужінь за попередньою оцінкою утворених під час Собору комісій. Результати голосування показали абсолютну єдність в питанні надання автономного статусу Церкві, відкинувши як автокефалію, так і українізацію церковного життя¹⁹⁸. Це означало згортання процесів усередині епархій щодо автокефального руху, що запустились в 1917 році та особливо сильно проявились у Волинській, Київській, Подільській і Полтавській епархіях¹⁹⁹. Натомість у 1918 році вірні Київської епархії задекларували особливо консервативну позицію щодо розвитку Церкви, яку озвучили у Меморандумі представників православного населення Києва до гетьмана й уряду, де воліли, щоб питання автокефалії та українізації богослужінь вирішувались вищою церковною владою, без втручання влади²⁰⁰. Із урахуванням заявленої позиції на Київському елекційному Соборі це означало непрямий конфлікт із гетьманом щодо церковних питань і небажання змін. Загалом позиція на епархіальних виборах влаштовувала патріарха Тихона, який через схвалення автономних тенденцій в Українській Державі та всьому постімперському просторі зміг зберегти частину контролю²⁰¹.

Скликання II сесії Всеукраїнського церковного Собору відбулось у липні за ініціативи гетьмана після розмови із усіма 13 єпископами²⁰². У перший же день проведення Собору, 8 (20) червня, міністр ісповідань Василь Зінківський представив питання, на які влада хотіла отримати відповідь: канонічний статус Церкви, створення автономних органів управління, взаємовідносини православ'я із владою в нових реаліях. Голова Собору єпископ Пимен (Пегов) частково пристав на вимоги влади: на розгляд було винесено питання про утворення вищого органу управління Церквою в Україні, становище духовних шкіл, матеріальне забезпечення духовенства, однак обговорення статусу автокефалії вважалося передчасним, адже потребувало ретельної підготовки та тривалого обговорення²⁰³. Неабиякий переполох спричинив лист очільника мирної делегації від Української Держави із РСФРР Сергія Шелухіна до делегатів II сесії Всеукраїнського церковного Собору, де

він обстоював автокефальний курс, однак уряд від цих заяв відхрестився, вказавши на те, що висловлена позиція є персональною, а не такою, що відображає думку влади щодо становища православ'я в Україні²⁰⁴. Під час проведення Собору одразу ж окреслилась двоїста позиція відносин між Церквою й Українською Державою — перша не схвалювала втручання другої у власні справи, зокрема щодо взаємин з Москвою чи канонічного статусу, однак прагнула державного покровительства у вирішенні матеріальних питань. Згідно з підсумками II сесії Всеукраїнського церковного Собору, очолював Церкву митрополит Київський і Галицький, Всеукраїнський церковний Собор визначався вищим органом церковного управління, Священний Собор відповідав за внутрішнє церковне життя, а Вища церковна рада відала зовнішніми зв'язками. Патріарх мав лише затверджувати й благословляти Митрополита Київського і Галицького, а єпископів лиш благословляти, адже їхнім затвердженням займався Священний Собор, ще — виступати апеляційною інстанцією при розгляді судових справ щодо єпископів²⁰⁵. У питанні управління й канонічного статусу рішення Собору засвідчили автономний статус Церкви Української Держави у межах Православної церкви Росії. Держава пильно стежила за перебігом Всеукраїнського церковного Собору²⁰⁶. Рада Міністрів постановила, що митрополит Антоній потребує не лише церковного, а й державного затвердження гетьманом²⁰⁷. Завершився Собор святкуванням дня янгола Павла Скоропадського, що припадав на 29 червня (12 липня) 1918 року, на День апостолів Петра і Павла²⁰⁸.

III сесія Всеукраїнського церковного Собору, розпочата в кінці жовтня 1918 року, в основному розглядала ті ж питання церковного життя, що й попередня. Головним в обговоренні було питання позиції Патріарха в контексті затвердження ним доповнення до «Положення про Вище церковне управління». На Соборі уповні проявилась напруга між Українською Державою та церковними діячами, яка виникла не лише в питанні повноважень Міністерства ісповідань на протиположний церковним, а й у обговоренні канонічного статусу Церкви. Якщо із розподілом компетенцій конфлікт мав зародки ще із становленням Мініс-

¹⁹⁸ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату...). С. 232–243.

¹⁹⁹ Там само. С. 97.

²⁰⁰ Там само. С. 245–246.

²⁰¹ Ігнатуша О. М. Зміни канонічного статусу Православної Церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархат. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. № 20. С. 198–199.

²⁰² Скоропадський П. П. Спогади... С. 180.

²⁰³ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату...). С. 257–258.

²⁰⁴ Українська Держава... Т. 1. С. 101–102.

²⁰⁵ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату...). С. 266–271.

²⁰⁶ Українська Держава... Т. 1. С. 91.

²⁰⁷ Там само. С. 98.

²⁰⁸ Там само. С. 135.

терства, то на III сесії Всеукраїнського церковного Собору міністр Олександр Лотоцький твердо оголосив про вимогу уряду щодо автокефального статусу православ'я в Україні, інакше Собор буде розпущено владою і оголошено нові вибори до нього з надією на збільшення проукраїнської частки в ньому. Це неабияк схвилювало митрополита Антонія та учасників Собору, однак зміна кадрового складу уряду в той же день виступу міністра та початок антигетьманського перевороту, очолюваного Директорією, відкинули це питання. Навіть якби перешкод для обговорення автокефального статусу Церкви не було, а уряд й надалі наполягав на власній позиції, це не надто вплинуло б на ухвалення такого рішення Церквою — лише троє соборян схвалили цю ідею, натомість деякі ієрархи навіть пропонували відлучити Олександра Лотоцького від Церкви²⁰⁹. Думка Собору щодо автономії в складі РПЦ збереглася, а подальші наміри влади щодо автокефалії не було розвинуто, що відбувалося паралельно із вимушеним декларуванням курсу Української Держави на зближення із неадаптованою «білою» Росією. Важливим питанням на III сесії Всеукраїнського церковного Собору до початку державного перевороту Директорії була масштабна аграрна реформа гетьмана Павла Скоропадського, запущена приблизно в час скликання сесії, на якій соборяни більшістю постановили, що за будь-яких умов державного фінансування священників чи його відсутності земельні наділи в обмеженому розмірі слід залишити²¹⁰.

Отже, свобода віросповідання повністю втілилась в Українській Державі, яка прагнула забезпечити права не тільки для домінуючої більшості населення — православних вірян, а й для меншо-

сті, що сповідували різноманітні гілки християнства та інші релігії. Завдання на взаємодію із усіма конфесіями було покладено на Міністерство ісповідань, яке досить успішно комунікувало з ними без дискримінації жодної з них, реагуючи на їхні потреби. Єдиним критерієм щодо обмежень у релігійній діяльності була політична чи антидержавна спрямованість. Пріоритетним завданням для Міністерства ісповідань стало утворення місцевих релігійних осередків керівництва та їх функціонування з метою недопущення іноземного впливу, хоча у випадку римо-католиків Української Держави цей вплив існував з боку Ватикану, однак мав перерватись із Польщею. Попри рівність усіх конфесій, православ'я посідало чільне місце як державна релігія із відповідними стратегічними напрямками співпраці із Українською Державою. Його державний статус був закріплений у акті конституційного характеру та простежувався в решті законодавства. Канонічний статус православ'я в Україні став предметом розбіжностей в поглядах державної та церковної влади, і якщо перша діяла досить активно, враховуючи важливість питання з позиції потреб Української Держави і з врахуванням церковного права (на відміну від політики УЦР), то друга була досить реакційною й занадто схильною до збереження підпорядкування Патріарху Московському. Отже, автономний статус Церкви, схвалений на Київському елекційному соборі та II сесії Всеукраїнського церковного Собору, не отримав розвитку до автокефального на III сесії Всеукраїнського церковного Собору, причиною чого були не стільки геополітичні та внутрішньодержавні обставини, скільки загалом настрої ієрархів і вірян щодо збереження зв'язків із Московією.

REFERENCES

- Chorny, S. (2001). *Natsionalnyi sklad naseleennia Ukrainy v XX storichchi [The National Composition of the Population of Ukraine in the 20th century]*. Kyiv: DNVP «Kartohrafiia» [in Ukrainian].
- Chuiko, K (2022). *Relihiina polityka natsionalnykh uriadiv 1917–1921 rokiv: suchasna ukrainska istoriohrafiia [Religious Policy of National Governments in 1917–1921: Modern Ukrainian historiography]*. *Litopys Volyni*, 27, 124–128 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.20>
- Ihnatusha, O. (2006). *Zminy kanonichnoho statusu Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini (1918–1930-ti rr.): vid avtonomii do ekzarkhatu [The Changes in the Canonical Status of the Orthodox Church in Ukraine (1918–1930): From autonomy to exarchate]*. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, 20, 198–207 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O. (2018). *Tserkva v Ukrainii revoliutsii 1917–1921 rr. yak predmet suchasnykh istorychnykh doslidzhen: pidsumky dvadtsiatylitnoho dosvidu vyvchennia problem [The Church inside Ukrainian Revolution of 1917–1921 as a Subject of Modern Historical Research: The Summary of Twenty Year Long Experience of the Problem Investigation]*. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 50, 84–112 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-005>

²⁰⁹ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату...). С. 301–302.

²¹⁰ Там само. С. 308–309.

- Kyrydon, A. (2013). Relihiino-tserkovne zhyttia v period Hetmanatu: problemne pole vzaiemodii [Religious and Church Life during the Hetmanate Period: A problematic field of interaction]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 7, 252–259 [in Ukrainian].
- Kravchuk, M., & Romaniv, A. (2022). Derzhavne budivnytstvo ta derzhavno-pravovi idei Pavla Skoropadskoho [State Building and State and Legal Ideas of Pavlo Skoropadsky]. *Aktualni problemy pravoznnavstva*, 3 (31), 6–15 [in Ukrainian].
[https://doi.org/ DOI:10.35774/app2022.03.006](https://doi.org/10.35774/app2022.03.006)
- Skoropadskyi, P. (2017). *Spogady: kinets 1917 — hruden 1918 [Memoirs: the end of 1917 — December 1918]*. (E. Solovei, Trans). I Huruch (Ed.). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
- Telukha, S. (2012). Mytropolyt Antonii (Khrapovytskyi) — adept monarkhichnoho sposobu pravlinnia derzhavoiu [Metropolitan Anthony (Khrapovytskyi) — an adept of the monarchical way of ruling the state]. *Aktualni problemy istorii Ukrainy*, 65 (971), 81–86 [in Ukrainian].
- Pyrih, R. (Ed.). (2015). *Ukrainska Derzhava (kviten — hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy [The Ukrainian State (April — December 1918). Documents and materials]*. Vol. 1, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. (1997). *Tserkva v Ukrainiskii Derzhavi 1917–1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho) [The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (the time of the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi)]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 23.02.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 05.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Віктор ВЕНГЛЕВИЧ,

доктор філософії в галузі історії
Інституту історії
Польської академії наук,
Варшава, Польща

Wiktor WENGLEWICZ,

Institute of History at the Polish
Academy of Sciences in Warsaw,
PhD in History,
Warsaw, Poland

e-mail: wiktor.wenglewicz@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9848-168X>

Генерал Мирон Тарнавський у польському полоні (1918–1921 рр.)

У статті охарактеризовано особу генерала Мирона Тарнавського під час його перебування в польських таборах полонених та інтернованих у Домб'є та Тухоля. Про його перше перебування у таборі Домб'є з кінця 1918 р. до середини 1920 р. відомо дуже мало. Натомість існує багато джерельних свідчень про його друге інтернування, котре він проходив у таборі Тухоля від липня 1920 до березня 1921 р. Наголошено, що він там користувався пошаною полонених старшин Української Галицької армії як офіцер найвищого звання, хоч не брав активної участі в житті табору.

Ключові слова: Мирон Тарнавський, інтернування, Польща, УГА, Тухоля, Домб'є, полон.

General Myron Tarnavsky in the Polish captivity (1918–1921)

This article attempts to characterize the fate of the general Myron Tarnavsky during his Polish captivity in the camps of Dąbie and Tuchola. He was interned on two occasions: the first time was at the end of 1918, and the second time was in July of 1920. First internment was connected with the end of the First World War. In the November 1918 Tarnavsky was stationed on the Greater Ukraine, where he commanded the 16 Mazur Infantry Regiment of Austro-Hungarian army. He successfully relocated the regiment to Krakow, but upon his return to Lviv, he was discovered and sent to the camp of Dąbie, located on the outskirts of Krakow. Unfortunately, there is a paucity of information regarding his sojourn in that locale. Conversely, there are numerous sources that cover the period of his second sojourn in the Tuchola camp, where he was imprisoned from July 1920 until February 1921. After he had returned from Greater Ukraine to Eastern Galicia in July, 1920, he was immediately arrested by Polish gendarmerie and sent again to the prisoners-of-war camp, this time to Tuchola. Mentioned camp was located in Pomorze, far away from Eastern Galicia, and was established by Polish authorities in March 1920. In May and June 1920 2,5 thousands of officers and soldiers from the ranks of Red Ukrainian Halych Army were imprisoned in the camp. They were disarmed by the Polish forces during Kyiv Offensive of 1920. General Tarnavsky arrived to the Tuchola camp on July 22, 1920. All officers gathered and honored him as their commander for an extended period. During his imprisonment, all interned officers of UHA at the camp paid respect to him as he was the highest rank Ukrainian officer imprisoned there, although he rarely participated in the camp's activities. The only case in which Tarnavsky was involved that was of a greater magnitude was the case of Major Wilhelm Lobkowitz. General Tarnavsky was released from captivity in February 1921.

Key words: Myron Tarnavsky, internment, Poland, Ukrainian Halych Army, Tuchola, Dąbie, captivity.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Венглевич В., 2024

Генерал Мирон Тарнавський був одним із найвідоміших українських командирів під час Української революції 1917–1921 років. Офіцер австро-угорської армії, у першій половині 1919 року командував II Галицьким корпусом Української Галицької Армії, який воював проти поляків. Саме під його командуванням УГА здобула свої най-

більші перемоги, увійшовши до Києва 30 серпня 1919 року. Згодом, у період між двома світовими війнами, для українців Східної Галичини він був символом боротьби за незалежність.

Біографія генерала вже досить добре досліджена. Ціла серія публікацій з'явилася вже на момент його смерті у 1938 році²¹¹. У сучасній українській історіографії наявні кілька біографій Тарнавсько-

²¹¹ Бачинський В. Генерал Мирон Тарнавський. Начальний Вождь УГА. Львів, 1938. 32 с.; Похорони Начального Вожда УГА ген. Мирона Тарнавського. Львів, 1938. 32 с.; Яворівський Е. Вождь 100.000-ної армії. Львів, 1938. 128 с.

го²¹². Найбільш повну інформацію, зокрема військово-політичного портрета генерала, містить робота Андрія Байло²¹³. Однак дослідження про долю Тарнавського під час його інтернування у таборах для військовополонених у Домб'є та Тухолі на сьогодні відсутні.

Метою статті є висвітлення періоду польського полону в житті генерала з кінця 1918 до весни 1921 рр.

Стаття має ґрунтовну джерельну базу, зокрема хроніку табору в Тухолі, яку вів поручник Володимир Огоновський, розповідь про зустріч генерала з прем'єр-міністром Польщі Вінцентієм Вітосом наприкінці вересня 1920 року. Про перебування Тарнавського у згаданому таборі повідомляє також українська преса, яка доносила незначну, але цінну інформацію.

На завершальному етапі Першої світової війни Мирон Тарнавський служив в австро-угорських частинах на Великій Україні. На момент розпаду монархії він планував переїхати на територію ЗУНР. Однак 29 листопада 1918 року був заарештований у Львові польською жандармерією (за однією з версій, у кав'ярні), потім короткий час утримувався у Бригідках, звідки разом з іншими офіцерами, жовнірами та інтернованими (приблизно 200–250 осіб) був перевезений до табору інтернованих у Домб'є²¹⁴.

Табір Домб'є був організований на місці австро-угорських військових казарм в однойменному селі під Краковом (нині це район Кракова). Після ліквідації австрійської влади у Кракові 31 жовтня 1918 року казарми перейшли під контроль Війська Польського (пізніше їм було присвоєно назву «Казарми Болеслава Хороброго»). Тут був розміщений також збірний пункт для колишніх військовополонених, які поверталися на батьківщину (зокрема італійців, румунів і росіян), що діяв до грудня 1918 року. Після початку польсько-української війни поляки організували свій табір, що фактично розпочав роботу 18 листопада 1918 року. Саме тоді до Домб'є прибули перші інтерновані, члени Української Національної Ради з Перемишля Теофіл Кормош, Андрій Сабат, Ізидор Білинський, робітники та інші цивільні, а також офіцери та вояки УГА. Однак офіційний наказ про створення табору для укра-

їнських військовополонених командування Польських військ для Східної Галичини видало лише 30 листопада 1918 р. Об'єкт підпорядковувався командуванню Краківської Генеральної Округи. Перевезення військовополонених повинно було здійснюватися не раніше, ніж через 48 годин після створення табору²¹⁵. Організація затягнулася, оскільки наказ про перейменування станції на «Табір військовополонених та інтернованих у Домб'є» надійшов лише 23 грудня 1918 року. Комендантом табору був поручник Ян Кайфаш. У листопаді — грудні 1918 р. та протягом усього 1919 р. основними його мешканцями були українські військовополонені та інтерновані, чехи і словаки, білогвардійці та червоноармійці.

Табір розташовувався одразу за адміністративними межами міста Краків, в однойменному селі (хоча військова влада все ще вважала його частиною міста). На той час це було близько 3 кілометрів від центру міста²¹⁶. Він був розташований на одній із найвищих точок Кракова, а це означало, що там було здорове і свіже повітря²¹⁷. Табір складався із 32 будівель (в одному із джерел згадується про 12 цегляних будівель і 20 дерев'яних бараків), ще були лазня, душові, три сучасні дезінфектори, електричні машинки для стрижки волосся²¹⁸. У звіті за січень 1919 року згадується низка складів, майстерень, парова пральня та зневоднювальна установка²¹⁹. Деякі будівлі були цегляними (збудовані перед війною як казарми для 3-го польового артилерійського полку австро-угорської армії), частина — дерев'яні (збудовані під час війни для потреб табору). Між ними проходили биті стежки. Дерев'яні бараки мали довжину 18–20 метрів, у деяких із вікон не було скла, споруди було обнесено колючим дротом заввишки 2 метри, а зовнішня огорожа табору являла собою паркан з дерев'яних рейок, обтягнутих зверху колючим дротом. Однак цих запобіжних заходів було недостатньо для припинення втеч, а тому було запропоновано оперезати паркан колючим дротом, щоб запобігти вириванню латок з паркану, а також поставити дроти у вікнах²²⁰.

Щодо кількості українців у таборі на час перебування там генерала Мирона Тарнавського, то можна сказати, що (найперші відомості від 3 грудня 1918 року) тоді у таборі мало перебува-

²¹² Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський. Львів 2005. 32 с.; Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський — життя і чин. Львів, 2012. 26 с.

²¹³ Байло А. Мирон Тарнавський. Військово-політичний портрет. Броди, 2012. 224 с.

²¹⁴ «Український Прапор» про генерала-четаря Мирона Тарнавського від 4 жовтня 1919 р. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*. Т. 4. Івано-Франківськ, 2008. С. 610. Док. № 329.

²¹⁵ Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, „Rozkaz nr 8”, Lwów, 30 listopada 1918 r., poz. 4.

²¹⁶ Т. Кормош. Спомины з останніх днів (продовження). *Република*. Станіславів. Ч. 19. 1919, 23 лютого.

²¹⁷ Archiwum Akt Nowych. PRM. Akta numeryczne. 2330/1919.

²¹⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ). Ф. 462. Оп. 1. Спр. 58.

²¹⁹ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (далі — CAW-WBH), sygn. I.304.1.11.

²²⁰ CAW-WBH, sygn. I.304.1.11.

ти 370 українців; у грудні 1918 року їх було вже близько 800 осіб²²¹. За даними візитації капітана Копистинського, на 10 січня 1919 року в таборі перебував 1 781 українець²²²; ці цифри, дещо збільшивши їх, підтверджує Теофіль Кормош: понад 2 000 селян, близько 200 офіцерів і близько 100 осіб світської інтелігенції²²³. У звіті від 24 січня 1919 р. зазначено, що там мали розміститися 2 796 українців.

Про перше перебування Тарнавського у польському полоні відомо із його щоденників. Точно не встановлено, в який день він прибув до табору, ймовірно, це сталося на початку грудня 1918 року²²⁴. Невідомо, у якому бараці його було розміщено. За словами істориків, він намагався підняти дух полонених, особливо на греко-католицьке Різдво 1919 року, коли разом з д-ром Володимиром Загайкевичем зібрав кілька сотень жовнірів, щоб разом відсвяткувати²²⁵.

Яке харчування було в таборі? Основою харчування був чорний військовий хліб, який видавали на добу спочатку (листопад 1918 р.) по ½ буханки, потім по ¼ буханки (330 г), пізніше, очевидно, зменшили до пайки по ½ буханки вагою 500 г на особу (тобто 250 г), а згодом повернулися до кількості по ¼ буханки вагою від 800 до 900 г на особу (приблизно 200–250 г)²²⁶. У Домб'є табір мав також продуктовий склад і буфет, що, як згадував генерал, був досить добре обладнаний. Спочатку на сніданок подавали каву (генерал Тарнавський згадував, що хоча вона не була ані міцною, ані ароматною, але давали її у великій кількості), а на обід — суп з бруквою або рибою без м'яса, м'ясо лише двічі на тиждень. Що давали на вечерю — невідомо. Мирон Тарнавський оселився в одному з бараків, де була своя кухня, нею керував суддя Сабат з Перемишля. Маючи досвід ще з австрійської армії й безсумнівний талант, він творив дива у складанні меню й приготуванні страв з таких ресурсів, як цукровий буряк, конина і яловичина. На жаль, Тарнавський мав чутливий шлунок і не міг споживати ці страви²²⁷.

Мирон Тарнавський перебував за дротом не дуже довго — близько двох місяців. Генерал був звільнений з Домб'є через загострення хвороби

шлунка й виїхав на лікування до Бадена під Віднем. Справа щодо його звільнення з табору є досить загадковою, незважаючи на зроблені пошуки, з'ясувати більше про неї не вдалося. Хто ухвалив таке рішення і чому потенційно небезпечну для Польщі людину звільнили з табору — невідомо. Можна припустити, що йшлося про хабар для одного з офіцерів ВП, приписаних до табору. Стан здоров'я Тарнавського, ймовірно, не був настільки важким (або він його симулював), оскільки з Відня він одразу вирушив до Станіслава, де прийняв командування ділянкою фронту під Львовом²²⁸.

Вдруге Мирон Тарнавський потрапив до польського полону у 1920 році. Після того, як частини Української Галицької армії перейшли на бік більшовиків, генерал був змушений переховуватися в Києві, на щастя, зумівши протриматися до того часу, доки місто не зайняла польська армія. Після цього він зв'язався з ліквідаційною комісією Червоної Української Галицької армії, з якою повернувся до Галичини. Після повернення, дорогою до Чехословаччини, його заарештували у Васютиному біля Рогатина. Видав генерала місцевий селянин, який хотів взяти собі коней і упряж. Своєю чергою преса подавала, що Тарнавського взяли у Золочеві, а далі разом із хорунжим Романом та поручиком Богданом Купчинськими та чотирма Михайлом Юрковим перевезли до Львова. Там до цієї групи було включено ще й поручика Армії УНР Ковальчука-Ковальського, котрий потрапив до тюрми з Варшавської цитаделі, тому логічно, що маршрут відбувся трасою Львів — Варшава — Тухоль²²⁹. Усі ці події відразу стали відомими українському громадянству²³⁰.

Табір у Тухолі був зорганізований у березні 1920 року, після захоплення Помор'я, яке відійшло до Польщі. Він розташовувався за 3 кілометри від міста Тухоль, неподалік від Хойніц та Грудзьондза. Офіційна назва табору — «Табір для військовополонених № 7». Перші інтерновані прибули сюди 20 травня 1920 року, а в наступні дні прибули ще кілька груп полонених. Загалом у таборі було розміщено понад 2,5 тис. українських офіцерів та жовнірів. Більшість звільнили восени 1920 року, хоча деякі з них, запідозрені у нелояль-

²²¹ Archiwum Państwowe w Przemyślu. AGBK, sygn. 4417. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). Ф. 2188. Оп. 3. Спр. 43.

²²² SAW-WBH, sygn. I.304.1.11.

²²³ Т. Кормош. Спомини з останніх днів (продовження). *Републіка*. Станіславів. Ч. 21. 1919, 26 лютого.

²²⁴ Слід додати, що вся внутрішня документація табору, ймовірно, була знищена під час Другої світової війни.

²²⁵ Байло А. Мирон Тарнавський. С. 76.

²²⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 81–82, 105; Т. Кормош. Спомини з останніх днів (продовження). *Републіка*. Станіславів. Ч. 21. 1919, 26 лютого.

²²⁷ Тарнавський. Спогади. Львів, 2008. С. 92–93.

²²⁸ Там само. С. 95–97.

²²⁹ Арештування ген. Тарнавського. *Громадська Думка*. Львів, 1920, 22 липня. Ч. 168; Цікаве арештування. *Громадська Думка*. Львів. 1920, 28 липня. Ч. 173.

²³⁰ Генерал Тарнавський в Тухолі. *Вперед*. Львів, 1920, 31 липня. С. 175.

ності до Польщі, залишилися довше, до травня 1921 року. Після цієї дати в таборі залишилося ще кілька десятків осіб, яких остаточно звільнили наприкінці 1922 року²³¹. Крім українців, там були радянські військовополонені, білогвардійці та білоруси. Тухольський табір ліквідували 22 січня 1923 року.

Табір було побудовано німцями у 1915 році. Після закінчення Першої світової війни він стояв порожній, сильно понищений місцевим населенням. Після того як Польща взяла Помор'я під свій контроль, розпочалася його реставрація. Табір був розташований за кілька кілометрів від міста, за сосновим лісом. Він містив два типи будівель: бараки з гофрованого заліза та бліндажі. Із зовнішньої сторони він був обнесений 3-метровим парканом з колючого дроту, який також використовувався для поділу на «райони» (частини, де перебували більшовики та галичани). У кутах розташовувалися вежі з кулеметами. У бараках були цегляні печі, але дров не видавали до початку листопада, крім того, деякі топки були зламані²³². Розмір бліндажа становив 40х4 м, а барака — 50х5 м. В одному бліндажі розміщувалося близько 120 осіб. Насправді це були нори висотою 1,5 метра, глибиною 2 метри і довжиною 40 метрів. Дах був дерев'яний, частково вкопаний у землю. Часто будівлі заливала дощова вода. Всередині стояли брудні нари у два ряди по боках. Дві буржуйки не могли обігріти бліндажі, температура не піднімалася вище ніж 5 градусів тепла. Слід нагадати, що коли перші групи військовополонених, підготовка до його облаштування лише розпочалася — дахи бліндажів тільки відремонтували, а колодязі почистили. Згідно з донесенням підполковника Годфрида Марського, інспектора табору полонених, на початку червня 1920 р. у таборі були готові 24 землянки, а 13 бараків ще були на ремонті²³³.

До табору генерала Тарнавського привезли 22 липня 1920 року. За чутками, що циркулювали в Тухолі, незважаючи на службу в групі генерала Удовиченка (в якій насправді генерал ніколи не служив) і наявність перепустки на виїзд до Галичини, Тарнавський мав бути заарештований за браком документів²³⁴. Як було насправді, зазначається вище. Генерала привезли у другій половині дня разом з поручиком Романом Купчинським, чотовим Михайлом Юрковим та хорунжим Богданом Купчинським. Після дезінфек-

ції Тарнавського та інших офіцерів відправили на 14-денний карантин. Варто зазначити, що всі вони прибули у супроводі офіцера з ДОГ Помор'я, який мав наказ від генерала Болеслава Рої щодо умов утримання генерала (Тарнавському було підготовлено окрему кімнату в бараку № 4 з великим ліжком). Генерала зустрів в канцелярії сотник Мирон Луцький, від кого увесь табір дізнався про його приїзд²³⁵.

Після дезінфекції до генерала підійшла делегація офіцерів УГА: отаман Альфонс Ерле, сотник Мирон Луцький, сотник Микола Пенчак, які мали повноваження комендантів офіцерського відділу та районів табору, а також сотник Іван Цап'як та чотовий Нікіфоров як представники Ради офіцерів. Першим Тарнавського привітав отаман Ерле, який попросив генерала прийняти командування над офіцерами як найстарший за званням і опікуватися ними. Другим виступив сотник Цап'як, який висловив радість, що генерал живий, хоч і в такому скрутному становищі, а також поінформував Тарнавського про духовний стан полонених. У відповідь генерал подякував офіцерам за візит, але додав, що, попри найкращі побажання, не зможе зробити зворотний візит до них через карантин. Оскільки всі офіцери хотіли побачити свого командира, чотовий Никифоров побіг до комендатури, щоб отримати від коменданта дозвіл на відвідування офіцерів генералом Тарнавським. Командира табору полковника Погорельського в канцелярії не було, був військовий урядник Тадеуш Бжезінський, який прийняв чотаря люб'язно і на свою відповідальність дозволив генералові відвідати своїх жовнирів²³⁶. Увечері офіцери УГА влаштували генералові «прийом», тобто звичайне зібрання, і він під наглядом польських офіцерів²³⁷ провів стройовий огляд, що тривав близько години. Офіцери стояли біля своїх казарм, а Тарнавський ходив по площі й розмовляв з деякими із підлеглих. Генерал сказав такі слова: «І тут я повторюю своє колишне приречене — вистримати з вами аж до кінця». Після прийому хор виконав кілька пісень, одна з яких справила велике враження: «Вернуться ще тії стрільці Січовії — задорожить еще Варшава!»²³⁸.

Тарнавський займав окрему кімнату в казармі з гофрованого заліза, де він жив разом зі своїм ад'ютантом. Спочатку він був ізольований і на вході стояла охорона, але наступного дня, після того як генерал пообіцяв нікого не відвідувати під

²³¹ Срібняк І. Українська Тухоля. Київ, 2016. С. 83.

²³² ЦДДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 4зв.

²³³ SAW-WBH sygn. I.301.8.747.

²³⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі — BN). NTSz. mikrofilm 69010. K. 434.

²³⁵ Генерал Тарнавський в Тухолі. С. 188.

²³⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1679. Арк. 89зв–90зв.

²³⁷ У таборівій хроніці зазначено, що був присутній лише офіцер Другого відділу [тобто контррозвідки] з ДОГ «Помор'я».

²³⁸ BN. NTSz. mikrofilm 69010. K. 434–435.

час карантину, охорону зняли й офіцери отримали вільний доступ до свого командира²³⁹.

Яким було життя генерала у полоні в Тухолі? Ми знаємо небагато. Генерал цілими днями не виходив з барака, читав і працював. Але вечорами він гуляв по двір'ям табору до пізньої ночі. А Байло також писав, що він читав лекції на курсах підвищення кваліфікації офіцерів, але підтвердження цього в інших джерелах відсутнє.

Варто додати інформацію про цікаву подію з життя табору: наприкінці жовтня 1920 року Тухолю відвідав прем'єр-міністр Польщі Вінцентій Вітос. У рамках візиту відбулася зустріч з генералом. В історіографії зазначається, що зміст їхньої розмови невідомий; насправді все було досить ввічливо. Вітос поцікавився пічкою, яку Тарнавський збудував у кімнаті за допомогою своїх офіцерів²⁴⁰. Проте політичні теми не обговорювалися.

Тарнавський був також авторитетом для офіцерів УГА та, будучи найстаршим, останньою інстанцією щодо вирішення різних справ, до прикладу, справи отамана Лобковіца. Лобковіц намагався втекти з табору 13 вересня 1920 року, але спроба була невдалою через те, що інші офіцери УГА завадили цьому, що довело його до божевілля, а також через те, що він вигукував лайливі слова на адресу всього українського старшинського корпусу. Інтерновані офіцери розцінили це як образи офіцерської честі й зажадали проведення судового розслідування, яке очолив поручик Хічій. Однак були заперечення щодо перебігу проведеного розслідування. Генерал Тарнавський, як найстарший офіцер у таборі й водночас беззаперечний авторитет, надіслав листа (імовірно, до кожного барака), щоб зібрати офіцерів і вирішити питання про вину Лобковіца. Лист генерала супроводжувався вибаченням отамана німецькою мовою. 17 вересня 1920 року на засіданні Ради офіцерів більшістю голосів було прийнято рішення вважати заяву та вибачення Лобковіца достатніми²⁴¹.

Під час чергового конфлікту між військовополоненими в Тухолі та польським командуванням у січні 1921 року генерала Тарнавського залишили в казармі. Хоча начальник жандармерії у момент перевірки кричав: «Виганяйте худобу, якщо вона тягнеться. Генерал не генерал — шаблею по голові, і, мабуть, в сорочці вискочить на вулицю»²⁴².

У листі до УКО військовополонені просили про швидке втручання у табірні справи та публікацію листа в газетах (у «Wpered» — стаття під назвою «Нечувані речі в Тухолі!» з'явилася 16 січня 1921 р.)²⁴³ Редакція звернулася до військової та цивільної влади з проханням, щоби в ім'я людяності припинити муки тих нещасних жертв.

Звільнення Мирона Тарнавського домоглася УКО, надсилаючи у листопаді 1920 р. листи до Казимира Пужака, а також до голови держави, маршала Пілсудського²⁴⁴. Своєю чергою група офіцерів УГА підготувала йому втечу через дірку в колючому дроті, але спроба була невдалою, про що, до речі, генерал, схоже, не дуже й шкодував. Зрештою Мирон Тарнавський був звільнений з Тухолі 20 березня 1921 року. Наказ про його звільнення прийшов телеграфом, і в таборі пішли чутки, що Юзеф Пілсудський з нагоди своїх іменин (19 березня) наказав звільнити з полону бувшого начального вождя УГА²⁴⁵. А Байло писав, що цей приказ прийшов вже наприкінці грудня 1920 р., але на підставі наведених вище фактів можна стверджувати, що це не так²⁴⁶.

Мирон Тарнавський повернувся до Злочева 22 березня 1921 року, де через два дні його вітала місцева громада. Учасники зустрічі визнавали, що генерал повернувся з полону повний віри й сили духу. І дійсно, вже в червні 1921 року він увійшов до складу Крайового комітету охорони воєнних могил і пам'яток (як секції Українського Горожанського комітету у Львові), який лише зорганізовувався²⁴⁷.

Отже, генерал Мирон Тарнавський двічі побував у польському полоні: вперше — на початку польсько-української війни та вдруге — після повернення з Великої України. Загалом полон тривав близько 10–11 місяців. Про його перебування в обох таборах збереглася інформація, якої достатньо для того, щоб скласти уявлення про цей період його життя. І в Домб'є, і в Тухолі до нього ставилися серйозно й з повагою, часто зверталися, щоб вирішити складні ситуації або підбадьорити полонених. У Тухолі генерал, ймовірно, вів усамітнений спосіб життя і, очевидно, присвятив цей час самоосвіті. Водночас можна припустити, що Мирон Тарнавський, маючи генеральське звання, перебував під контролем польської контррозвідки, але через брак документації це питання з'ясувати неможливо.

²³⁹ ЦДДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1679. Арк. 91.

²⁴⁰ ЦДДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 4.

²⁴¹ BN. NTSz. mikrofilm 69010. K. 484–486v.

²⁴² Яворівський Е. Вождь 100.000-ної армії. С. 121.

²⁴³ ЦДДАУЛ. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 12–13, 17; Нечувані речі в Тухолі!. *Вперед*. Львів, 1921, 16 січня. Ч. 11.

²⁴⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 28.

²⁴⁵ BN. NTSz. mikrofilm 69010. K. 552v.

²⁴⁶ Генерал Мирон Тарнавський (1869–1938). Збірник статей і матеріалів. Броди, 2011. С. 188.

²⁴⁷ Тим, що лягли в боротьбі!. *Український Голос*, Перемишль. 1921, 19 червня. Ч. 25.

REFERENCES

- Bachynskiy, V. (1938). *General Myron Tarnavsky*. Lviv [in Ukrainian].
- Bailo, A. (2012). *Myron Tarnavsky. Viiskovo-politychnyi portret*. Brody [in Ukrainian].
- Strilcuk (comp.) (2011). *General Myron Tarnavsky (1869–1938)*. Brody [in Ukrainian].
- Lasovskiy, V. (1935). *General Tarnavsky*. Lviv [in Ukrainian].
- Pankevych, O. (2005). *General Myron Tarnavsky*. Lviv [in Ukrainian].
- Pokhorony Nachalnoho Vozhdia UHA gen. Myrona Tarnavskoho* (1938). Lviv [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2016). *Ukrainska Tuchola*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, M. (2008). *Spohady*. Lviv [in Ukrainian].
- Yakimovych, B. (2012). *General Myron Tarnavsky — zhyttia i chyn*. Lviv [in Ukrainian].
- Yavorivskiy, E. (1938). *Vozhd 100.000-oi armii*. Lviv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 16.02.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 27.02.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.16>
УДК 94(498)“191/192”:[327:341]

Ярослав ПОПЕНКО,

доцент кафедри права
природничо-географічного факультету
Мелітопольського державного
педагогічного університету
ім. Богдана Хмельницького,
кандидат історичних наук, доцент,
Запоріжжя, Україна

e-mail: popenkoaroslav80@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0841-0875>

Yaroslav POPENKO,

Associate Professor at the Department of Law,
Faculty of Natural Sciences and Geography,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State
Pedagogical University,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Zaporizhzhia, Ukraine

Ігор СРІБНЯК,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Ihor SRIBNIAK,

Head of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Metropolitan
Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Наталія ЯКОВЕНКО,

професорка кафедри
міжнародних організацій і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Т. Шевченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: zaliznaledi@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3493-5950>

Natalia YAKOVENKO,

Professor at the Department of International
Organizations and Diplomatic Service,
Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National
University of Kyiv,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Віктор МАТВИЄНКО,

завідувач кафедри
міжнародних організацій та дипломатичної служби
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: vikmaryuniv@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0012-5175>

Viktor MATVIYENKO,

Head of the Department of International
Organizations and Diplomatic Service,
Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

The Establishment of North-Eastern Borders of Romania: International and Legal Support for Incorporation of the Bessarabia Lands into the Kingdom (end of 1919 — the 1st half of 1920)

The foreign policy of Romania throughout the first decades of the 20th century was neither unplanned nor spontaneous. It was pursued by the Kingdom's leadership within the framework of the idea of establishing the "Greater Romania". Generally, the policy of official Bucharest during the war period and the period of the formation of the Versailles system of international relations was concentrated on defending national interests and gaining the status of a regional leader in the Balkans. The purpose of the article is to analyse the political struggle around the "Bessarabia" issue at the Paris Peace Conference throughout December 1919 —

March 1920. Indeed, exactly this time frame became decisive for the Romanian Kingdom in terms of the recognition by the international community of its sole priority to rule Bessarabia. Great amount of relevant information and materials enabled authors of the article to analyse a comparatively short-term period of proceedings of the Paris Conference as it clearly demonstrates the tense atmosphere of the process of creating a new geopolitical map of post-war Europe. As a whole, Alexandru Vaida-Voevod's activities in solving the "Bessarabia" problem had positive outcomes for Romania. On March 12th, the National Assembly directed the decision on this issue to the government in Bucharest. Taking into account preliminary conclusions and "yearning" of Bessarabia population the Allies in general declared for the reunification of Bessarabia and Romania. At the same time, they demanded that official Bucharest guarantee legitimate interests of Bessarabia on the same conditions as for other parts of the Kingdom.

Key words: Paris Peace Treaty, "Bessarabia" issue, the Entente, diplomacy, National Assembly, Alexandru Vaida-Voevod, Romania.

Формування північно-східних кордонів Румунії: міжнародно-правове забезпечення інкорпорації бессарабських земель до складу Королівства (кінець 1919-го — перша половина 1920-го р.)

Зовнішня політика Румунії впродовж перших десятиліть 20 ст. не була випадковою чи спонтанною. Вона реалізовувалася керівництвом Королівства в межах ідеї створення «Великої Румунії». Загалом політика Бухаресту в роки війни й у часи формування Версальської системи міжнародних відносин стала показовою в аспекті відстоювання національних інтересів і завоювання статусу регіонального лідера на Балканах. Метою статті є аналіз політичної боротьби навколо «бессарабського» питання на Паризькій мирній конференції впродовж грудня 1919 — березня 1920 р. Фактично саме цей проміжок часу став вирішальним для королівської Румунії у питанні визнання міжнародною спільнотою її виключного права на володіння Бессарабією. Зважаючи на значний обсяг матеріалу, автори обрали відносно не тривалий період роботи конференції в Парижі, оскільки він переконливо демонструє, у якій напруженій атмосфері формувалася нова геополітична карта повоєнної Європи. У цілому діяльність А. Вайди-Воеводи у вирішенні «бессарабської» проблеми мала позитивні результати для Румунії. 12 березня Верховна Рада направила бухарестському уряду своє рішення з цього питання. Враховуючи попередні висновки та «прагнення» населення краю, союзники в цілому висловлювалися на користь возз'єднання Бессарабії з Румунією. Водночас вони наполягали на тому, щоб Бухарест забезпечив законні інтереси краю на тих самих умовах, що й у інших частинах Королівства.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, «бессарабське питання», Антанта, дипломатія, Верховна Рада, А. Вайда-Воевода, Румунія.

© Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 2024

© Popenko Ya., Sribniak I., Yakovenko N., Matviyenko V., 2024

During January 1919 — January 1920, the states that won the First World War held the Paris Peace Conference, which was called to establish the terms of peace concluding a number of treaties with the defeated countries. Strategically, it concerned redistribution of spheres of political-economic and military influence and creation of a new political map of the world and Europe. Alongside with such "major" states as France, Great Britain, Italy and the USA, diplomats of other states were present in the French capital. Among others, there was the Romanian

representation which consistently proved its right to be heard at the Conference. The activity of the royal delegation was aimed at getting the Supreme Council's legal confirmation for joining a number of territories, in particular Bessarabia, to Romania.

In general, the "Bessarabia issue" was reflected in the publications of the participants of those events such as Alexandru Marghilomann²⁴⁸ and Vasile Tilea²⁴⁹. The military and political situation around the problem of Bessarabia's territorial belonging is described in the papers by Sergei Nazaria²⁵⁰ and Vladlen Vinogradov²⁵¹. It is worth mentioning the research

²⁴⁸ Marghiloman A. Note Politice 1897–1924. Vol. V: 1920–1924. București: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. 244 p.

²⁴⁹ Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. 250 p.

²⁵⁰ Nazariya S. M. Vopros o Bessarabii v sovetsko-rumynskikh otnosheniyakh v nachale 20-kh godov i popytki yego mifologizatsii v rumynskoy istoriografii // Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta, 2013, vyp. 4. S. 39–47.

²⁵¹ Za balkanskimi frontami Pervoy mirovoy voyny, otv. red. V. N. Vinogradov, Moscow: Indrik, 2002, 504 s.

done by Izyaslav Levit, whose monograph deals with this problem²⁵². A number of other research papers also concerned studying Romania's foreign policy during this period²⁵³.

While analysing historiographical works of both Western European and Romanian researchers on the foreign policy aspects of the struggle for Bessarabia in 1919–1920, it should be noted that they are quite wide-ranging. In particular, the following names of scholars should be mentioned: Svetlana Suveica²⁵⁴, Raoul Bossy²⁵⁵, Erik Goldstein²⁵⁶, Alexandru Burian²⁵⁷, Valeriu Florin Dobrinescu²⁵⁸, Ioan Scurtu²⁵⁹, Armand Goșu²⁶⁰, Wilhelmus P. van Meurs²⁶¹, Alberto Bacșiani²⁶², Virgil Mândăcanu and Daniela Vacarciuc²⁶³, Marin Stănescu²⁶⁴, Ion Oprea²⁶⁵ and others²⁶⁶.

At the same time, some aspects of the problem remained beyond attention of the researchers, in particular it concerns activities of Alexandru Vaida-Voevod at the Paris Conference.

Thus, the aim of the given paper is to analyse activities of the Romanian Prime Minister at the Paris Peace Conference during December 1919 — March 1920, which was purposed at the upholding of Romania's legal right to Bessarabia. In addition, the position of the great states concerning

the deployment of military-political forces in Central and Eastern Europe, is also analysed in the article.

This article appears to be a logical continuation of a number of the authors' research papers on the "Bessarabian problem" during the period of formation of the Versailles System of international relations²⁶⁷. As their strategic purpose, the authors have chosen presentation of the Romania's foreign policy activities as a coordinated and balanced policy which was aimed at the approval of the kingdom as an independent state power in Central-Eastern Europe.

In the second half of 1919, the foreign policy situation for Romania remained rather complicated. The combination of internal and external conditions seemed to "put an end" to official Bucharest's ambitious plans to create "Greater Romania" and to finally secure the status of "Europe's gendarme in the East". However, the Romanian leadership managed to get out of the "stalemate" situation. In November 1919, parliamentary elections were held, which resulted in the change of the government Cabinet. On the 1st of December, Alexandru Vaida-Voevod became Prime Minister. According to the memoirs of Romanian diplomat Vasile Tilea, the new state leadership defined international activities as a priority direction for the development of the Kingdom²⁶⁸. Its main

²⁵² Levit I. E. Bessarabian question in the context of international relations (1919–1920). Paris Peace Conference, Tiraspol: Litera, 2012. 240 s.

²⁵³ Bessarabiya na perekrestke Yevropeyskoy diplomatii. Dokumenty i materialy, Vinogradov V. N., Yereshchenko M. D., Semenova L. Ye., Pokivaylova T. A. Moscow, Indrik, 1996. 380 s.; Problemy vnutri- i vneshnepoliticheskoy istorii Rumynii novogo i noveyshego vremeni, otv. red. S. A. Madiyevskiy. Kishinev, Shtiintse, 1988. 229 s.

²⁵⁴ Suveica S. «Russkoe Delo» and the «Bessarabian Cause»: The Russian Political Emigrés and the Bessarabians [IOS Mitteilung]. 2014, № 64. 53 p.

²⁵⁵ Bossy R. Amintiri din viața diplomatică (1918–1940). Vol. 1. București: Editura Humanitas, 1993. 340 p.

²⁵⁶ Goldstein E., Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916–1920. New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1991. P. XIX, 307.

²⁵⁷ Burian A. Geopolitica lumii contemporane. Chișinău: Tipografia Centrală, 2003. 356 p.

²⁵⁸ Valeriu Florin Dobrinescu, Bătălia diplomatică pentru Basarabia. 1918–1940, Iași: Editura Junimea, 1991. 286 p.; Dobrinescu V.-Fl., Tompea D. România la cele două Conferințe de Pace de la Paris (1919–1920, 1946–1947) Un studiu comparativ, Focșani, 1996. 168 p.

²⁵⁹ Scurtu I. Istoria României în anii 1918–1940. Evoluția regimului politic de la democrație la dictatură. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1996. 428 p.

²⁶⁰ Goșu A. Recunoașterea internațională a unirii Basarabiei cu România. Ioan Pelivan la Conferința de pace de la Paris (1919–1920) *Revista istorică*, 1993. № 9–10. P. 847–859.

²⁶¹ Wilhelmus P. van Meurs, Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă. Chișinău: ARC, 1996. 528 p.

²⁶² Bacșiani A. La difficile unionne: La Bessarabia e la Grande Romania 1918–1940, Pref. de Keith Hitchins; 2da ed. ampliata e rivista, Roma: Aracne, 2007. 414 p.

²⁶³ Mândăcanu V. Daniela Vacarciuc, Ideea națională a românilor — Reîntregirea Țării. Chișinău: Pontos, 2016. 236 p.

²⁶⁴ Marin C. Stănescu, Armata română și unirea Basarabiei și Bucovinei cu România. 1917–1919, Constanța: Ex Ponto, 1999. 244 p.

²⁶⁵ Ion M. O. România și Imperiul Rus. 1900–1924. Vol. 1, București: Editura Albatros, 1998. 339 p.

²⁶⁶ Clark C. U. Bessarabia, Russia and Roumania on the Black Sea, New York: Dood, Mead & Company, 1927; Copyright 2011 University of Washington. All Rights Reserved, in https://depts.washington.edu/cartah/text_archive/clark/mobile.html#C0 (Accessed on 23.06.2023).

²⁶⁷ Popenko Ya. Rumunskaya dyplomatia u borotbi za Bessarabiiu na Paryzkii myrnii konferentsii (sichen — traven 1919 r.) *Kyivski istorichni studii*, 2017. № 2 (5). P. 10–17; Popenko Ya. & V. Rumunskaya dyplomatia v borotbi za Bessarabiiu na Paryzkii myrnii konferentsii (sichen — serpen 1919 r.) *Rusyn. Kyshynev*, 2018, Tom 53, № 3, s. 152–171; Popenko Ya. Politychna borotba za Bessarabiiu na Paryzkii myrnii konferentsii uprodovzh travnia — serpnia 1919 r. *Eminak*, 2018. № 1 (21), T. 2, s. 36–41; Popenko Ya., "Bessarabske pyttannia" na Paryzkii myrnii konferentsii (osin — zyma 1919 r.) *Skhid. Seria: Istorychni nauky*, 2018. № 4 (156). P. 56–60; Popenko Ya. «Ya ne khochu tut zhaduvaty mynule. Moia rol — zainiatysia siohodenniam ta dyvytysia u maibutnie»: diialnist A. Vaydy-Voyevody na Paryzkii konferentsii (hruden 1919 r. — berezen 1920 r.) *Yevropeyski istorichni studii*. Kyiv, № 12. 2019. P. 136–155.

²⁶⁸ Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 33.

integral part was signing all necessary treaties in order to “save the country from dreadful results of possible interruption of relations with the Allies”²⁶⁹. Alexandru Vaida-Voevod considered recognition of Romania’s official right to Bessarabia by the major states as one of the main tasks of the Romanian diplomacy in Paris²⁷⁰.

Emphasizing the Kingdom’s strategic diplomatic direction to keep good relationship with the Entente Allies, the Romanian government signed the Saint-Germain Peace Treaty with Austria on the 9th of December. This agreement became a compromise solution for the situation in the region. In particular, the Duchy of Bukovina remained a part of the Kingdom, but the Allies had a right to control the actions of Romanian authorities concerning observance of national minorities’ rights in the region. The Romanians also had to ensure the freedom of transit and economic relations²⁷¹. In addition, Bucharest leadership promised to withdraw troops from Hungary. In their turn, the Allied states formally confirmed the Kingdom’s rights to the new lands.

On December 29, the Romanian Parliament, in a solemn atmosphere, approved the laws on joining Bessarabia and Bukovina²⁷². Thus, it marked the legislative step to consolidate the state within “Greater Romania”. Meanwhile, official Bucharest received some positive signals from Western Allies. In particular, the “Russian problem” was discussed at the meeting of the Entente leadership on December 12th in London. Among different options for its solution, the meeting carefully considered a possibility of creating an “isolation barrier” for Bolshevik Russia; it would include giving up military aggression against Russia, refusal to sign any agreements with the Bolsheviks, and favor of strengthening relations with the states bordering Russia²⁷³. Considering that the proposal was made by Georges Clemenceau, Romania received a real chance, eventually, to acquire official international recognition of its new state borders.

Eventually, 1920 had to become a year for making final conclusions of the Paris Conference, as further prolongation of solving political and territorial problems could have caused another crisis on the European continent. Understanding these trends and moods of the European diplomacy, official Bucharest had

significantly revived its own foreign policy activities to promote and secure its national interests.

In January 1920, Alexandru Vaida-Voevod arrived in the French capital. The politician considered his main task to be fulfilled by all means, was to gain official recognition of Bessarabia’s joining to the Kingdom, from the conference’s leadership²⁷⁴. His main hopes relied on supportive attitudes of France, which backed Romanian aspirations from the very beginning of the conference. However, France’s unconditional support was not absolutely assured either. According to Vasile Tilea’s memoirs, official Bucharest’s evasion from withdrawal troops from Hungary, as it was required by the Supreme Council of the Conference, eventually caused the Allies to seriously consider denying the Romanians their territorial aspirations and “neutralizing the country, depriving it of military and economic support”²⁷⁵.

Under these conditions, the Romanian politician was invited to the meeting of the Supreme Council of the Allies to be held on January 20th. Among other points, the meeting was to discuss Question #5 “Affairs of Romania and Hungary” and Question #6 “Bessarabia Issue”. Their sequence clearly signaled to Alexandru Vaida-Voevod that he would have to answer both questions because their solutions were automatically interconnected. At the beginning of the meeting, due to the telegram of President Woodrow Wilson, the leadership of the Conference had to inform about the measures the Allies had taken regarding compulsion of Romania to withdraw its troops from Hungary²⁷⁶.

At the insistence of Georges Clemenceau, Alexandru Vaida-Voevod had to report progress himself. Recognizing a relatively weak international position of the Kingdom, the politician replied that his government fully agreed that the military contingents had to be withdrawn as soon as possible. Moreover, Alexandru Vaida-Voevod claimed that, according to the obligations of Romania to the Allies, the evacuation had already begun. According to him, only some technical problem emerged (railway transport — *authors*), and its solution could take several weeks²⁷⁷. According to Vaida-Voevod, the real date of final withdrawal of the troops from Hungary could be March 1st.

²⁶⁹ Problemy vnutri- i vneshnepoliticheskoi istorii Rumynii novogo i noveishego vremeni, otv. red. S. A. Madiyevskiy, Kishinev, Shtiintse, 1988. P. 200.

²⁷⁰ Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 33.

²⁷¹ Tsimmerman M. A. Ocherki novogo mezhdunarodnogo prava. Posobie k lektsiiam, Praga, Plamia, 1924. C. 91.

²⁷² Stafu I. Spovedaniile Basarabiei. Chișinău: Bons Offices, 2007. P. 75.

²⁷³ Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, Edited by E. L. Woodward and Rohan Butler, Vol. II, 1919. London: His Majesty’s Stationery Office. 1948. P. 746.

²⁷⁴ Marghiloman A. Note Politice 1897–1924. Vol. V: 1920–1924. București: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. P. 9.

²⁷⁵ Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 30.

²⁷⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Editor Joseph V. Fuller, Volume IX. Washington, 1946. P. 911.

²⁷⁷ Ibid.

However, David Lloyd George reminded that the Supreme Council of the Conference had demanded from Romania to withdraw its troops in July 1919, but Bucharest ignored those appeals. He also stressed that in the past Romania had managed to quickly find technical means for occupying Hungarian lands, for requisition of food, livestock and property on the occupied territories. According to the English representative, such an attitude towards the requests of the Allies, in case of a new war, could fully deprive Romania of support from the Entente. Alexandru Vaida-Voevod responded to the criticism of David Lloyd George in a diplomatic way, remarking: "I do not want to focus on the past here. My role is to deal with the present and to look into the future"²⁷⁸.

According to Vaida-Voevod, as a result of the German-Austro-Hungarian occupation during the war, Romania was on the brink of a national catastrophe, so all claims from the side of the Allies concerning official Bucharest's violation of agreements were groundless. Additionally, he noted that the position of the Kingdom was complicated by its territorial neighborhood with the USSR. In his words, "we are neighbors of the Bolsheviks, and we must live, not philosophize"²⁷⁹.

At the same time, adhering to diplomatic manners, the leader of the Romanian government mentioned that, "unfortunately, there was some misunderstanding between the Supreme Council and Romania, which should be avoided in the future"²⁸⁰. He insisted on the Romania's coalition partners to more carefully assess the real situation in the region. The politician attracted attention of the European leaders to the activities of the Hungarian Admiral Miklós Horthy, which, according to his words, had a clear anti-Romanian orientation. In his address, Alexandru Vaida-Voevod asked the Supreme Council of the Conference to take all necessary measures "for the Hungarians not to attack us after signing the peace treaty"²⁸¹. Further, in his speech, the Prime Minister directly addressed English representatives, asking them to be more loyal to Romania, which badly suffered during the World War²⁸².

Summarizing the speech, Alexandru Vaida-Voevod noted that he himself issued an order on evacuation of the royal troops and sincerely hoped for its fulfilment. At the same time, he warned: "Gentlemen, I do not want to promise anything I am unable to do[...]. I appeal to the Supreme Council again to take all possible measures for us not to become an object of the attack of the Hungarians in the future"²⁸³. Despite his emotional appeal to the Conference, both Georges Clemenceau and David Lloyd George repeatedly insisted that the Kingdom went on ignoring the Allies' demand to withdraw forces from Hungary. Georges Clemenceau declared bluntly that the Romanians themselves were provoking future aggression against them. In his turn, David Lloyd George, who was well aware of the internal affairs of the Kingdom, mentioned that in Alexandru Vaida-Voevod's own aspiration to fulfill the obligations before the Allies, he faced counteraction from the Romanian oppositionally-inclined "military party"²⁸⁴. This party demanded for all territories occupied by the Romanians to remain in the Kingdom, and thus to give up fulfilment the demands of the Supreme Council. Realizing that continuing debates on the problem would just finally "irritate" the Allies, Alexandru Vaida-Voevod had no other option but to fully agree with their requirements²⁸⁵. As a result, according to Georges Clemenceau, "the incident was over".

The problem of territorial belonging of Bessarabia also caused brisk discussions. Alexandru Vaida-Voevod was invited to speak again. He reminded the participants of the meeting about the historical connection of the region with the Kingdom and emphasized that on December 29, 1919, the population of the region had voluntarily voted to join Romania²⁸⁶. Responding to Georges Clemenceau's question about what Romania really wanted from the Conference concerning this problem, Alexandru Vaida-Voevod noted that he did not want to tire participants with long appeals, and thus he had asked the Conference to recognize the "de-jure" right of the Kingdom to Bessarabia. There is little need in describing the contents of the debates on the question that arose during the meeting

²⁷⁸ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Editor Joseph V. Fuller, Volume IX. Washington, 1946. P. 912.

²⁷⁹ Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History from the Archives of the Great Powers, New York, Algors Publishing. 2002. P. 93.

²⁸⁰ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Editor Joseph V. Fuller, Vol. IX. Washington, 1946. P. 913.

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ibid. P. 914.

²⁸⁴ Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History from the Archives of the Great Powers, New York, Algors Publishing. 2002. P. 95.

²⁸⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Editor Joseph V. Fuller, Volume IX. Washington, 1946. P. 914.

²⁸⁶ Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History from the Archives of the Great Powers, New York, Algors Publishing. 2002. P. 93.

of the Supreme Council. Their essence was logical and obvious — the leadership of the Conference immediately tied together the Romanian-Hungarian conflict, the military presence of the Royal Army in Hungary against the requirements of the Allies, and the “Bessarabia question”. Georges Clemenceau, who was more or less loyal to Romania, noted: “We strive to help, not punish you”²⁸⁷. David Lloyd George was more categorical about Romania’s territorial aspirations. He explicitly stated that the Conference waited for Romanian withdrawal from Hungary before deciding that Bessarabia would be recognized as a part of Romania. To the question of the Romanian representative whether the Conference would recognize the claims on Bessarabia only from the date of the final withdrawal of the troops from Hungary, Georges Clemenceau answered affirmatively²⁸⁸. He said directly: “On my behalf, and I think I can speak on behalf of France, I can assume that we are ready to recognize the right of Romania to Bessarabia”²⁸⁹. Finally, Alexandru Vaida-Voevod thanked the participants for giving him an opportunity to speak at the meeting, assured that he would do his best as to the withdrawal of the Royal troops from Hungary, and expressed hope for the positive solution of the Bessarabia problem.

In conclusion of the 20 January 1920 meeting, the Supreme Council decided to take into consideration the speech given by the Romanian Prime Minister but not to arrive at decision on the “Bessarabia problem” until the Kingdom had fulfilled the requirements of the Conference. The participants agreed to accept a preliminary decision of André Tardieu’s Commission, which unanimously expressed the opinion that this territory should be joined to Romania²⁹⁰.

While doing justice to the Romanian Prime Minister in fighting for the right to Bessarabia, it should be mentioned that it was hardly the most important issue for the leadership of the Paris Conference. Having solved all problems concerning defeated Germany and its allies, the United Kingdom and France inevitably collided with each other in their own political and economic aspirations to save/expand their own positions on the European continent. Under these difficult conditions of the diplomatic maneuvering between Paris and London,

Alexandru Vaida-Voevod had to defend the interests of the Romanian Kingdom. Hoping for support of France in official Bucharest’s aspiration to formally secure the new lands, the Romanian politician attempted to change the attitude of Great Britain as well. For this very purpose, he paid a visit to the United Kingdom from 28 January to 3 February. The visit of Alexandru Vaida-Voevod to London was positively elucidated by the local press. Conformable information was published in local editions of the “Daily Chronicle”, “The Times”, “Manchester Guardian” (29 January), “Morning Post” (30 January) and others²⁹¹.

It is worth mentioning that Alexandru Vaida-Voevod’s visit to the English capital, his meetings with the top leadership of the country and local trade officials and industrial circles were not done in vain. Vasile Tilea noted that the Romanian Prime Minister “managed to remove the largest problem to consolidate relations between our country and one of its major allies”²⁹². At the same time, despite established friendly relations between official London and official Bucharest, the British government continued to insist on the Romanians to comply with the demands of Western Allies, in particular: implementation of the electoral reform, observance of the national minorities’ rights, and, of course, withdrawal of occupational troops from Hungary. As an illustration, the meeting of Alexandru Vaida-Voevod and David Lloyd George on January 30th may be given, when the latter drew his colleague’s attention to the following aspect: “You should aspire to organize the recognition of minorities in a proper way to receive moral credit [*help — authors*] from England and America”²⁹³.

The Romanian Prime Minister’s hesitation in complying with the Allies’ recommendations eventually led to the denial of a written confirmation to recognize Bessarabia as a territorial belonging of Romania, at the regular session of the Supreme Council of the Conference on February 26th, 1920. The UK Foreign Secretary George Curzon commented on it with a brief explanation: “As long as Romanian troops remain in Hungary, the Council does not want to recognize Romania’s rights to Bessarabia”²⁹⁴.

At about the same time, the Soviet foreign policy department intensified its work to put an end

²⁸⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Editor Joseph V. Fuller, Volume IX. Washington, 1946. P. 916.

²⁸⁸ Tilea V. V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 93.

²⁸⁹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Editor Joseph V. Fuller, Volume IX. Washington, 1946. P. 917.

²⁹⁰ Mitrasca M. Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History from the Archives of the Great Powers, New York, Algor Publishing. 2002. P. 95.

²⁹¹ Tilea V.V. Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 38–41.

²⁹² Ibid. P. 45.

²⁹³ Ibid. P. 57.

²⁹⁴ Levit I.E. Bessarabskii vopros v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii (1919–1920 gg.). Parizhskaia mirnaia konferentsiia. Tiraspol: Litera, 2012. P. 147.

to the economic blockade, to define the boundaries of its own state and, finally, to begin the process of the revival of the country. Our research does not involve the analysis of RSFRR's diplomatic activities during this time; this aspect was studied in detail by other scholars²⁹⁵. However, the Soviet "diplomatic history" cannot be ignored as it directly relates to the topic of our research. Moreover, in the authors' opinion, the aspiration of the Bolsheviks to hold peace negotiations with Romania caused the Supreme Council of the Entente to speed up the process of legal solution of the Bessarabia problem.

Thus, on February 24th, 1920, the Bolshevik Government on behalf of the RSFRR and the USRR addressed the Kingdom with a formal Diplomatic Note proposing "to enter negotiations in order to regulate mutual relations between the two nations and to establish a peaceful relationship between them, which would be useful and necessary for both states"²⁹⁶. The Russian government represented by People's Commissar for Foreign Affairs Georgy Chicherin suggested Romania to solve all problems in the "good will"²⁹⁷ format and asked Bucharest to determine the place and time for the meeting of the representatives of both countries. Already on February 26th, a similar note was handed to Romania on behalf of the Council of People's Commissars of the USRR. It stressed: "The continuation of current abnormal situation has a negative impact on the vital interests of the Romanian and Ukrainian nations". Similarly to the Note of February 24th, the government of Soviet Ukraine expressed confidence that peaceful initiatives would succeed and all "misunderstandings" between the states would be resolved²⁹⁸. This included a set of economic, political, and territorial problems, including "the Bessarabia issue".

Gradual change in the foreign policy positions of the World War winners towards the RSFRR (giving up direct military annexation, gradual promotion of economic cooperation etc.) and the re-formatting of relations between the sides, was taken into consideration by the Romanian political leadership as well, especially since Soviet diplomacy also strove to solve (at least for a while) problematic territorial questions with its neighbors. On March 3rd, Alexandru Vaida-Voevod on behalf of the Supreme Council

of the Ministers and the Ministry of Foreign Affairs of Romania sent a note addressed to Georgy Chicherin. In it, the politician positively evaluated the initiative of the Soviet diplomacy to start a dialogue between the countries, mentioning that "Romania followed and would continue to follow the principle of non-interference in the internal affairs of a neighboring country". At the same time, Alexandru Vaida-Voevod emphasized that the Kingdom had completed its national unification thanks to discipline, the sacrifices made by the Romanian Army and the whole nation. In fact, his response to the People's Commissar Chicherin certified that Romania was ready for peaceful consultations aimed at regulation of the territorial problems, but the annexed lands, including Bessarabia, were to remain as a part of the Kingdom. In its turn, the Soviet Foreign Ministry promptly responded to the Romanian note on March 8th. Positively appreciating Romania's consent to the start of negotiations, it was proposed to hold them in Kharkiv. The delegates from the USRR, the RSFRR and Romania had to be present. Instead, the Bucharest government insisted that the meeting should take place in Warsaw²⁹⁹.

At first sight, it could seem that the Kingdom began to determine the vectors of its foreign policy activities independently, but further development of events showed that it was not the case. Only the consent of the Western partners within the military and political coalition (Great Britain, France, and the USA) could officially approve the new Romanian state borders. Alexandru Vaida-Voevod realized the complexity of the situation. That is why he and his supporters considered it was necessary at first "to get the support of the Western states on the normalization" of relations with the RSFRR, and only then to begin direct negotiations on defining the borders between the countries. Negotiations in London held by Alexandru Vaida-Voevod, were dealing with these very problems. In his turn, David Lloyd George reminded the Romanian leader that Alexandru Vaida-Voevod had personally committed to withdrawing the troops from Hungary³⁰⁰. The English politician noted in his letter of March 3rd, which was addressed to Alexandru Vaida-Voevod, that the solution of the Bessarabia question in favor

²⁹⁵ Levit I.E. Bessarabskii vopros v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii (1919–1920 gg.). Parizhskaia mirnaia konferentsiia. Tiraspol: Litera, 2012. P. 146–152.

²⁹⁶ Dokumenty vneshnei politiki SSSR: v 24 t. [Foreign Policy Documents of the USSR: 24 v.], redkol. vtorogo toma G. K. Deiev, Moscow, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1958, T. 2: 1 yanvaria 1919 g. — 30 iyunya 1920 g., 1958. P. 390.

²⁹⁷ Nazariya S. M., Vopros o Bessarabii v sovetsko-rumynskikh otnosheniakh v nachale 20-kh godov i popytke yego mifologizatsii v rumynskoi istoriografii // Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta, 2013, vyp. 4. P. 40.

²⁹⁸ Dokumenty vneshnei politiki SSSR: v 24 t., Moscow, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1958, T. 2: 1 yanvaria 1919 g. — 30 iyunia 1920 g., 1958. P. 392–393.

²⁹⁹ Ibid. P. 410.

³⁰⁰ Za balkanskimi frontami Pervoy mirovoy voyny, otv. red. V. N. Vinogradov, Moscow, Indrik, 2002. P. 399.

of Romania would depend on it³⁰¹. At the same time, he emphasized once again that, in general, the Allies had come to understanding in the question of the formal recognition of Bessarabia as a part of Romania.

On the other hand, in its foreign policy strategy, the British government aimed to remove the Bolsheviks from power mainly using internal problems in the RSFRR itself, primarily due to considerable economic difficulties and strong internal opposition. Besides, through resumption of trade with Soviet Russia, England strove to resolve its own internal problems and to strengthen its political “presence” in Central and Eastern Europe. Therefore, the prospects of beginning Romanian-Bolshevik negotiations were perceived by the British diplomacy as an opportunity to restore regular trade in the Danube region, which would enable it to “establish its strong presence in the east and south-east of Europe”³⁰². According to Vasile Tilea, strengthening of England’s position in the region could only be achieved through positioning in the format “Romanian Bessarabia is a guarantee of the Danube navigation”³⁰³.

Meanwhile, France perceived the negotiations less loyally, because in case of their fast and positive completion, the ally of Paris, Warsaw, would find itself face to face with the Bolshevik government. Accordingly, the French Ministry of Foreign Affairs strongly opposed beginning of any peaceful negotiations with the government of the RSFRR. On March 6th, French issue of “Le Temps”, titled “Bulletin of the Day. Romania, Poland and the Soviets” expressed concern that Alexandru Vaida-Voevod considered the possibility of direct negotiations with the Bolsheviks as a completely obvious and necessary matter. Further, the author of the article stressed that Romania and Poland should have a common political program for possible political contacts with the Bolsheviks³⁰⁴. It should be mentioned that such interpretation of events was hardly new both for Bucharest and for Warsaw. The two countries realized that, with more or less coordinated political actions on the European political stage, they would be able to “guarantee” favorable attitude from the side

of Western partners. In particular, Alexandru Vaida-Voevod, speaking earlier in the Romanian Parliament, in his speech emphasized clearly the importance of the common Romanian-Polish interests³⁰⁵.

Despite this attitude of the Prime Minister to possible intergovernmental union, according to Alexandru Marghiloman, “Paris accused him [*Alexandru Vaida-Voevod* — authors] of closeness to London”³⁰⁶ as a potential rival of France trying to strengthen its presence in the Balkans. It seemed that the creation of an inter-governmental coalition between Romania and Poland, with the possible accession of the Baltic States to them, looked like a real possibility. This option of forming a “buffer zone”, which would directly isolate the Western states from Soviet Russia, had to satisfy the leadership of the Entente³⁰⁷.

However, by March 1920, it had not been implemented for several reasons. Firstly, in January 1920, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Poland held a conference in Helsingfors. The main point of the agenda was their attitude to the RSFRR. As a result, the meeting approved a resolution “to coordinate actions, in accordance with the recommendations of the Entente states”. Nevertheless, they did not manage to create a military and political alliance. Lithuania had serious territorial disputes with Poland, so it perceived the idea “coldly”. Estonia had already negotiated peace with the RSFRR (the treaty was signed on February 2nd)³⁰⁸.

Secondly, the Polish state revived in November 1918, having received military and financial assistance from France, occupied large territories of the former Russian Empire. As a result, Polish political elites and Polish society settled on the ideology of creating “Great Poland” within the borders of 1772. Polish Leader Józef Piłsudski in general considered that “the longer the mess in Russia goes on, the larger territories Poland will be able to control”³⁰⁹.

In the course of time, Poland began to position itself more and more as a single regional leader which in fact “protected Western civilization” against the Bolsheviks. The Western partners, particularly the British Foreign Office, also tried to persuade

³⁰¹ Bessarabiia na perekrestke yevropeiskoi diplomatii. Dokumenty i materialy [Bessarabia at the Crossroads of European Diplomacy. Documents and materials], Vinogradov V. N., Yereshchenko M. D., Semenova L. Ye., Pokivaylova T. A. Moscow, Indrik, 1996. P. 188–189.

³⁰² Muntyan M. A., Dunayskaya problema v mezhdunarodnykh otnosheniyakh (1945–1948), Kishinev, Shtiintsa, 1977. P. 17.

³⁰³ Tilea V. Actiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 156.

³⁰⁴ Le Temps, 1920, 06 mars, in <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2439423/f1.item> (Accessed on 10.11.2023).

³⁰⁵ Le Temps, 1920, 03 janvier, in <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k243879g.item> (Accessed on 10.11.2023).

³⁰⁶ Marghiloman A. Note Politice 1897–1924. Vol. V: 1920–1924. București: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. P. 32.

³⁰⁷ Satskyi P., Stratehichne znachennia ukrainskykh etnichnykh terytorii u protsesi konsteliatsii Tsentralnoi Yevropy v 1920-ti rr. // Yevropeyski istorichni studii, 2016, № 3. P. 123.

³⁰⁸ Istoriia diplomatii: v 3 t. / pod red. V. P. Potemkina, Moscow-Leningrad, Gosudarstvennoie izdatelstvo politicheskoi literatury, 1945, T. 3: Diplomatii v period podgotovki Vtoroi mirovoi voiny, 1945. P. 72–73.

³⁰⁹ Meltiukhov M. I., Sovetsko-polskie voiny. Voiianno-politicheskoie protivostoianie 1918–1939 gg., Moscow, Veche, 2001. 460 c.

it in this: "If Poland can acquire the leading role in signing peace between the Bolsheviks and all the states bordering with Russia, without excluding Romania, the position of Poland in the international community will become of primary importance, and peace signed in this way will gain support of the Allies post factum"³¹⁰. Territories that were claimed by other states (particularly Lithuania) appeared in the sphere of Polish vital interest³¹¹. It is analyzed in more detail in the works by Michael Meltyukhov³¹².

Thirdly, it was lack of a common position among the victorious states. France strove to reinforce its political influence on the continent as much as possible. On the one hand, it aimed to "block" the defeated Germany within the circle of French supporters and allies, and, on the other hand, it tried to secure its presence in Central and Eastern Europe. That is why it inspired to support militaristic anti-Bolshevik moods in Poland and Romania. As mentioned above, to put an end to the Bolshevik power, Great Britain reckoned more upon the internal problems of the RSFRR, though it informally supported all anti-Bolshevik forces. Besides, the British also tried to solve part of their own internal problems, primarily economic ones, "at the expense" of the Bolsheviks, and therefore they began contacts with the revival of trade relations.

The position of the USA in this situation could be explained by the words of American diplomat Charles Joseph Vopicka: "America has a good opportunity to receive orders from Russia for raw materials and industrial products, the demand for which will be extremely large"³¹³. As regards this, similar ideas were expressed by Romanian statesman Alexandru Marghiloman. In particular, he emphasized that leading American companies strove to renew trade with Russia as early as at the beginning of 1920³¹⁴. Italy had similar interests in establishment of economic relations with the Soviet government as it needed Russian raw materials to support its own economic system³¹⁵.

Fourthly, all political activities of Alexandru Vaida-Voevod, which were aimed at strengthening both internal and external positions of the Kingdom, caused growing resistance and dissatisfaction. Adherence to the idea of beginning a peaceful dialogue with the Soviets caused some distancing on the part of France, which began in fact to "blackmail" the Romanian government using the "Bessarabia problem".

In domestic politics, Alexandru Vaida-Voevod's activities caused dissatisfaction on the side of King Ferdinand I and the supporters of the previous Prime Ministers Ionel Brătianu and Arthur Văitoianu. Eventually, on March 12th, 1920, Alexandru Vaida-Voevod was dismissed from power. All his initiatives and activities aimed at reaching a fast and positive solution of the Bessarabia question for Romania were not taken into account. The new government was headed by Alexandru Averescu.

It is worth mentioning that foreign policy activities of Alexandru Vaida-Voevod, aimed at strengthening both the internal and international positions of the Romanian Kingdom, faced rather strong opposition and dissatisfaction demonstrated by the world community. Support for the idea of starting a peace dialogue with the RSFRR and the USSR caused some distancing on the part of France. It was not possible to establish a productive dialogue with London. The US continued to insist on other interested parties to be involved in the resolution of the territorial dispute. In the Kingdom itself, the activities of A. Vaida-Voevod also caused dissatisfaction of King Ferdinand I and supporters of the former Prime Minister Ion C. Brătianu.

Despite this, the activities of A. Vaida-Voevod also had certain positive shifts in the territorial claims of Romania. On March 12th, the Supreme Council of the Entente sent the Romanian government its decision regarding Bessarabia region. It informed that the great powers reached a common opinion that it is in the interests of Romania and its neighboring states that this issue should no longer be left unresolved. Taking into account all previous conclusions and aspirations of the local population, the Allies expressed their common support for the unification of Bessarabia and Romania, which had already taken place de-facto. However, they insisted that Bucharest ensure the protection of the interests of Bessarabia's national minorities on the same constitutional basis as in other parts of the Kingdom. In case of difficulties and complications, they proposed that arbitration by the League of Nations be used to resolve them.

It is worth noting that only on October 28, 1920, was this territorial dispute resolved in favor of Romania. On this day, England, France, Italy, Japan, and Romania signed the Agreement on the Union of Bessarabia with Romania (the Paris or Bessarabia Treaty). The text of the treaty consisted of nine articles. In the preamble,

³¹⁰ *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-polskikh otnoshenii* / red. T. G. Snytko, Moscow, Nauka, 1964, T. II: noiabr 1918 g. — april 1920 g., 1964. P. 600–601.

³¹¹ Pavlova M. S., *Litva v politike Varshavy i Moskvy v 1918–1926 godakh*. Moscow, Aspekt-Press, 2016. 172 p.

³¹² Meltyukhov M. I., *Pribaltiyskiy platsdarm (1939–1940): vozvrashchenie Sovetskogo Soiuzna na berega Baltiiskogo moria*, Moscow, Algoritm, 2014. 717 p.; Meltyukhov M. I., *Sovetsko-polskie konflikty. 1918–1939 gg.*, Moscow, Algoritm, 2017, 574 s.

³¹³ Vopicka Charles J. *Secrets of the Balkans. Seven years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe*, Chicago, Rand McNally & Company, 1921. P. 328–329.

³¹⁴ Marghiloman A. *Note Politice 1897–1924*. Vol. V: 1920–1924. București: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. P. 16.

³¹⁵ Tilea V. *Acțiunea diplomatică a României*. Nov. 1919 — Mart. 1920. Tipografia «Foaia Poporului», Sibiu, 1925. P. 96.

the signatories noted that its main purpose was to achieve general peace in Europe, taking into account the aspirations of the population of Bessarabia. The authors argued that this step was justified from geographical, ethnographic, historical, and economic points of view. In fact, the conclusions of the A. Tardieu Commission of April–July 1919 were voiced.

Thus, Romania's long struggle for the world's official recognition of Bessarabia's annexation to the Kingdom came to its end. As expected, however, the signed document provoked protests from the governments of the RSFSR and the USSR. Subsequently, the ratification process was drawn out over the years. Great Britain ratified it in 1922, France — in 1924, and Italy — in 1927. However, Japan refused to ratify it. The United States and a number of European states did not recognize it either. Romania found itself "de facto" with Bessarabia annexed, but "de jure" the process never culminated in final international recognition.

Therefore, it can be confidently stated that the Romanian state and political leadership of that time demonstrated remarkable persistence in consistent implementation of its foreign policy regarding Bessarabia. Bucharest successfully pursued its state-building program. As a result of territorial changes in Central-Eastern Europe, favorable conditions emerged for realization of the "Greater Romania" project through the acquisition of new territories. Bessarabia occupied a significant place in this doctrine. At the same time, the process of annexing new territories was not always voluntary and was accompanied by the use of force by the Romanian state machinery.

It is noteworthy that the royal government partially managed to capitalize on favorable foreign policy circumstances and the support of its Western allies for its aspirations. On the other hand, it ultimately failed to fully achieve international recognition and legally secure these gains.

REFERENCES

- Bacsiani, A. (2007). *La difficile unione: La Bessarabia e la Grande Romania 1918–1940*. Roma [in Italian].
- Bossy, R. (1993). *Amintiri din viața diplomatică (1918–1940)* [Memories of Diplomatic Life (1918–1940)], Vol. 1. București [in Romanian].
- Burian, A. (2003). *Geopolitica lumii contemporane* [Geopolitics of the Contemporary World]. Chișinău [in Romanian].
- Clark, C. U. (1927). *Bessarabia, Russia and Roumania on the Black Sea*, New York; Copyright 2011 University of Washington. All Rights Reserved, in https://depts.washington.edu/cartah/text_archive/clark/mobile.html#C0 (Accessed on 23.06.2020) [in English].
- Dobrinescu, V. F. (1991). *Bătălia diplomatică pentru Basarabia. 1918–1940* [Diplomatic Struggle for Bessarabia. 1918–1940]. Iași [in Romanian].
- Dobrinescu, V. F. & Tompea, D. (1996). *România la cele două Conferințe de Pace de la Paris (1919–1920, 1946–1947). Un studiu comparativ* [Romania at the two Peace Conferences in Paris (1919–1920, 1946–1947). A Comparative Study]. Focșani [in Romanian].
- Goldstein, E. (1991). *Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916–1920*. New York [in English].
- Goșu, A. (1993). Recunoașterea internațională a unirii Basarabiei cu România. Ioan Pelivan la Conferința de pace de la Paris (1919–1920) [International Recognition of the Union of Bessarabia with Romania. Ioan Pelivan at the Paris Peace Conference (1919–1920)], *Revista istorică*, 9–10, 39–47 [in Romanian].
- Levit, I. E. (2012). *Bessarabskiy vopros v kontekste mezhdunarodnykh otnosheniy (1919–1920 gg.)*. *Parizhskaya mirnaya konferentsiya* [The Bessarabian Question in the Context of International Relations (1919–1920). Paris Peace Conference]. Tiraspol [in Russian].
- Mândăcanu, V. & Vacarciuc, D. (2016). *Ideea națională a românilor — Reîntregirea Țării* [The National Idea of the Romanian — the Country's Reunification]. Chișinău [in Romanian].
- Marghiloman, A. (1927). *Note politice 1897–1924, Vol. 5, 1920–1924*. [Political Notes 1897–1924, vol. 5, 1929–1924]. București [in Romanian].
- Meltyukhov, M. I. (2001). *Sovetsko-polskiye voyny. Voenno-politicheskoye protivostoyaniye 1918–1939 gg.* [Soviet-Polish War. Military-Political Confrontation 1918–1939]. Moscow [in Russian].
- Meltyukhov, M. I. (2014). *Pribaltiyskiy platsdarm (1939–1940): vozvrashcheniye Sovetskogo Soyuzu na berega Baltiyskogo morya* [Baltic Bridgehead (1939–1940): The return of the Soviet Union to the shores of the Baltic Sea]. Moscow [in Russian].
- Meltyukhov, M. I. (2017). *Sovetsko-polskiye konflikty. 1918–1939 gg.* [Soviet-Polish conflicts. 1918–1939]. Moscow [in Russian].
- Meurs, van W. P. (1996) *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă* [Bessarabian Issue in Communist Historiography]. Chișinău [in Romanian].
- Mitrasca, M. (2002). *Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History from the Archives of the Great Powers*. New York [in English].

- Muntyan, M. A. (1977). *Dunaiskaia problema v mezhdunarodnykh otnosheniakh (1945–1948)* [The Danube Problem in International Relations (1945–1948)]. Kishinev [in Russian].
- Nazariya, S. M. (2013). Vopros o Bessarabii v sovetsko-rumynskikh otnosheniakh v nachale 20-kh godov i popytki yego mifologizatsii v rumynskoi istoriografii [The Issue of Bessarabiain Soviet-Romanian Relations in the Early 20s and the Attempts of Its Mythologization in Romanian Historiography]. *Bulletin of Dagestan State University*, 4, 39–47 [in Russian].
- Oprea, I. M. (1998). *România și Imperiul Rus. 1900–1924* [Romania and the Russian Empire], Vol. 1, București [in Romanian].
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919 (1946), Ed. Joseph V. Fuller, Vol. IX, Washington [in English].
- Pavlova, M. S. (2016). *Litva v politike Varshavy i Moskvy v 1918–1926 godakh* [Lithuania in the Politics of Warsaw and Moscow in the years 1918–1926]. Moscow [in Russian].
- Popenko, Ya. (2017). Romanian Diplomacy in the Struggle for Bessarabia at the Paris Peace Conference (January — May 1919). *Kyiv Historical Studies*, 2 (5), 10–17 [in Ukrainian].
- Popenko, Ya. V. (2018). Romanian diplomacy in the struggle for Bessarabia at the Paris Peace Conference (January-August 1919), *Rusyn*, 53 (3), 152–171 [in Ukrainian].
- Popenko, Ya. (2018). The Political Struggle for Bessarabia at the Paris Peace Conference during May-August 1919, *Eminak*, 1 (21), 2, 36–41 [in Ukrainian].
- Popenko, Ya. (2018). “Bessarabian Question” at the Paris Peace Conference (autumn-winter 1919 year), *Skhid*, 4 (156), 56–60 [in Ukrainian].
- Popenko, Ya. (2019). “I don’t want to mention the past here. My role is to deal with the present and look to the future”: activities of A. Vayda-Voevoda at the Paris Conference (December 1919 — March 1920)]. *European Historical Studies*, 12, 136–155 [in Ukrainian].
- Potemkin, V. P. (Ed.) (1945). *Istoriia diplomatii: v 3 t. [History of Diplomacy: in 3 volumes] T. 3: Diplomatiiia v period podgotovki Vtoroi mirovoi voiny [Diplomacy during the Preparations for World War II]*. Moscow-Leningrad [in Russian].
- Satskyi, P. (2016). Strategic Importance of Ukrainian Ethnic Territories in the Process of Construction of Central Europe in 1920-s, *European Historical Studies*, 3, 113–127 [in Ukrainian].
- Scurtu, I. (1996). *Istoria României în anii 1918–1940. Evoluția regimului politic de la democrație la dictatură* [History of Romania during 1918–1940. The Evolution of the Political Regime from Democracy to Dictatorship]. București [in Romanian].
- Stafi, I. (2007). *Spovedaniile Basarabiei* [Confessions of Bessarabia]. Chișinău [in Romanian].
- Stănescu, M. C. (1999). *Armata română și unirea Basarabiei și Bucovinei cu România. 1917–1919* [The Romanian Army and the Union of Bessarabia and Bukovina with Romania. 1917–1919]. Constanța [in Romanian].
- Suveica, S. (2014). “Russkoe Delo” and the “Bessarabian Cause”: The Russian Political Emigrés and the Bessarabians. *IOS Mitteilung*, 64, 3–53 [in English].
- Tilea, V. (1925). *Acțiunea diplomatică a României. Nov. 1919 — Mart 1920* [Romania’s Diplomatic Action. Nov. 1919 — March 1920]. Sibiu [in Romanian].
- Tsimmerman, M. A. (1924). *Ocherki novogo mezhdunarodnogo prava. Posobiye k lektsiyam* [Essays on New International Law. Lecture guide]. Praga [in Russian].
- Vinogradov, V. N. (Ed.) (2002). *Za balkanskimi frontami Pervoy mirovoy voyny*. [Beyond the Balkan Fronts of World War I]. Moscow [in Russian].
- Vopicka, C. J. (1921). *Secrets of the Balkans. Seven years of a Diplomatist’s Life in the Storm Centre of Europe*. Chicago [in English].

Дата надходження до редакції: 20.03.2024 р.
Дата схвалення до публікації: 05.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Тамара ВРОНСЬКА,

провідна наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Tamara VRONSKA,

Leading Researcher,
at the Department of Military Historical Research,
Institute of the History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vronska_tamara@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

Київські мінусники: режимні заборони для «непевних» громадян

У статті йдеться про особливу категорію мешканців столиці України, яких було визнано «соціально небезпечними» й покарано висланням з міста сукупно із заборонаю селитися у низці місцевостей СРСР, а також про категорії городян, на які поширювалася заборона проживати в Києві з інших причини. Вислані за вироком судових, а частіше — позасудових, органів отримували вирок, де заборонені для них території позначалися як «мінус 6», «мінус 12», «мінус 15» (цифри означали кількість визначених місцевостей, а слово «мінус» увійшло в радянську новомову як коренева конструкція поняття «мінусники», що позначало репресовану та дискриміновану в такий спосіб спільноту). Цим та іншим згаданим вище особам у паспорті робився відповідний запис, який унеможлилював перебування в столиці УРСР. Атмосфера режимності у столиці України аналізується як органічний складник функціонування тоталітарного режиму та карально-репресивного механізму, перші оберти якого відбулися одночасно із захопленням влади більшовиками. Простежується поступальне зростання загону київських мінусників, причини набуття ними такого статусу та стратегії виживання в умовах вигнання. Доведено, що в арсеналі тотального терору, окрім найсуворіших репресій, до киян активно застосовувалася й цільова географічна ізоляція, яка стала ефективним засобом «очищення» столиці УРСР від «соціально небезпечних» осіб, механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії. Створення великого загону киян-мінусників було складником процесу атомізації суспільства, конструювання просторової ієрархії, соціального відчуження людей і територій.

Ключові слова: Київ, столиця УСРР/УРСР, терор, репресії, дискримінація, примусове виселення, мінус, мінусники, ізоляція, режимні території.

Kyiv's Minusnyky: Regime Bans for "Uncertain" Citizens

The article deals with a special category of residents of the capital of Ukraine who were recognized as "socially dangerous" and punished by expulsion from the city, along with a ban on settling in a number of areas of the USSR; as well as with categories of citizens who were banned from living in Kyiv for other reasons. Those expelled by judicial, and more often extrajudicial, authorities received a sentence where the territories prohibited for them were designated as "minus 6", "minus 12", and "minus 15" (the numbers meant the number of designated areas, and the word "minus" entered Soviet slang as a root construction of the concept of "minusnyky", which denoted the community repressed and discriminated against in this way). These and other persons mentioned above had a corresponding entry made in their passports, which made it impossible for them to stay in the capital of the Ukrainian SSR. The purpose of the article is to reveal the Kyivans-minusnyky population, a category of repressed people who for a long time were practically "invisible" to researchers. It also aims to transfer the concept of "minusnyky" with all its narrow and broad connotations from Soviet repressive slang to the academic historical dictionary. The research objectives are to analyze the logic behind the creation of regime prohibitions for "socially dangerous" persons, to highlight certain stages of "cleansing"/"sanitation" of the capital of the Ukrainian SSR and the 50-km zone around it, to consider the circumstances of punishment and discrimination, and to reconstruct the process of adaptation of minuscule population to the regime's everyday life. The research methodology combines the tools of historical and legal analysis, social anthropology, and the concept of social creation of space. The scientific novelty is to expand the general understanding of political terror and its consequences for the Kyiv community. The atmosphere of regime rule in the capital of Ukraine is analysed as an organic component of the functioning of the totalitarian regime and the punitive and repressive mechanism, the first turns of which occurred simultaneously with the seizure of power by the Bolsheviks. The author traces the progressive growth of the Kyiv minuscule group, the reasons for their acquisition of such a status and strategies for survival in exile.

It is proved that in the arsenal of total terror, in addition to the most severe repressions, targeted geographical isolation was actively used against Kyiv residents, which became an effective means of "cleansing" the capital of the Ukrainian SSR from "socially dangerous" persons, a mechanism of social engineering of prolonged effect. The creation of a large detachment of Kyiv's "minusnyky" was part of the process of atomization of society, construction of spatial hierarchy, and social alienation of people and territories.

Key words: Kyiv, capital of the Ukrainian SSR/USSR, terror, repression, discrimination, forced eviction, minus, "minusnyky", isolation, restricted area.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Вронська Т., 2024

Мало хто з наших сучасників ще донедавна знав слово «мінусники». Ймовірно, й у радянські часи воно було відоме лише тим, хто, потративши до виру репресій та дискримінацій, зазнав географічних заборон і обмежень. Натомість майже всіх громадян СРСР зачепили паспортні обмеження, контроль за пересуванням у межах держави та поза нею. Такий спосіб життя став звичним для громадян СРСР, позаяк іншого, вільного, вони не знали.

Формування обмеження простором як способу покарання та дискримінації розпочалися одразу після приходу більшовиків до влади. Створюючи нову символічну географію, вони спиралися на традиції Російської імперії³¹⁶. Кордони, окреслені ними навколо великих міст, а серед них і Києва, були покликані гарантувати владу від всіх реальних та уявних опозиціонерів. Місцевості, де за тих чи інших обставин заборонялося проживати «соціально-небезпечним елементам», отримали назву режимних. Список місцевостей, заборонених для проживання репресованих, іменувався «мінусом». Людей, яких виселяли і яким забороняли повертатися додому після відбуття покарання, називали «мінусника-

ми» як у бюрократичному, так і у повсякденному мовленні.

Довгий час ця величезна група репресованих і дискримінованих людей, а серед них і киян, залишалася майже невидимою і в колективній пам'яті, і в історичних дослідженнях. І якщо цю невидимість у роботах західних дослідників можна пояснити неможливістю врахувати та проаналізувати всі деталі та тонкощі функціонування радянської системи через брак архівних документів, то українські історики, котрі доклали неабияких зусиль для оприлюднення та аналізу політичного терору, зосереджувалися на найбільш жакхливих процесах знищення людей та цілих спільнот. Масові депортації невинних були (й залишаються) квінтесенцією покарання простором, а тому й «усього лише» виселення / вигнання здавалося дрібницею, що заслуговує уваги хіба що через кому, поруч з іншими проявами свавілля.

Вивчаючи історію радянської держави як проекту, який реалізовувався у рамках «режиму безперервної війни» або «перманентно-надзвичайного стану»³¹⁷, багато хто з дослідників пов'язували покарання висланням і заборону проживання у визначених державною місцевостях, як

³¹⁶ До першого кримінального кодексу Російської імперії — «Уложення про покарання кримінальні і виправні» (1845 р.) — вислання увійшло як заборона проживання у столицях і прилеглий території, у всіх губернських містах і 25-верстовій смузі навколо них, а також тамтешніх повітах, поблизу фортець тощо. Таке покарання могло застосовуватися як додаткова санкція (Див.: Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. С. 16. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17827-t-15-ch-1-ulozhenie-o-nakazaniyah-ugolovnyh-i-ispravitelnyh-izdanie-1885-goda-so-vklyucheniem-statey-podolzhneniyam-1912-1913-i-1914-godov-ch-2-ugolovnoe-ulozhenie-1916#mode/inspect/page/61/zoom/6>). За обвинуваченням в опозиційній діяльності у другій половині XIX ст. з Києва у позасудовому порядку (у 1862 і 1876 рр.) вислали відомого ученого-правника і громадського діяча, автора гімну України Павла Чубинського. Вдруге його вислали з Києва спільно з Михайлом Драгомановим — їх обох «як невинних та небезпечних агітаторів».

³¹⁷ Romano A. Permanent War Scare: Mobilisation, Militarisation and the Peasant War. In: Russia in the Age of Wars, 1914–1945; S. Pons, A. Romano (eds.). Milan 2000. P. 103–121; George O. Liber, Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016. 416 p.; Красильников С. Социальная мобилизация в сталинском обществе: (конец 1920-х — 1930-е гг.). Москва: РОССПЭН. 2018. 591 с.; Shearer D. Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2018. Bd. 66. H. 2. P. 188–217; Stiazhkina O. The regime of Continuous War: Mobilization, Militarization, and Practices of Maintaining an Undeclared State of Emergency in Soviet Ukraine from the 1920s to 1940s. In Stiazhkina O. Zero Point Ukraine. Four Essays in World War II / Ed. A. Umland; Trans. by S. Kulinska. Shtutgart: Ibidem Verlag, 2021. 294 p.

правило, або з «куркульським» засланням³¹⁸, або з початком паспортизації (1933 рр.)³¹⁹

Режимні території та покарання висланням, зокрема і «мінус 6», представлені як механізм репресивної політики в монографії Пола Хагенлоха³²⁰. Аналізуючи таке покарання упродовж 1920-х років та в контексті наступної паспортизації, автор доходить висновку про те, що після інституалізації паспортної системи вислання або «мінус» як покарання втратили практичний сенс.

Спростувати останнє й інші схожі твердження та дослідити інститут мінусників у широкій історичній ретроспективі вдалося українським історикам³²¹. Це стало можливим завдяки доволі репрезентативній джерельній базі, зокрема документам радянських спецслужб, які зберігаються в галузевих державних архівах Служби безпеки (ГДА СБУ) та Міністерства внутрішніх справ (ГДА МВС) України, справам реабілітованих з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ, ф. 263), матеріалам, скопійованим раніше в архівах російської федерації, а також опублікованим у тематичних збірниках документів. Водночас є потреба дослідити долю киян — мешканців режимного міста — задля розширення загального уявлення про політичний терор через аналіз його наслідків для київської громади. Тому *метою статті* є опри-явлення киян-мінусників — категорії репресованих, тривалий час практично «невидимих» для дослідників, а також перенесення з радянського репресивного сленгу до академічного історичного словника поняття «мінусники» зі всіма його вузькими та широкими конотаціями.

* * *

Київ — політичний, економічний, науково-освітній, культурний, історичний і духовний центр України — після окупації більшовиками одразу став для них символічним маркером

«важливих» подій і таким, що має бути «чистим» і «незабрудненим» ворожими та непевними елементами. Цей радянський мегаполіс вже у 1920-х роках спільно з Харковом — пролетарською столицею УСРР, де перебувала радянська верхівка, яка дуже страшилася ворожих змов, і Одесою — портовим містом, відкритим для іноземців, а отже для «шпигунства» та контрабанди, потрапив до переліку міст («мінус 6»), які (окрім Москви, Ленінграда та Ростова-на-Дону) фіксувалися у вироках Особливої наради при ОДПУ про вислання.

Упродовж 1922–1924 років вийшла низка державних і відомчих директив, що остаточно сформулювали каральну санкцію, яка передбачала *примусове вислання з місця постійного проживання із заборонаю оселятися у режимних місцевостях* (тут і далі курсив наш. — Авт.)³²².

Але ще до легітимізації такого виду покарання, як вислання, у перші роки приходу більшовиків до Києва мінусниками стали представники «буржуазії», інтелігенції, підприємці, церковні діячі та інші, вигнані «пролетарями» зі своїх домівок. Багато хто з представників перелічених категорій самі тікали з міста (вдавалися до «самомінусу»), аби не стати жертвами «солдатів революції».

Паралельно з юридичним оформленням згаданої каральної санкції формувалася й ширший, власне, режимний простір — коло місцевостей, де заборонялося оселятися «непевним» громадянам. Прикметно, що політична верхівка радянської України виявила неабияку оперативність у цій справі, навіть випередивши своїх союзних зверхників. Ще 19 березня 1924 р. (на дев'ять днів раніше ухвали про «права ОДПУ»³²³) вийшла постановою республіканських ВУЦВК і РНК «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР», де містився перелік відпо-

³¹⁸ Земсков В. Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы. *Социологические исследования*. 1991. № 10. С. 3–10; Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселения 1930–1940: в 2 книгах / Отв. ред. Н. Н. Покровский. Кн. 1 М. : РОССПЭН, 2005. 912 с.; отв. ред. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов, С. А. Красильников, Л. Виола. Кн. 2. М. : РОССПЭН, 2006. 1120 с.

³¹⁹ Перепелица И. Советская паспортизация как засіб московского поневоления и терору. *Визвольний шлях*. 1953. № 11(73). С. 17–21; Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.). *Социс*. 1995. № 8. С. 3–14; № 9. С. 3–13; Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3–4; Байбуурин А. Введение паспортной системы в СССР. URL: <http://albertbaiburin.ru/cntnt/aktualnie-okna/vedenie-pasportnoy-sistemi-v-sss.html>; Муан Н. Паспортная система и выбор места жительства в России и Советском Союзе. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 4(42). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/mu9.html>; В. А. Колосов, П. М. Полян. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней. У кн. : *Режимные люди*; отв. ред. Т. С. Кондратьева, А. К. Соколов. М. : РОССПЭН, 2009. С. 25–48.

³²⁰ Hagenloh P. Stalin's police: public order and mass repression in the USSR, 1926–1941. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2009. P. 41–42, 84, 51–52, 124.

³²¹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 1. С. 89–111; Число 2. С. 121–141; Їх же: Мінусники: покарані простором. — К. : Темпора, 2021. 455 с.; Wronska T., Stiażkina O. Polacy-“minusowcy” na sowieckiej Ukrainie (lata dwudzieste — początek lat trzydziestych). *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*. 2022. T. 15. S. 203–228.

³²² Детальніше про це див.: Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. С. 118–139.

³²³ Ідеться про закриті постанову ВЦВК від 28 березня 1924 р. «Про права Об'єднаного державного політичного управління в частині адміністративного вислання, заслання та ув'язнення до концтаборів».

відних населених пунктів та вперше згадувала-ся 50-верстова смуга навколо міст³²⁴. Відповідно до цієї спільної постанови особам, висланим в адміністративному порядку й за постановою судових органів, заборонялося впродовж трьох років мешкати в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, у 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях (крім Старобільського округу); у Балтському, Одеському, Миколаївському, Херсонському та Єлисаветградському округах. «Для захисту правового ладу від соціально небезпечних осіб» усі громадяни, котрі перебували до дня видання документа на перелічених заборонених територіях, мали не пізніше 1 травня 1924 р. виїхати звідти й переселитися до інших місцевостей. Тоді ж Кримінальний кодекс (КК) УСРР доповнили статтею 95-1, що передбачала позбавлення волі строком на один рік осіб, яких за вироком суду або в адміністративному порядку було виселено з певних місцевостей, але потім вони повернулися туди всупереч забороні³²⁵.

Такий поспіх і «самостійність» не були притаманні ієрархічній репресивній системі. Звичайно, цей список не був місцевою ініціативою, але швидкість його створення свідчила про наявність серйозних проблем, які прагнули вирішувати режимними обмеженнями. У цьому списку вперше згадувалася і заборонена 50-верстова зона навколо перерахованих міст. Вже у другій половині 1920-х — на початку 1930-х років цю заборонену зону / смугу почали подавати у кілометрах.

Аби зрозуміти та уявити розміри територій, заборонених для проживання «непевних» осіб (перелік яких неухильно зростає), варто зробити деякі порівняння. Так, площа кола з радіусом 50 км навколо Києва дорівнювала 7 853 км. На цій території могли б розташуватися два Люксембурга (2 586), князівство Монако (2 020), Ліхтенштейн (160), Андорра (468).

Навесні 1926 р. вищий законодавчий орган держави, продовжуючи політику й практику попередніх років, орієнтовані на розширення кола осіб, на яких поширювалися заходи дискримінаційного характеру, задовольнив клопотання ОДПУ щодо заборони «соціально шкідливим» елементам, які відбули покарання в концентраційних таборах³²⁶ або в засланні, проживати в певних місцевостях³²⁷. Пізніше деталі режимних обмежень для колишніх в'язнів було уточнено низкою загальносоюзних та відомчих директив.

Останнім акордом перед запровадженням загальносоюзної паспортної системи, що спричинила суттєве зростання загону київських мінусників, стали наказ і інструкція ОДПУ СРСР про реалізацію заслання та вислання від 11 січня 1930 р., де не лише ретельно виписувалася сама процедура, а й подавалися відповідні переліки. Відтоді кількість місцевостей, заборонених для проживання «соціально небезпечних елементів», зростає до дванадцяти з окресленням 100-кілометрової зони навколо Москви та Ленінграда, а також 50-кілометрової зони навколо Києва³²⁸. У репресивному діловому мовленні остаточно закріпилося поняття «режимні території», число яких в СРСР невпинно зростало³²⁹.

Естафету попередніх років щодо створення численного загону мінусників підхопила кампанія з паспортизації, яка стартувала в СРСР наприкінці 1932 р.³³⁰ і, сукупно із механізмами підготовки Великого терору, підняла «санацію» Києва на вищий щабель.

Паспорт як документ, задуманий для ідентифікації особи та контролю за її пересуванням, увібравши в себе багато інших функцій, виявився ефективним інструментом соціально-політичного «оголення» у взаєминах між державою та людиною. Відсутність цього документа визначала спосіб життя й таврувала тих, кому відмовили в його отриманні та змусили залишити місцевості, де здійснювалася паспортизація, оселившись деін-

³²⁴ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України: 4-те вид. X. : Друкарня УВО імені М. Фрунзе. 1924. 1052 с. № 7. Ст. 68. С. 162–163. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dli>

³²⁵ Там само.

³²⁶ Від 1929 р. концентраційні табори почали іменуватися виправно-трудохими. З квітня 1930 р. підпорядковані Головному управлінню виправно-трудохим таборів ОДПУ СРСР (відомому за широковживаною російськомовною аббревіатурою — ГУЛАГ).

³²⁷ Мозохин О. Б. Право на репресии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. Москва; Жуковский. Кучково поле, 2006. С. 64.

³²⁸ Полян П. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности. *Демоскоп*. № 651–652, 24 августа — 6 сентября 2015 г. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

³²⁹ Станом на травень 1953 р. в СРСР налічувалося 340 міст і місцевостей, які мали статус режимних.

³³⁰ 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів». 31 грудня того самого року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК УСРР.

де. Оголосивши широке коло громадян «зайвими»³³¹, їх, навіть без установлення факту якоїсь протиправної діяльності, лише за походженням чи належністю до певних прошарків населення, у насильницький спосіб гнали з рідних домівок³³². Ці люди опинилися в певній географічно-соціальної ізоляції, утративши не лише право вільного пересування територією держави, а й можливості влаштуватися на роботу за фахом, здобути освіту тощо.

Український дослідник Сергій Білокінь переповідає історію насильницького виселення з Києва ієромонахів Києво-Печерської лаври Іуліана (Бондарука) та Іустина (Таценка). Влітку 1933 р. їм обом було відмовлено в одержанні паспорта, через що вони вимушено виїхали до Ірпеня. У схожий спосіб у ті самі місяці було виселено з Києва й інших ченців. Приміром, о. Савві (Кравчуку) як безпаспортному довелося виїхати до Будаївки (нині — Боярка)³³³.

4 липня 1933 р., паралельно з масштабними заходами з вилучення нелояльних і підозрілих громадян, уряд республіки зробив відповідні доповнення до Кримінального кодексу УСРР. До нього було додано статті 80-1, 80-2 про притягнення до кримінальної відповідальності в разі порушення паспортного режиму (санкції: стягнення штрафів, виселення, позбавлення волі на строк до трьох років)³³⁴. У такий спосіб запроваджувалася вже не лише адміністративна, а й кримінальна відповідальність за згаданий переступ чинного закону.

Особливо активно нарощення загону мінусників відбувалося від січня 1934 р. — після того як столицю радянської України перенесли з Харкова до Києва. Органи державної безпеки спільно з міліцією мали здійснити відповідну «санацію» нової столиці, перенасиченої, на їхню думку, «ворожими», «соціально чужими» та «дрібнобуржуазними» елементами. Упродовж лютого — травня

1934 р., за даними, які наводить у своєму дослідженні Олег Бажан, з Києва було примусово виселено 20 043 осіб. Станом на 27 серпня 1934 р. кількість виселених зі столиці зросла до 25 тис. осіб, а з 50-кілометрової зони навколо неї відправили в географічний мінус 18 тис. осіб³³⁵. Отже, загалом 43 тис. осіб.

Паралельно з практичними заходами із «санації» Києва у 1935 р. відбувався й подальший процес «нормативного озброєння» органів внутрішніх справ, яким ставилося в обов'язки застосовувати дискримінаційні заходи до «небезпечних» і «неблагонадійних» родин. У додатку до наказу НКВС СРСР, затвердженого наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою 31 січня 1935 р.³³⁶, були ретельно розписані загальні положення й функції міліції у справі проведення паспортної роботи, зокрема в частині заборони видачі цього документа певним особам і членам їхніх родин, та застосування відповідних репресій. Тоді ж у черговий раз був чітко окреслений перелік режимних місцевостей СРСР і УСРР³³⁷.

Навесні 1935 р. у фокусі карально-репресивних органів опинилися родини «ворогів народу», зокрема й діячів культури, які мешкали у Києві.

Дружина українського письменника Григорія Косинки Тамара Мороз-Стрілець (1905–1994), яка також була письменницею та літературознавицею, пройшла весь скорботний шлях, підготований більшовицькою владою для таких, як вона. Після розстрілу чоловіка (17 грудня 1934 р.) їй нависли тавро ЧСИР (рос. аббревіатура від «член семьи изменника Родины». — *Авт.*), що дуже швидко позначилося на житті жінки. Спочатку в неї відібрали паспорт, конфіскували майно. Вона, вже маючи статус мінусниці, виїхала з Києва до Харкова. Проте й там не знайшла спокою. Заборона жити у великих містах змусила її перебраться до Полтави, де вона оселилася в коморі однієї мило-

³³¹ Чіткий перелік стигматизованих владою осіб подавався в таємному додатку до інструкції з видачі паспортів, затвердженій радянським урядом 14 січня 1933 р. До нього ввійшли всі, хто відбув покарання за «політичними» статтями, члени родин репресованих; позбавленці, розкуркулені та колишні «куркулі», які втекли з місць заслання, та ін. Згодом (у 1934, 1936, 1940 рр.) цей проскрипційний список уточнювався завдяки дрейфу в бік дедалі більших обмежень для справжніх та уявних політичних опонентів режиму.

³³² Від 13 серпня 1933 р. повноваження застосовувати вислання покладалося на так звані «паспортні трійки», створені на підставі циркуляра ОДПУ СРСР «Про порядок застосування заходів позасудової репресії щодо громадян, які порушують закон про паспортизацію населення».

³³³ Білокінь С. Місце паспортизації в інформаційно-управлінській системі державного терору. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. К., 2002. С. 515–516.

³³⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. 1933. № 33. 29 липня 1933 р. Арт. 427; Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник. (Основные законодательные акты) / Сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо и др.; отв. ред. Д. С. Карев. М., 1957. С. 102.

³³⁵ Бажан О. Механізм масових репресій у Києві у 1934–1938 роках / Від України до УРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці Радянської України до міста Києва, м. Київ, 12 грудня 2014 р. К.: [Інститут історії України], 2015. С. 69.

³³⁶ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 78, 126–126 зв.

³³⁷ До режимних місцевостей в УСРР було віднесено міста Київ, Харків, Вінниця, Одеса, Сталіно і Дніпропетровськ, а також 24 райони Київської області, 12 районів Харківської, 17 районів Вінницької і 16 районів Одеської областей.

сердної жінки й заробляла на життя, латаючи чужі панчохи, впродовж трьох років³³⁸.

Після вироку українському письменнику Гео Шкурупію його дружина Варвара Базас (1902 р. н.) теж набула статусу мінусниці. Її з малолітнім сином спочатку викинули із квартири (вул. Короленька, 51, кв. № 12), а згодом виселили з Києва³³⁹.

Не тільки Варвара Базас, а й усі інші київські мінусники не залишили по собі корпусу текстів про поневіряння у вигнанні, схожих на ті, що стали частиною європейської літературної традиції. Ця «маленька репресія» залишалася невидимою та безмовною.

8 серпня 1936 р. радянський уряд видав дуже важливу постанову, яка містила новацію, до того часу відсутню у практиці репресій і дискримінацій. Запроваджувалася легітимна таврувальна позначка у документі, який посвідчував особу. Тепер у 10-й графі³⁴⁰ паспортів особам, які відбули покарання, приписувалося робити запис: «Виданий на підставі п. 11 (перелік осіб, яким заборонялося видавати паспорти, а отже і проживати у великих мегаполісах. — Авт.) постанови РНК СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р.» Розширювався й перелік «злочинів», з виразним акцентом на політичних («контрреволюційних»), які тягли за собою заборону отримання паспорта.

Цей запис не давав можливості багатьом людям, перерахованим у спеціальних таємних документах, жити в режимних місцевостях, і в Києві зокрема, возз'єднатися зі своїми близькими, «псував біографію», утруднював влаштування на роботу для засуджених за політичними мотивами. Для будь-якого міліціонера, який перевіряв паспорт, приміром, в Києві, наявність такого запису було підставою для притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності.

23 травня 1937 р. з'явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б), якою оголошувався старт кампанії примусового виселення з великих міст СРСР осіб, виключених у попередні роки з лав партії, і членів

родин «ворогів» радянської влади, об'єднаних під уже згадуваною аббревіатурою ЧСИР. У документі зазначалося: «Усі сім'ї троцькістів, зінов'євців, правих децистів та учасників інших антирадянських терористичних і шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на терміни від 5 [років] і вище, — [належить] виселяти з Москви, Ленінграда та Києва...»³⁴¹. За три тижні, 15 червня 1937 р., союзний НКВС підготував інструкцію про порядок реалізації цього задуму та визначив строки (від 25 червня до 25 липня)³⁴².

Результати виселення дружин «ворогів народу» з Києва не були зафіксовані у загальних статистичних звітах. І лише нещодавно серед матеріалів карально-репресивних органів, датованих 1953 р., вдалося знайти документ, в якому зазначалося, що на виконання згаданого припису про виселення за «період від 1 червня 1937 року до 8 січня 1938 р. лише з міста Києва було вислано 719 сімей у складі 1624 осіб, голови яких засуджені за к[онтр]-р[еволюційну] право-троцькістську діяльність та виключені з партії...»³⁴³.

У базовому оперативному наказі НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р., який регламентував масові жорстокі репресії стосовно «ворогів народу» (розстріли та позбавлення волі), містився припис: «Сім'ї репресованих за першою категорією (розстріл. — Авт.), які проживали в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районах Сочі, Гагри й Сухумі, підлягають виселенню із цих пунктів в інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів»³⁴⁴. Дивно, але «профільна» для ЧСИР директива союзного наркомату внутрішніх справ № 00486, яка вийшла 15 серпня 1937 р., «замовчувала» долю мінусниць³⁴⁵.

На жаль, статистика репресій сімей «ворогів народу» не дає змоги точно встановити загальну кількість висланих на 51-й кілометр від Києва у період Великого терору. Облік таких людей вів-

³³⁸ 27 жовтня 2015 року — 110 років від дня народження Тамари Михайлівни Мороз-Стрілець (1905–1994), української письменниці, літературознавця. URL: Мороз-Стрілець — Пошук (at.ua).

Коли ж у 1937-му Тамара Мороз-Стрілець нарешті отримала паспорт, лікарі мусили визнати: «Втрачено психічну рівновагу». Батько забрав дочку до Харкова на лікування. Коли 15 квітня 1938 р. арештували батька, Тамара Михайлівна, маючи сумний досвід мінусниці, пів року потому не роздягалася до 4-ї ранку і з вузликом на руках чекала, що прийдуть і по неї. Лише після реабілітації чоловіка у 1957 р. дружина Косинки змогла повернутися до Києва та почала ретельно розшукувати все, пов'язане з ім'ям свого чоловіка.

³³⁹ Габор В. Перші періодичні видання українських панфутуристів (1922–1924 рр.): візуальні особливості, мистецьке та ідеологічне спрямування. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2018. Вип. 8. С. 45, 53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2018_8_4

³⁴⁰ Відповідно до нового положення про паспорти, ухваленого 10 вересня 1940 р. постановою РНК СРСР, обмежувальний запис вже робився у 8-ій, а не 10-ій графі паспорта.

³⁴¹ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД; Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. М. : Материк, 2004. С. 189.

³⁴² Детальніше про це див.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) : наукове видання. К. : Темпора, 2013. С. 143–147.

³⁴³ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 25.

³⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1 Спр. 81. Арк.9.

³⁴⁵ Вронська Т. Упокорення страхом... С. 147.

ся досить недбало. Ретельніше підраховували тих, кого позбавили життя або свободи. Проте цілком очевидно, що випадків примусового виселення було чимало.

Глибокої осені 1938 р. репресії стосовно «ворогів народу» та їхніх сімей пішли на спад. Причиною стала спільна постанова РНК і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.³⁴⁶, якою був розкритикований масовий терор і ліквідовані всі «трійки», зокрема й міліцейські, створені у 1935 р. замість «паспортних», які займалися виселенням мінушників з Києва на 51-й км.

Примітно, що деякі кияни отримали вислання й покарання «мінусом» саме у межах короткої «відлиги» у цьому випадку йшлося про заміну суворішого покарання на вислання, що сприймалося як милість з боку влади. Така історія трапилася з киянкою Ольгою Скугар-Скварською, репресованою (5 років позбавлення волі у таборах ГУЛАГу) слідом за покаранням чоловіка³⁴⁷. У 1939 р., після клопотання її сина, справа Ольги була переглянута. У жовтні цього ж року Особлива нарада ухвалила рішення про її вислання зі столиці України на 5 років сукупно із забороною проживати у режимних місцевостях³⁴⁸.

На початку Другої світової війни головна увага з очищення режимних місцевостей була зосереджена на інкорпорованих територіях Західної України. Але вже влітку 1940 р. пильні погляди карально-репресивних органів знову сфокусувалися на столиці УРСР. На виконання наказу наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 3 липня щодо кампанії з «очищення» режимних і паспортизованих місцевостей³⁴⁹ відповідні заходи відбулися і в Києві. Особливо ретельно вишукували тих, хто нелегально оселився в місті. Для цього перевіряли не лише роботу паспортних відділень, а й проводили регулярні нічні рейди. Про це та інше йшлося в доповідних начальника управління міліції при НКВС УРСР І. Горбенка на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова. Так, 17 серпня 1940 р. бадьоро рапортувалося про те, що за період від 17 липня до 10 серпня поточного року здійснювалися відповідні заходи, внаслідок яких 1295 осіб дали підписку про залишення міста (набули статусу мінушників)³⁵⁰. Але, як з'ясувалося згодом, не всі ці «підписанти» воліли виконувати

свої зобов'язання. Більшість із них намагалася десь причаїтися й перечекати цю хвилю паспортних перевірок. Та й міліції не вдавалося щоразу ілюструвати свою старанність відповідними цифровими показниками. Саме так сталося в серпні — вересні 1940 р. На доволі скромні результати адміністративних заходів своїми резолюціями на перших сторінках доповідних розлучено реагував І. Серов: «...Осіб без паспортів не штрафувати, а виселяти... і обов'язково перевіряти, чи виїхали вони» (17.VIII[.1940])³⁵¹. І вже за місяць (16 вересня 1940 р.) надійшла чергова категорична настанова: «Т. Горбенко. Останній раз попереджаю, що мені потрібен не облік — скільки порушників паспортного режиму проживає, а скільки виселено, посаджено до поїздів і вивезено до нережимних місцевостей — ось що мене цікавить. Цим Ви і займайтеся»³⁵².

Досвід, набутий у ході паспортизації, прагнення до більш жорстких заходів і розширення кола кандидатів на виселення з великих міст стали причиною запровадження нового положення про паспорти, яке було схвалене радянським урядом 10 вересня 1940 р.³⁵³ у цьому документі вперше за час існування СРСР офіційно встановлювалися дві категорії режимних місцевостей — і та II. Найбільші адміністративні та промислові центри Радянського Союзу, а серед них і Київ, були віднесені до режимних місцевостей і категорії. У них встановлювалися обмеження для проживання ширшого кола осіб, ніж у режимних місцевостях II категорії³⁵⁴.

Перелік людей, затаврованих забороною проживати у режимних місцевостях, і пов'язані з цим обмеження були задекларовані у розділі IV (ст. 36–45) згаданого положення. Ця частина документа, яка дотепер не публікувалася, а лише переказувалася без коректного посилання на джерела / архіви, лише нещодавно була виявлена серед документів ГДА СБУ. У статті 37-ій подавався перелік *режимних місцевостей першої категорії*, до яких, окрім інших, були зараховані Москва й Московська область (а не лише 100-кілометрова зона. — Авт.), Ленінград і 100-кілометрова смуга навколо нього, а також українські міста — *Київ і 50-кілометрова зона навколо нього і Львів*. До другої категорії, окрім інших, були зараховані

³⁴⁶ Органи государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне: сборник документов. Т. 1: Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). М., 1995. С. 3–8.

³⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32223. Т. 1. Арк. 1, 8–8 зв., 18–18 зв.

³⁴⁸ Там само. Арк. 22–24.

³⁴⁹ ГДА МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 95.

³⁵⁰ Там само. Арк. 104.

³⁵¹ Там само. Арк. 126.

³⁵² ГДА МВС України. Арк. 192.

³⁵³ Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. 940. № 1–32. С. 591; ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 62; ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 56.

³⁵⁴ Закріплення виконавчим органом влади поділу місцевостей СРСР на звичайні та режимні двох рівнів не супроводжувалося регламентними директивами або іншими документами, які б пояснили відмінність між ними.

такі українські міста й райони: Акерман, Вінниця, Дніпропетровськ, Дрогобич, Житомир, Запоріжжя, Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Миколаїв, Одеса, Рені, Рівне, Сталіно (нині — Донецьк), Станіслав, Тарнопіль, Харків, Херсон, Чернівці, Шосткінський та Ніжинський райони Чернігівської області³⁵⁵.

Після початку нацистської агресії стартував новий етап прирощення закону київських мінушників. Ухвалені 22 червня 1941 р. Президією Верховної Ради СРСР укази «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» змінили звичний ритм життя суспільства. Вся повнота влади, право ухвалювати найважливіші рішення були надані створеному невдовзі (30 червня) Державному Комітету оборони (ДКО). Військовій владі на місцях делеговані надзвичайні повноваження. Її структури мали право ухвалювати рішення про виселення осіб, «визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками зі злочинним середовищем», перебування яких у прифронтових місцевостях буде визнане небезпечним³⁵⁶. Підготовча робота (взяття на облік згаданих осіб разом з їхніми родинами) та практичне виконання таких рішень (відбирання підписки та виселення протягом 48 годин) покладалося на наркомати внутрішніх справ і державної безпеки. Категорії «соціально небезпечних» окреслювалися набагато ширше, ніж раніше. Тепер до цього проскрипційного переліку потрапили: колишні члени антирадянських політичних партій, які виявляли антирадянські, поразкові настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних «контрреволюційних» організацій і груп; усі колишні троцькісти і праві, які в минулому притягалися до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; всі, хто вже відбув термін покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або заклики до повстання; колишні «політбандити», перебіжчики та інші категорії, на яких був компрометаційний матеріал; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли незадоволення чинним ладом та антирадянські настрої; безробітні, безхатченки й рецидивісти з кримінального середовища. Члени сімей перерахованих категорій підлягали виселенню лише тоді, коли голову родини за тих чи інших обставин заарештовували. Непрацездатні чоловіки та жінки, старші за 60 років, не підлягали виселенню, як і хворі³⁵⁷. Такі детальні настано-

ви щодо вислання органи внутрішніх справ і державної безпеки отримали 4 липня 1941 р. за підписом очільників союзних НКВС і НКДБ. Навіть поверхневе зіставлення положень указу Президії ВР СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» та змісту директиви НКДБ-НКВС СРСР від 4 липня 1941 р. дає змогу пересвідчитися в тому, що відомчий припис допускав розширювальне тлумачення закону. Критерії визнання перелічених осіб «небажаними» та «небезпечними» був надто розпливчастий. До того ж, як і раніше, санкції поширювалися на родичів перелічених категорій. Ці обставини, як і подальші вказівки про реалізацію адміністративного виселення «соціально небезпечних» елементів з місцевостей, де було оголошено воєнний стан, створювали підґрунтя для свавілля.

Цілком зрозуміло, що в умовах швидкого просування військ противника реалізувати згадані приписи не вдавалося. Хоча деякі локальні акції з виселення все ж відбулися, зокрема і в Києві. Приміром, у результаті спецперевірок, проведених міліцією у столиці України впродовж 21–28 липня 1941 р., було затримано 671 особу «антирадянського та підозрілого елемента»³⁵⁸. 30 липня 1941 р. про ці та інші рейди з «очищення» режимних місцевостей нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповів секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову³⁵⁹.

Вже на очищеній від нацистів території УРСР в умовах воєнного стану зберігався, а іноді й суттєво підвищувався рівень режимності. Уряд, партійні та військові органи ухвалили низку рішень заборонно-обмежувального характеру, які не дозволяли не лише згаданим вище мінушникам, а й іншим категоріям громадян вільно повернутися до Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Львова, а також інших місцевостей, що мали статус режимних. У кожному зі згаданих міст були створені спеціальні комісії для вирішення питань доцільності в'їзду тих чи інших громадян.

Дозвіл (після відповідних клопотань) видавався лише корінним мешканцям Києва і 50-кілометрової зони навколо нього, а також тим, хто був викликаний на відбудовні роботи зі східних областей СРСР. Самочинне повернення до столиці УРСР заборонялося.

Питання про «очищення» столиці та прилеглої території належало до розряду пріоритетних не лише місцевої партійної влади, а й її республіканської верхівки. Воно неодноразово розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. Так, 14 квіт-

³⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 59 зв.

³⁵⁶ Органи государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Кн. I. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 г. М., 2000. С. 6.

³⁵⁷ Там само. С. 176–177.

³⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 521. Арк. 123.

³⁵⁹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінушники: покарані простором... С. 307.

ня 1944 р. було ухвалено рішення про відселення з 50-кілометрової зони навколо Києва некорінних мешканців, які підпадали під режимні обмеження й прибули в цю зону під час окупації та після очищення цієї території від нацистів³⁶⁰.

Розлогий реєстр мінусників, яких приписувалося виселити не лише зі столиці УРСР, а й з 50-кілометрової приміської зони навколо неї і перемістити до східних областей УРСР (за винятком режимних міст), наводився в наказі НКДБ УРСР із промовистою назвою «Про надання матеріалів на осіб, які підлягають виселенню...», що вийшов 2 серпня 1944 р. на виконання відповідної постанови Військової ради Київського військового округу (28 липня 1944 р.)³⁶¹.

До числа тих, кого згаданю директивою наказувалося виселяти, дійсно ввійшли вже відомі категорії мінусників, зокрема й родини осіб, засуджених раніше за «зраду Батьківщини та інші політичні злочини»; а також грабунок, розбій, фальшивомонетництво тощо. Додалися й нові. Їх перелічено в окремих пунктах наказу: «в) родини осіб, які добровільно відступили з німецько-фашистськими окупантами, г) родини шпигунів і зрадників, розстріляних без суду і слідства передовими частинами Червоної армії та партизанськими з'єднаннями; е) особи та їхні сім'ї, які прибули та оселилися в місті Києві та 50-кілометровій зоні навколо нього в період німецької окупації; ж) жінки — співмешканки німецько-фашистських загарбників». Після виявлення перелічених осіб та затвердження відповідних списків для реалізації процедури виселення відводився календарний місяць. У подальшому цю роботу приписувалося здійснювати у плановому порядку. Про її розгортання, зокрема і про те, скільки справ заведено, оформлено та передано до НКВС для реалізації виселення, наказувалося звітувати заступнику наркома державної безпеки УРСР кожні п'ять днів³⁶².

Обмеження щодо пересування старих і нових категорій мінусників, так само як і заборона їхнього перебування у великих адміністративних і промислових центрах УРСР, залишалися непорушними й по війні. Хоча від травня 1945 р. деякі громадяни вже відчули певні послаблення. Була встановлена спеціальна процедура, відповідно до якої *прописку можна було отримати після особистого звернення до спеціальної тимчасової комісії з регулювання в'їзду до Києва й відповідного дозволу.*

На фоні певного пом'якшення режиму вкрай дикунським виглядає прагнення республіканського уряду та партійних органів будь-що обмежити приплив до столиці УРСР тих категорій, які боронили радянську державу від нашествия нацистської орди. Так, навесні 1946 р. не лише всупереч чинному законодавству, а й здоровому глузду з надр згаданих органів вийшов лист, адресований очільнику МВС СРСР (від 15 березня 1946 р. постало замість НКВС. — *Авт.*). Допишувачі клопоталися, аби той санкціонував *виселення корінних киян, демобілізованих з Червоної армії, житло яких було зруйноване або спалене. Їм пропонували виїхати на постійне проживання до Чернівців, Ізмаїла, Станіслава та Дрогобича*³⁶³.

До категорії новітніх мінусників потрапили також *колишні військовополонені та оточенці Червоної армії.* Статус цих осіб регламентувався спеціальним циркуляром НКВС СРСР від 23 грудня 1944 р. *Їм заборонили повертатися додому, коли це була Москва, Ленінград, Київ та інші режимні місцевості. І лише в окремих випадках — за клопотанням керівництва фільтраційних таборів, де вони проходили спецперевірку, узгодженим із головним управлінням міліції НКВС СРСР, колишнім бранцям чи оточенцям дозволяли возз'єднатися зі своїми близькими у згаданих містах*³⁶⁴. Ті ж, кому не вдалося довести факт свого недобровільного, змушеного потрапляння в полон, вважалися зрадниками й дезертирами.

До когорти київських мінусників в останні дні війни потрапили різні категорії репатріантів, зокрема остарбайтери, які поверталися на батьківщину. 6 січня 1945 р. вийшла постанова радянського уряду «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією та військами союзних держав», яка містила заборону згаданим особам повертатися до Москви, Ленінграда та Києва³⁶⁵.

Надзвичайно щемливою є доля однієї з остербайтерок-мінусниць, якій нелегально вдалося оселитися в Києві. Згадуючи ті часи, вона написала: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодійку... Це продовжувалося доволі довго. Я відчувала себе винною, навіть не знаючи, за що». Виходило так, що люди вижили в нацистській Німеччині

³⁶⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 766. Арк. 18–19.

³⁶¹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором... С. 310.

³⁶² Там само. С. 311.

³⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3707. Арк. 5.

³⁶⁴ ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 19.

³⁶⁵ Пастушенко Т. Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* 2008. Вип. 14. С. 66–77. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2008_14_66

для того, щоб потрапити в чергове — тепер радянське — коло пекла³⁶⁶.

І після офіційного (!) завершення війни в житті численного загону мінусників мало що змінилося. Інакше й не могло бути. Адже чинними залишалися заборонно-дискримінаційні приписи. Тих, хто оселився в Києві всупереч чинним заборонам, продовжували виявляти під час звичних паспортних перевірок / рейдів. Так, у жовтні 1946 р. з міста виселили 608 осіб. А в листопаді того ж року вже 4 085 мінусників були змушені виїхати зі столиці УРСР³⁶⁷.

Ймовірно, у великих містах СРСР, які мали статус режимних 1-ї категорії, а серед них і в Києві, у перші повоєнні роки поміж функціонерів МВС і МДБ траплялися різночитання відомчих застережень щодо прописки *репатрійованих* — колишніх військовополонених, а також членів сімей репресованих за політичними мотивами. У контексті цієї та інших організаційних проблем дуже чітко висловилося Міністерство держбезпеки УРСР. Це республіканське відомство 10 травня 1950 р. у своєму листі на ім'я начальника 2-го головного управління МДБ СРСР Є. Пітовранова запропонувало внести до статей 38 і 39 проекту нового Положення про паспорти, яке на початку 1950 р. обговорювалося у надрах МВС і МДБ, ці та деякі інші категорії стигматованих громадян³⁶⁸.

Але й цього органам державної безпеки УРСР видалося замало. Вони не лише пропонували закріпити статус мінусників для багатьох категорій «непевних» містян, а й розширити перелік режимних територій. 6 листопада 1950 р. у листі за підписом міністра державної безпеки УРСР М. Ковальчука на ім'я начальника головного управління міліції МДБ СРСР зазначалося: «Багато хто з осіб, яким заборонено проживання у містах і місцевостях з особливим порядком прописки, влаштовувалися в населених пунктах, які не входять до [забороненої] приміської смуги, намагаючись поступово просочуватися до міст, звідки вони були видалені. У зв'язку з цим, вважаємо необхідним передбачити у Положенні [про паспорти] заборону цим особам не лише проживання, а й [влаштування на] роботу у містах і місцевостях з особливим порядком прописки...». Окрім цього, порушувалося питання щодо розширення переліку режимних територій

першої категорії за рахунок Дніпропетровська, Павлограда, Запоріжжя, а також Харкова, Миколаєва й Сталіно з прилеглою 50-кілометровою смугою та інших міст і місцевостей³⁶⁹.

Найсуровіші заборони, як і раніше, поширювалися на киян — колишніх в'язнів ГУЛАГу. Деякі з них у відчай змушено послуговувалися «допомогою» нечистих на руку співробітників міліції. Так, колишня заступниця директора Київського палацу піонерів Зінаїда Левіна (1904 р. н.), яка за «антирадянську діяльність» у 1937 р. була засуджена до восьми років позбавлення волі³⁷⁰, після звільнення з табору в лютому 1948 р. повернулася до Києва, де проживали її рідна сестра, чоловік і двоє дітей — донька та син. Ймовірно, у побоюванні за їхню безпеку оселилася не з ними, а шукала притулку та матеріальних засобів для життя по чужих людях. Працювала за 500 рублів на місяць у місцевого лікаря Абрама Леоновича Берза, доглядаючи його важкохвору дружину. Помешкання лікаря (за адресою Володимирська, 48) розташовувалося по сусідству з МДБ УРСР (за квартал від основної будівлі). За відсутності легітимної прописки у столиці шукала можливостей отримати паспорт із пропискою хоча б у Київській області. Накопичивши належну суму грошей, Зінаїда Левіна через посередників вийшла на начальницю адресного бюро при паспортному відділі управління міліції м. Києва, яка влітку 1948 р. за хабар допомогла їй прописатися в м. Березань Київської області. Проте доля жінки склалася так само трагічно, як і в багатьох інших повторників — осіб, засуджених вдруге відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.³⁷¹ Рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 26 серпня 1950 р. вона була засуджена «за належність до антирадянської організації і давання хабаря» до позбавлення волі на три роки з наступним засланням на поселення³⁷².

Схожі поневіряння випало пережити й іншій київській мінусниці — рідній сестрі колишнього голови республіканського РНК Панаса Любченка. Варвара Любченко-Панченко була репресована слідом за своїм чоловіком у 1937 р. У 1946 р., після відбуття восьмирічного покарання у таборі, жінці, яка мала онкологічне захворювання й потребувала спеціального лікування, вдалося нелегально оселитися в Києві. Згодом вона залагодила питання прописки завдяки хабареві працівнику міліції. Варвара

³⁶⁶ Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. К., 2011. С. 1.

³⁶⁷ Детальніше про це див.: Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. *Сторінки воєнної історії України*. 1997. Вип. 1. С. 125–142.

³⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 746. Арк. 149.

³⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 771. Арк. 171, 176–178.

³⁷⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32309. Т. 1. Арк. 89.

³⁷¹ Ідеться про указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР». Він, власне, і став підставою, «правовим» підґрунтям для подальшого розгортання безпрецедентної масштабної операції з повторного репресування багатьох осіб, засуджених раніше за політичні «злочини».

³⁷² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32309. Т. 2. Арк. 200, 239–241.

Любченко-Панченко, як і Зінаїда Левіна, стала повторницею й відправилася у довічне заслання³⁷³...

Схожих історій, коли люди будь-що, всупереч забороні, намагалися отримати новий, чистий, паспорт, дуже багато. Хтось ішов на обман, хтось на підкуп. До цього їх змушувало життя.

Відчуваючи полегшення після тривалого позбавлення волі, більшість «політичних» не мала ілюзій щодо свого майбутнього. «Справжньої волі немає й не буде. Ми заручники. І достатньо згуститися... сизому димку, що клубиться зі знаменитої трубки, аби нас знову загнали за колючий дріт»³⁷⁴, — прозорливо віщувала Євгенія Гінзбург, яка теж мала статус мінусниці.

Серед київський мінусників — колишніх в'язнів ГУЛАГу — були й такі, які навіть не намагалися виїхати на материк. Вони ж бо добре знали, що їх чекає, і вважали за краще не шукати «пригод», оселяючись поблизу таборів — у глухих кутках Півночі. Вони вдавалися до самоїнісу, як це робили представники київської «буржуазії» у перші часи приходу більшовиків до міста та під час паспортизації. Так вчинив і киянин Олександр Олександрович Гаєвський (1910 р. н.), засуджений до десяти років таборів та п'яти років позбавлення прав у добу Великого терору за обвинуваченням у «підриві державної могутності, тероризмі та організаційній діяльності». За «зразкову поведінку та перевиконання виробничого плану» на початку 1947 р. йому на десять місяців скоротили термін перебування в таборі, замінивши їх засланням. Після вичерпання строку залишився жити за старою адресою, працював вільнонайманим³⁷⁵.

На дещо кращу перспективу сподівався інший киянин — Мойсей Пінхусович Київський (1903 р. н.). Він опинився серед стигматизованих категорій через інкриміновану ще в 1936 р. «нелегальну троцькістську діяльність», відповідне покарання 13 травня 1937 р. — п'ять років позбавлення волі. Замість цього присуду перебував у неволі вісім років, оскільки після вичерпання терміну в одному з таборів Воркути йому під час війни пролонгували строк. Лише 20 серпня 1943 р. переведений у статус вільнонайманого без права виїзду з Воркути. І нарешті в 1947 р. М. Київському видали відповідні дозвільні документи. Оскільки тавро мінусника не дозволяло оселитися в Києві, він влаштувався в Черкасах. Але невдовзі знову був арештований³⁷⁶ (так само, як уже згадувані вище повторники).

Серед київських мінусників опинився й праїд відомого українського історика Кирила Галуш-

ки — Михайло Гнатович Козаченко, 1882 р. н. Уроженець села Привороття Брусилівського району Житомирської області на час арешту (8 жовтня 1938 р.) заїдував майстернею з пошиття взуття управління справами РНК УРСР. 10 листопада 1939 р. отримав вирок Особливої наради при НКВС СРСР — заслання на п'ять років до Казахстану. У жовтні 1943 р. «звільнений» із заслання. Але ця свобода виявилася примарною. Отримавши замість старого новий паспорт із записом «виданий на підставі ст. 38 положення про паспорти», він набув статусу мінусника, який тяжів над усіма репресованими за «політичними» статтями КК. Тому й залишився «за власним бажанням», як напише згодом, у Кизил-Орді й жив там до квітня 1949 р. Те, чого боялися всі мінусники, а серед них і М. Козаченко, трапилося одразу після прибуття до Києва. 14 травня 1949 р. його затримали у столиці УРСР і доправили до 12-го районного відділення міліції, де він підписав зобов'язання залишити місто впродовж 24-х годин. Інакше колишньому чоботареві за порушення паспортного режиму загрожувало позбавлення волі³⁷⁷.

Перипетії боротьби за скасування статусу мінусниці й повернення до столиці України української письменниці Зінаїди Тулуб, яка була репресована двічі (у 1937 і 1950 роках) за тим самим обвинуваченням, можна реконструювати за документами, що зберігаються в її архівно-кримінальній справі.

Починаючи з липня 1954 р., жінка зверталася до радянських високопосадовців з проханням реабілітації та дозволу оселитися в Києві. Вона пояснювала це й тим, що для написання історичного роману їй потрібні першоджерела — архіви, великі бібліотеки, яких немає в селі Чкалове однойменного району Кокчетавської області Казахстану, де вона перебуває. Зінаїда Тулуб навіть відмовлялася від будь-якої компенсації за конфісковане майно: «Нехай усе це піде на зміцнення оборони Батьківщини або інші цілі на розсуд уряду». І продовжувала, акцентуючи на необхідності реабілітації та зняття з неї режимних обмежень і статусу мінусниці: «Я прошу лише дати мені паспорт, за яким я зможу жити в рідному Києві та інших великих містах...». Боротьба за зняття тавра мінусниці тривала довго. Лише у другій половині 1956 р. Зінаїда Тулуб змогла повернутися до Києва, де після поновлення у правах та реабілітації була відновлена у складі Спілки письменників і продовжила свою літературну діяльність³⁷⁸.

³⁷³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839. Т. 2. Арк. 23–24.

³⁷⁴ Гінзбург Е. С. Крутой маршрут: Хроника времен культа личности. М.: Сов. писатель, 1990. С. 617–618.

³⁷⁵ Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). К.: Темпора, 2019. С. 85.

³⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56170. Т. 1. Арк. 18–18 зв.

³⁷⁷ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором... С. 338–341.

³⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 369991. Арк. 74; 75, 75 зв., 132–135.

Навіть після смерті Сталіна таких киян-мінусників, які після перебування у таборах ГУЛА-Гу, на нацистській каторзі, у полоні чи оточенні, не могли повернутися додому, було дуже багато. Вони, як і більшість жертв кремлівського свавілля, воліли мовчати й нікому не розповідати про своє життя. Адже й надалі ці люди залишалися «підозрілими» та «непевними», а отже перебували у фокусі надмірної уваги МДБ / МВС / КДБ.

Проблема прописки у Києві для політичних опонентів радянської влади залишалася актуальною ще довгі роки. Це передбачалося чинним о тій порі Положенням про паспорти (жовтень 1953 р.).

У 1970–1980-х роках всі кияни, засуджені вже по війні за політичними статтями КК, після таборів також були зараховані до загону мінусників і не мали права оселятися в столиці УРСР.

Практика заборони вільного, неконтрольованого державою, пересування, вибору місця проживання була скасована в СРСР лише 5 вересня 1991 р. У 1992 р. в Україні (в РФ — у 1993 р.) скасований такий вид покарання, як вислання, відповідно — і кримінальна відповідальність за ухилення від нього.

Отже, простеживши логіку формування квазіправових підстав вислання та режимних обмежень, контексти їх запроваджень, відмінностей та схожості переслідування киян у різні періоди, а також долі цілих спільнот і окремих мінусників, перші кроки умовної свободи через амністію й непослідовність подальшої реабілітації, можна стверджувати, що покарання простором було не лише одним із видів масових репресій та дискримінацій, а й засобом соціальної інженерії пролонгованої дії.

Першочергове включення Києва — колишньої підозрілої й непокірної столиці Української Народної Республіки — до переліку міст, які мали бути абсолютно «чистими» та «незасміченими» представ-

никами будь-якої опозиційної думки, свідчило про нездоланий страх імперської влади перед можливим спротивом колоніальній політиці. Послідовна та активна «санація» столиці України вказувала на визнання потенційної потуги опору киян, їхньої прихильності ідеї відновлення незалежності.

Практика пролонгованого географічного обмеження для багатьох категорій репресованих і упосліджених киян сприяла поступовій побудові системи ланцюгової реакції, яка затягувала до свого виру дедалі ширше коло безвинних жертв. Для кожного / кожної з них це була своя історія тортування. Для одних — покарання виселенням зі столиці УРСР і заборонаю проживання поблизу неї. Для інших — неможливість повернення додому вже після відбуття покарання. Іноді вислання «лише» на 51-й кілометр ставало прологом для наступних, більш жорстоких, репресій. До того ж кремлівська влада прагнула маргіналізувати певні групи людей, переформатувати пам'ять спільнот про себе й своє минуле.

Ця спадщина, на жаль, не пішла у небуття. Починаючи від 2014 р., вона, уособлена російськими окупантами, дала нові жажливі паростки, відродилася в кривавих справах, скопійованих у прихильників більшовизму та сталінщини.

Нині чимало людей мимоволі опинилися у статусі мінусників. Російські окупанти зробили для них рідну землю забороненою та недоступною територією. Багато хто, серед них — мешканці Криму та сходу України, вдався до самомінусу, свідомо залишив батьківську землю та свої домівки. Це стало невід'ємною частиною української боротьби проти агресора...

Сподіваємося, що історія новітніх мінусників / самомінусників, як і та, що розгорталася від початку приходу більшовиків і аж до розпаду СРСР, піде у небуття, залишивши по собі сумні спогади та рядки наукових розвідок...

REFERENCES

- Baiburyn, A. (2017). *Sovetskyi pasport: istoriia — struktura — praktiki*. St Petersburg: Evropeiskii unyversytet v St Petersburg [in Russian].
- Bazhan, O. (2015). Mekhanizm masovikh represii u Kyievi u 1934–1938 rokakh. Abstracts of Papers'15: *Vid Ukrainy do URSR: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii do 80-richchia perenesennia stolytsi Radianskoi Ukrainy do mista Kyieva* (pp. 69–77), Kyiv [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (2002). Mistse pasportyzatsii v informatsiino-upravlinskii systemi derzhavnoho teroru. In V. Smolii (Ed.), *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX stolittia: Istorychni narysy* (pp. 515–516). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Gabor, V. (2018). Pershi periodychni vydannia ukrainskykh panfuturystiv (1922–1924 rr.): vizualni osoblyvosti, mystetske ta ideolohichne spriamuvannia. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*, 8, 45–53 [in Ukrainian].
- http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2018_8_4
- Ginzburg, E. S. (1990). *Krutoi marshrut: Khronika vremen kulta lichnosti*. Moscosw: Sovetskii pisatel [in Russian].
- Hagenloh, P. (2009). *Stalin's Police: Public order and mass repression in the USSR, 1926–1941*. Baltimore: The John Hopkins University Press [in English].

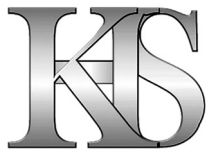
- Kolosov, V. A., & Polyani, P. M. (2009). Ogranichenie territorialnoi mobilnosti i konstruirovaniie prostranstva ot stalinskoi epokhi do nashikh dnei. In T. S. Kondrateva, & A. K. Sokolov (Eds.). *Rezhimnye liudi* (pp. 25–48). Moscow: Rosspen [in Russian].
- Krasilnikov, S. (2018). *Sotsialnaia mobilizatsiia v stalinskom obshchestve (konets 1920 gg. — 1930 gg.)*. Moscow: Rosspen [in Russian].
- Liber, G. O. (2016). *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press [in English].
- Mozokhin, O. B. (2006). *Pravo na repressii: vnesudebnyie polnomochiia organov gosudarstvennoi bezopasnosti, 1918–1953*. Moscow; Zhukovskii: Kuchkovo pole [in Russian].
- Muan, N. (2005). Paspornaia sistema i vybor mesta zhitelstva v Rossii i Sovetskom Soiuzе. *Neprikosnovennyi zapas*, 4, (42) [in Russian].
<http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/mu9.html>
- Pastushenko, T. (2011). “Vizd repatriantiv do Kyieva zaboroneno...”: povoienne zhyttia kolyshnykh ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh v Ukraini. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Pastushenko, Tetiana (2008). Dolia ukrainskykh ostarbaiterok u Nimechchyni ta pislia povnennia do SRSR. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 14, 66–77 [in Ukrainian].
- Perepelytsia, I. (1953). Sovietska pasportyzatsiia yak zasib moskovskoho ponevolennia i teroru. *Vyzvolnyi shliakh*, 11 (73), 17–21 [in Ukrainian].
- Pokrovskiy, N. N. (2005–2006). Politbiuro i krestianstvo: vysylka i spetsposelennia 1930–1940, (Vols. 1–2), Moscow: Rosspen [in Russian].
- Polyani, P. (2015, 24 avgusta — 6 sentiabria). Geografiia nesvobody: ob infrastrukture deportatsii i sovetkoi rezhimnosti. *Demoskop*, 651–652 [in Russian].
<http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>
- Popov, V. P. (1995). Paspornaia sistema v SSSR (1932–1976 gg.). *Sotsis*, 8, 3–14 [in Russian].
- Romano, A. (2000). Permanent War Scare: Mobilisation, Militarisation, and the Peasant War. In: Silvio, Pons & Andrea, Romano (eds.). *Russia in the Age of Wars, 1914–1945* (pp. 103–121), Milan: Feltrinelli [in English].
- Shearer, D. (2018). Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 66, 2, 188–217 [in English].
- Stiazhkina, O. (2021). The Regime of Continuous War: Mobilization, Militarization, and Practices of Maintaining an Undeclared State of Emergency in Soviet Ukraine from the 1920s to 1940s. In Stiazhkina O. *Zero Point Ukraine. Four Essays in World War 2*. Trans. by S. Kulinska. Ukrainian Voices (pp. 47–94), Shtuttgart: Ibidem Verlag [in English].
- Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoii viiny ta v pershi povoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 1, 125–142 [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Stiazhkina, O. (2020). Minusnyky in the Space of the Soviet Terror (1917–1953). *Ukrainian Historical Journal*, 1, 89–111, 2, 121–141 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.089>
- Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoii viiny ta v pershi povoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 1, 125–143. [in Ukrainian].
- Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Vronska, T. (2019). *Povtornyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Kulchytskyi, S. (1999). Radianska pasportna sistema. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 3–15 [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Stiazhkina, O. (2021). *Minusnyky. Pokarani prostorom*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Wronska, T., & Stiazhkina, O. (2022). Polacy-„minusowcy” na sowieckiej Ukrainie (lata wudzieste — poczatek lat trzydziestych. *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*, 15, 203–228 [in Polish].
- Yampolskii, V. P. (Ed.). (1995). Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine. (Vol. 1), Moscow [in Russian].
- Yampolskii, V. P. (Ed.). (2000). Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine. (Vol. 2), Moscow [in Russian].
- Zemskov, V. N. (1991). ‘Kulatskaia ssylka v 30-e gody. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 10, 3–10 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 11.12.2023 р.

Дата схвалення до публікації: 22.12.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історіографія та джерелознавство

Historiography and Source Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.18>

УДК: 930.2-82-94

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Археографія і родова честь: обставини публікації Олександром Лазаревським автобіографічних нотаток прилуцького полковника Григорія Галагана

У статті йдеться про публікацію визначним істориком і археографом Олександром Лазаревським автобіографічних нотаток прилуцького полковника Григорія Гнатовича Галагана, складених близько 1771 р. Вчений відшукав матеріали у родинному архіві Галаганів у Сокиринцях і надрукував в журналі «Киевская старина» 1883 р. Співставлення опублікованого тексту з оригіналом показало, що цей документ було надруковано не повністю. У публікації Лазаревського бракує місць, в яких автор розповідає про своє «безчестя». Залучення щоденникових нотаток Григорія Павловича Галагана, якому належав Сокиринський архів, дало можливість з'ясувати причини неповноти публікації. Лазаревський був змушений прибрати всі згадки про «безчестя» на прохання власника матеріалів. Це було спричинено турботою про бездоганність репутації його предків та обумовлювалося уявленнями про дворянську честь і гідність, що відігравали поважну роль в системі соціокультурних координат того прошарку суспільства, до якого належав власник документа. Казус з публікацією автобіографічних нотаток Г. Галагана показує, які суб'єктивні мотиви впливали на публікацію матеріалів з приватних архівів українського помісного дворянства наприкінці XIX ст., і допомагає ліпше зрозуміти соціокультурний контекст, в якому розвивалася тогочасна українська археографія.

Ключові слова: Григорій Гнатович Галаган, Григорій Павлович Галаган, Олександр Лазаревський, «Жизнь моя», автобіографія, дворянська родова честь, археографія.

Archeography and Family Honour: The Circumstances Surrounding the Publication of the Autobiographical Notes of the Pryluky Colonel Hryhorii Galagan by Oleksandr Lazarevskyi

The article is about the publication by Oleksandr Lazarevskyi, a prominent historian and archeographer, of the autobiographical notes of the Pryluky Colonel Hryhorii Hnatovych Galagan, written around 1771, which he found in the Galagan family archive in Sokyryntsy and printed in 1883. Comparison of the published text with the original, which is now kept in the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after Volodymyr

Vernadskyi, showed that this document was not printed in its entirety. Lazarevskyi's publication lacks places where the author talks about his "dishonour". Using the diary notes of Hryhorii Pavlovich Galagan, who owned the archive, where the manuscript was stored, made it possible to find out the reasons for the incompleteness of the publication. Lazarevskyi was forced to remove all references to "dishonour" at the request of Hryhorii Galagan. This was caused by concern for the impeccable reputation of his ancestors, conditioned by the ideas about noble honour and dignity, which played an important role in the system of socio-cultural coordinates of the stratum of society to which the owner of the document belonged. Impeccable family honour was an important part of the symbolic capital, on the basis of which the Ukrainian local nobility tried to maintain authority in local public life in the conditions of the gradual disintegration of traditional society and the onset of the era of modernity, in which class and national structures replaced the pre-modern hierarchy. The case study of the publication of Hryhorii Galagan's autobiographical notes shows what subjective motives influenced the publication of materials from the private archives of the Ukrainian local nobility at the end of the 19th century and helps to better understand the socio-cultural context in which the Ukrainian archeography developed.

Key words: Hryhorii Hnatovych Galagan, Hryhorii Pavlovych Galagan, Oleksandr Lazarevskyi, "My Life", autobiography, noble family honour, archeography.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Ковальов Є., 2024

У листопадовому числі часопису «Киевская старина» за 1883 р. було опубліковано розвідку Олександра Лазаревського, визначного знавця української минувшини, передовсім історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., що називалася «Галаганівський фамільний архів». Публікація містила вісім документів XVIII ст., які зберігалися в архіві Галаганів — українського дворянського роду козацько-старшинського походження. Цей архів знаходився в їхньому родовому маєтку в селі Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, де історик побував влітку 1883 р., скориставшись гостинністю свого давнього знайомого Григорія Павловича Галагана (1819–1888). У передмові до розвідки Лазаревський зазначив, що Сокиринський архів був добре впорядкований, з матеріалів XVIII ст. у ньому зберігалися здебільшого документи, що стосувалися землеволодіння, а приватного листування, яке особливо цікавило дослідника, виявилось порівняно небагато. З-поміж опублікованих документів найважливішим Лазаревський вважав автобіографічні нотатки прилуцького полковника Григорія Гнатовича Галагана (1716–1777), що йменувалися «Жизнь моя» — «цікава історична пам'ятка другої половини XVIII ст.»³⁷⁹. Справді, рефлексивний характер і психологізм цього тексту виділяють його з писань тогочасної української козацької старшини. «Потреба, що з'явилася у Галагана, — озирнутися на своє життя й обміркувати його все, від дитинства да старості, показує, що це була незвичайна людина серед його сучасників; а два аркуші паперу, що залишилися після нього, озаглавлені "Жит-

тя моє", є цікавою сторінкою в історії малоросійського суспільства другої половини XVIII ст., — підсумував Лазаревський³⁸⁰.

Проте «Життя моє» було опубліковано не повністю. Пропуски в тексті Лазаревський позначив трьома крапками³⁸¹. Які саме фрагменти тексту були пропущені? Чому так сталося? Метою статті був пошук відповідей на ці конкретні питання, що дало нагоду поміркувати про становище української археографії наприкінці XIX ст., з'ясувавши, які об'єктивні й суб'єктивні чинники обумовлювали наукові праці Лазаревського в цій царині.

Слід зазначити, що археографічна діяльність Лазаревського досліджена доволі глибоко та докладно. Загалом вона оцінюється позитивно, як вагомий внесок у розвиток української історичної науки. Саме так, зокрема, її оцінено в монографії Нелі Герасименко «Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902)», оприлюдненій 2012 р.³⁸² Вона не оминула увагою публікацію Олександром Матвійовичем джерел із Сокиринського архіву Галаганів, але висвітлила цей епізод наукової кар'єри історика лише на підставі зауваг, що є в самій статті Лазаревського в «Киевской старине», без залучення нових матеріалів, спроможних показати, з якими проблемами йому доводилося стикатися як археографу в роботі з приватними архівними документами. Сподіваємося, що наше дослідження сприятиме адекватнішому розумінню умов археографічних практик Лазаревського.

Ми звірили текст автобіографії Г. Галагана, надрукований Лазаревським, з оригіналом, який

³⁷⁹ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. № 11. С. 454 (пер. з рос.).

³⁸⁰ Там же. С. 455–456 (пер. з рос.).

³⁸¹ У публікації також бракує нумерації подій життя Григорія Гнатовича Галагана, яка є в оригіналі.

³⁸² Герасименко Н. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.) / Наук. ред. О. А. Удод. К.: Інститут історії України, 2012. 180 с. Монографія Нелі Герасименко дотепер лишається найповнішим узагальнюючим дослідженням внеску О. Лазаревського в українську археографію і містить ґрунтовний історіографічний огляд цієї проблеми (с. 6–26, 66–98).

тепер зберігається в Інституті рукопису НАН України (Ф. І. Спр. 6876). Наводимо документ, виділивши жирним шрифтом фрагменти, яких бракує в публікації в «Киевской старине»³⁸³.

Жизнь моя.

1716 года родился в окончаніи года.

1. В три года отроду убитъ билъ мало не до смерти.

2. В пять лѣтъ боленъ билъ цѣли годъ.

3. В 7 лѣтъ и паки упалъ и з того и боля.

4. В 11 лѣтъ в Кіевѣ билъ боленъ горячкою.

5. В 15 лѣтахъ билъ боленъ два года отчаянно, а послѣ годъ в Пѣтербурхи билъ.

6. В 18 лѣтахъ убился с коня только не до смерти, отчего и теперъ во весь вѣкъ не в состояніи здоровья.

7. В 20 лѣтахъ, 1736 годѣ, и паки билъ боленъ цѣли годъ.

8. В 22 оженился некстатѣ и не по своей волѣ и терпѣлъ неудовольство чрезъ 10 лѣтъ.

9. В 1738 году в днѣстранском походѣ.

10. В 739 в хотѣнскомъ походѣ.

11. В 740 годѣ пожалованъ околнимъ полковникомъ и того года в розграниченнѣ подъ Богомъ билъ.

12. В 1741 годѣ билъ в розграниченѣ коло Азова и в подорваніи его мѣнами, и во всѣхъ сихъ походахъ претерпѣвалъ несказанную трудность и бѣду.

13. В 1742 годѣ билъ в Москвѣ при коронаціи государинѣ Елисавети.

14. 1743 года билъ в комисіи воловой у Глухове.

15. 1744 годѣ билъ [у] встрѣчи с полкомъ подъ Батуринымъ, якъ изволила в Кіевѣ шествовать государыня Елисавета Петровна.

16. 1747 года жена моя умре и дѣтей троє, в сей годъ много претерпѣлъ печали.

17. 1748 года втецъ мой умре, послѣ сей несно[сно]й печали претерпѣлъ еще превеликіи хлопоти и напасти, 16 тысячъ на воли били на меня от суда.

18. 1749 года также не менши хлопотъ, и бѣда била мнѣ по ложному дѣлу Струтицкого.

19. 1750 года билъ с полкомъ у Глуховѣ при єлекціи гетманской.

20. Сего же года и членомъ билъ у генеральной канцелѣрии цѣли годъ.

21. 1751 год, билъ с полкомъ в зимномъ походѣ в Лялинцахъ, а напередъ в прежнѣхъ походахъ зимнѣхъ билъ, у двохъ походахъ билъ.

22. 1752 годѣ, билъ [у] встрѣчи противъ гетмана с полкомъ.

23. 1753 годѣ, билъ и паки [у] встрѣчи противъ пана гетмана, якъ полки обижалъ.

24. 1754 годѣ, билъ в собраніи у Глуховѣ и тамъ судили Купчинского за Безбородка.

25. 1755 годъ, друго[го] плута судили Федоровича.

26. 1760 года отправленъ билъ з **двотисячною** командою в пруски походъ и тамъ чрезъ цѣли годъ при арміи в чрезвычайнихъ трудахъ и дѣлахъ з немалымъ убиткомъ имѣній моихъ обрیتالся, а в добавку еще идучи из сего походу и карантенъ 7 недель стоялъ.

27. 1763 года matka моя скончалась, отъ какой несносной печали я и самъ толко что не луснувъ, и того же года, все оставивши, преселился на свое уединеніе в село.

28. 1764 годъ и 1765 годъ, сии года оба прожилъ я в своемъ уединеніи як би благополучно, и казалось, что судьбина, утомившись мене гнать, оставила на нѣсколко в покои, но и тутъ не совсѣмъ спокоенъ билъ, якожъ соседу одному по мировой принужденъ заплатитъ напасти 2700 рублей напрасно.

29. 1766 год, сей безшаснѣйший годъ всѣхъ годовъ в жизни моеї, такая напасть, стархъ, печаль и хлопотъ билъ, что вже не радъ билъ жизни своей **окаянной, безщещенъ, безславленъ, совсѣмъ негоднимъ здѣлався в свѣтѣ чловѣкомъ.**

30. 1767 годъ, и сей мнѣ годъ не лутше прошло-го билъ, якожъ еще и от того шпори не о[д]ишли гостри, **а тутъ немного поменше прежнего и печали и безчестія вновь послѣдовало позаочно от болшихъ сусѣдовъ, которіи пронесли имя мое по всему свѣту аки зло, отчего уже и на свѣтѣ не хочется ходить.**

31. 1768 годъ, сей годъ смертно билъ боленъ лихорадкою и чрезъ 40 дней нѣчого не могъ исти, толко самимъ пойломъ живъ билъ, а якъ закомуніковался, то заразъ одужалъ.

32. 1769 годъ, сего года хотѣлъ поихать у фюрторъ, однакъ и то не удалось, и з одноколки опрокинула лошадь у ровъ и плече совсѣмъ с мѣста упавши било, от чего не могъ болѣе полгода рукою владѣть, да и теперъ с нуждою руку угору подиймаю и совсѣмъ колѣно.

33. 1770 годъ, и сей годъ билъ в великомъ страхи по нѣкоторому случаю, однакъ Богъ и Мати Божія недовѣдомими своими судьбами мене грѣшника не допустили у вѣчноє посрамленіе, и от всѣхъ бѣдъ избавленъ помощію всевишняго творца преславно.

34. 1771 годъ, слава Богу, окончилъ спокойно. Кромѣ скуки и обикновенной моеї слабости нѣчого болше не претерпѣлъ, и такъ якъ расмотрѣть мою жизнь обстоятельно, которая жизнь продолжае[т]ся 55 лѣтъ, то не много можна в ней найти благополучнихъ лѣтъ, которіи за нѣчто почетаются могутъ.

Лише один пропуск можна пояснити труднощами прочитання рукопису — це слово «двотисячною», яке Лазаревському не вдалося розібра-

³⁸³ Слова, написані в оригіналі разом, нами розділені («в окончаніи» замість «в окончаніи», «в три» замість «в три» тощо).

ти. Усі інші пропуски було зроблено навмисно, й зовсім не з вини археографа, як це з'ясувалося завдяки вивченню обставин підготовки «Життя мого» до друку. Аби розібратися в цьому, треба звернути увагу на взаємини Лазаревського з власником Сокиринського архіву, де зберігався документ, останнім з роду Галаганів — Григорієм Павловичем, визначним українським громадським діячем XIX ст.

У 1861 р. Галагана було призначено членом від уряду в Чернігівське губернське з селянських справ присутствіє, а Лазаревський обійняв посаду члена від уряду в Сосницькому, Кролевецькому, Конотопському та Борзенському повітових мирових з'їздах Чернігівщини. Спільна участь у проведенні Селянської реформи сприяла їхньому знайомству та зближенню, про що згодом Лазаревський розповів у своїх «Уривках з чернігівських спогадів (1861–1863 рр.)». Він, зокрема, відзначив, що в той час на тлі чернігівського дворянства Галаган відрізнявся лібералізмом, щиро бажав поліпшити становище селянства, а основою його суспільно-політичних переконань було примхливе переплетення слів'янофільства з українофільством. Мешкаючи в Чернігові поруч з Григорієм Павловичем, Лазаревський бував у нього вдома й познайомився з його родиною — дружиною Катериною Василівною та сином Павлом³⁸⁴.

Взаємини Галагана з Лазаревським зберігалися й пізніше. Зокрема, Григорій Павлович не раз звертався до Олександра Матвійовича по юридичні поради, як до досвідченого правника та судового урядовця³⁸⁵. На початку 1881 р. вони обидва брали участь у нарадах щодо вивчення селянського питання на Чернігівщині з сенатором Олександром Половцовим, який ревізував Київську та Чернігівську губернії³⁸⁶. Місцем перетину інтересів Галагана та Лазаревського став часопис «Киевская старина», що видавався з 1882 р., — Григорій Павлович матеріально підтримував це видання, надаючи позики його редактору Феофану Лебединцеву, й забезпечував його протекцією в адміністративно-бюрократичних колах, а Олександр Матвійович став одним із провідних співробітників редакції³⁸⁷. Розмови з редактором і працівниками «Киевской старины» могли бути вельми цікавими для аматора історії: «Завершив

вечір у Лебединцева у приємній бесіді з Антоновичем і Лазаревським про старовину», — зазначено в Галагановому щоденнику за 29 вересня 1882 р.³⁸⁸

Галаган стежив за науковими розвідками Лазаревського, які публікувалися на сторінках «Киевской старины» та в інших періодичних виданнях. Наприклад, 29 липня 1880 р. Григорій Павлович зазначив у своєму щоденнику, що разом з дружиною познайомився з «цікавою статтею Лазаревського в “Русском архиве”, де чимало відкрито істини про життя Малоросії на початку XVIII століття та про ставлення старшини до народу й Петра до всього цього ладу, що розкладався»³⁸⁹ (ідеться про статтю Лазаревського «Павло Полуботок. Нарис з історії Малоросії XVIII століття»). 29 березня 1882 р. він занотує: «Ввечері сиділи вдома, читав у “Киевской старине” ст[аттю] Лазаревського про Милорадовичів»³⁹⁰ (мовиться про розвідку «Люди Старої Малоросії. Милорадовичі»). У цих дослідженнях йшлося про предків і родичів Галагана, що не могло його не зацікавити, адже він з винятковим пієтетом ставився до історії своєї родини³⁹¹.

Помітне місце в колі наукових інтересів Лазаревського посідало вивчення фамільних архівів, які належали нащадкам козацьких старшинських родів³⁹². Тому, звісно, він зацікавився Сокиринським архівом Галаганів — родини, яка відіграла неабияку роль в історії Гетьманщини XVIII ст. Завдяки щоденниковим нотаткам Григорія Павловича за 1883 р. ми можемо простежити за знайомством Лазаревського із Сокиринським архівом і за підготовкою до друку знайдених там текстів. І завдяки цим нотаткам з'ясується, чому історик був змушений зробити купюри в опублікованих матеріалах.

Отже, 15 серпня 1883 р. Галаган, який проводив літо в Сокиринцях, одержав листа від Лазаревського із повідомленням про приїзд. Минуло майже два тижні, й 28 серпня історик прибув у Сокиринці та відразу зайнявся Галаганівським архівом. У цей день Григорій Павлович занотував: «О 10½ годині приїхав з Києва Олександр Матвійович Лазаревський з метою познайомитися з моїм фамільним архівом. Він знаходить доволі багато цікавого для характеристики часу

³⁸⁴ Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.). *Киевская старина*. 1901. № 5. С. 282–284.

³⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Ф. І. Спр. 76. Щоденник Г. П. Галагана 1881 р. Арк. 28 зв., 182 зв.

³⁸⁶ Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881). К., 2019. С. 125. Див. також: ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 76. Щоденник Г. П. Галагана 1881 р. Арк. 29, 30.

³⁸⁷ Дорошкевич О. Український рух в оцінці поміщика 80-х років. (Епізод з історії «Киевской старины»). *Червоний шлях*. 1924. № 6. С. 218–226. Герасименко Н. Назв. праця. С. 54.

³⁸⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 80. Щоденник Г. П. Галагана 1882 р. Арк. 129 зв. (пер. з рос.).

³⁸⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 77. Щоденник Г. П. Галагана 1880 р. Арк. 195 (пер. з рос.).

³⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 79. Щоденник Г. П. Галагана 1882 р. Арк. 88 (пер. з рос.).

³⁹¹ Докладніше про цей своєрідний «культ предків» див.: Ковальов Є. Історична культура українського помісного дворянства XIX століття: приклад Григорія Галагана. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2020. Вип. 31. С. 40–70.

³⁹² Герасименко Н. Назв. праця. С. 73.

й людей»³⁹³. Наступного дня, 29 серпня, гість ще оглянув разом з господарем Сокиринське ощадно-позичкове товариство — установу, яку Галаган заснував для матеріальної допомоги селянам. На жаль, того ж дня раптово помер сокиринський садівник Карл Гегер, чия смерть стала тяжкою втратою для Григорія Павловича й, імовірно, завадила йому приділити більше уваги Олександрю Матвійовичу. Ввечері Лазаревський попросився з Галаганом і наступного дня, 30 серпня, ранком вирушив назад до Києва. Григорій Павлович зауважив: «Він залишився задоволений моїм архівом і, здається, багато що звідти виписав»³⁹⁴.

Наприкінці вересня Галаган перебрався з Сокиринців до Києва. Тут 9 жовтня він знову бачився з Лазаревським, вони говорили про «Киевскую старину»³⁹⁵. А 11 жовтня Григорій Павлович одержав від Олександра Матвійовича для попереднього ознайомлення й узгодження матеріали з Сокиринського архіву, вже готові до публікації. Про це Галаган робить напрочуд цікаву щоденникову нотатку: «Лазаревський надіслав для перегляду підготоване ним у “Киевскую старину” з мого архіву. Відіслав назад з деякими заувагами і проханням видалити місце, де прапрадід Григорій Ігнатійович каже про якесь своє безчестя»³⁹⁶. Тож виявляється, що купюри в тексті було зроблено згідно з побажанням Галагана, котрий не хотів зганьбити свого предка. Тепер спробуємо глибше вникнути в мотиви, які спонукали його так вчинити.

На перший погляд у туманних ламентациях про «безчестя» людини, котра вочевидь перебувала у пригніченому психоемоційному стані, важко розгледіти серйозну образу честі та гідності. Це швидше скидається на риторичний прийом, спрямований на нагнітання експресивності оповідання. Проте, як уже зазначалося, Григорій Галаган відрізнявся вельми прискіпливим ставленням до збереження репутації своїх предків від

будь-яких плям. І на цьому ґрунті він мав непорозуміння з Лазаревським. У 1875 р. Олександр Матвійович опублікував у часопису «Русский архив» розвідку про Галаганів у серії нарисів, присвячених старшинським родинам Гетьманщини XVIII ст. У ній здебільшого йшлося про Гната Галагана, прилуцького полковника у 1715–1740 рр., і було показано, якими несправедливими шляхами — інтригами, здирицтвом — він набув величезні статки, що дало змогу Галаганам увійти до кола «малоросійської знаті»³⁹⁷. Звісно, для Григорія Павловича такий непривабливий образ людини, котру він шанував як родоначальника, був неприйнятним. Лазаревський згодом згадував: «Галаган п'ять років не розмовляв зі мною за свідчення про його предка», але пізніше мусив погодитися, що історик таки мав рацію, принаймні визнав, що не може навести фактів, які би спростовували те, що було викладено в цій статті³⁹⁸. Тож хоча зрештою Галаган і Лазаревський порозумілися, історик мав враховувати, що репутація предків була дуже чутливою темою для власника Сокиринського архіву³⁹⁹.

Відтак необхідно з'ясувати, які соціокультурні джерела підживлювали поняття про родову честь і чому заради неї навіть довелося пожертвувати повнотою опублікованого історичного документа. Насамперед спадає на думку, що давалося взяти соціальне середовище — все життя Галагана проминуло у спільноті, яка йменувалася «малоросійським дворянством». На це звертали увагу вже перші його біографи, один з яких зазначив: «[...] Оцінка Григорія Павловича нерозривно пов'язана з характеристикою нашого дворянського стану, до якого він належав не за походженням тільки та початковим вихованням, але й за різними особистими та фамільними зв'язками, за смаками та симпатіями»⁴⁰⁰. Честь же, особиста та родова, як і благодійність (синонімічні

³⁹³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 82. Щоденник Г. П. Галагана 1883 р. Арк. 42 (пер. з рос.).

³⁹⁴ Там само. Арк. 43 зв. (пер. з рос.).

³⁹⁵ Там само. Арк. 84 (пер. з рос.).

³⁹⁶ Там само. Арк. 86 (пер. з рос.).

³⁹⁷ Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. *Русский архив*. 1875. Кн. 1. № 3. С. 318–325.

³⁹⁸ Листи Олександра Лазаревського. *Український археографічний збірник*. Т. 2. К., 1927. С. 329 (пер. з рос.). Лазаревському не раз доводилося стикатися з обуренням нащадків через «погане» висвітлення їхніх предків, як, зокрема, сталося з Берлами (див.: Герасименко Н. Вказ. праця. С. 93).

³⁹⁹ Галаган був невдоволений трактуванням вчинків його предка Гната й Миколою Костомаровим. «Дочитав “Мазепу” Костомарова; цікава книга, про Кочубея, Палія тощо дуже важливі свідчення. Мого предка Ігнатія представлено жорстоким зрадником Січі Запорізької. З висновком Костомарова погодитися ніяк не можна: або дуже вузький погляд, або il joue double jeu [він веде подвійну гру (фр.)]. Був би час, та поменше занепадає сил, то написав би про це статтю...», — занотовано в його щоденнику 7 липня 1883 р. (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 81. Щоденник Г. П. Галагана 1883 р. Арк. 188–188 зв. (пер. з рос.)). Чутливість щодо честі та гідності предків у Галагана, ймовірно, загострилася внаслідок передчасної смерті його сина-одинака у 16-річному віці, після чого було очевидно, що зі смертю самого Григорія Павловича рід Галаганів припиниться. На схилі життя Григорій Павлович мав бажання увічнити пам'ять про втраченого сина та весь свій рід у фамільній усипальниці в Сокиринцях. Він обговорював цей намір з Костомаровим, котрий відвідав Сокиринці влітку 1884 р. У своєму щоденнику Галаган зазначив, що Костомаров «дуже схвалює мою думку про пам'ятник над могилою не одному Павлусеві, а всій моїй фамільї, що згасає» (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 85. Щоденник Г. П. Галагана 1884 р. Арк. 8 зв. (пер. з рос.)).

⁴⁰⁰ Мищенко Ф. Г. П. Галаган. 15 авг. 1819 — 25 сент. 1888. *Киевская старина*. 1888. № 12. С. 2 (пер. з рос.).

поняття), були найважливішими складниками дворянського морально-етичного канону. «Жалувана грамота дворянству» 1785 р., яка залишала головною правовою підставою для визначення статусу цього стану в суспільно-політичних структурах Російської імперії до самого її краху 1917 р., прямо вказувала, що дворянська гідність є наслідком чеснот визначних предків (§ 1). Однак тлумачення цього поняття було широко варіативним. Воно вживалося для підкреслення станової замкненості, виключності дворянства щодо решти суспільства, але, з іншого боку, означало претензію на високі моральні якості.

Для Галагана, безперечно, честь була вільна від будь-якої станової обмеженості. Це обумовлювалося тим, що він поділяв ліберальне ставлення до дворянства, властиве його однодумцям — молодшим слов'янофілам. Один з них, Іван Аксаков, близький приятель Григорія Павловича, на початку 1860-х рр., у добу Селянської реформи, навіть висунув думку про необхідність самоліквідації дворянського стану, себто пропонував скасувати всі формально-юридичні привілеї дворянства⁴⁰¹. І згодом він залишався на цих же позиціях. На початку липня 1883 р. у Сокиринцях Галаган прочитав передовицю «Руси», газети, яку видавав Аксаков, що припала йому до смаку: «чудова, сильна стаття, дуже мені співчутлива, про фальшиве поняття про дворянство», — занотував він у щоденнику⁴⁰². У цій статті було зазначено: «Неможна без посмішки чути протиставлення “дворянства” “земству”, коли головною рушійною силою в земстві є ті ж дворяни, — але не як корпорація, вигадана Катериною⁴⁰³, а як місцеві землевласники, як земські люди, як представники просвітництва, що працюють на користь місцевого населення в союзі з усіма місцевими інтелігентними силами та знаючими людьми. Ведмежу послугу дворянству робить той, хто замислює виділити формальним чином дворян із земства, обмежити їх значенням корпорації, замкнути їх в ній, надати їй привілеї влади, як в минулі часи кріпосного права...»⁴⁰⁴. Очевидно, що для Галагана дворянська честь і гідність мали насамперед проявлятися в соціальній відповідальності та забезпеченні прогресу на місцях, проте право на таку важливу роль обумовлювалося наявністю визначних предків, котрі в минулому належали до локальної спільноти, з якої поставало земство (сам себе Григорій Павлович зазвичай іменував «земською лю-

диною», а земство вважав простором соціальної взаємодії). За таких обставин репутацією предків не можна було нехтувати.

Окрім того, в картині світу Галагана вельми важливе значення мало поняття патріархальності. Для нього це була ідеалізована минушина, коли, мовляв, не було ще вад, притаманних буржуазно-капіталістичному світу, на кшталт гонитви за наживою та зростаючого визиску «меншої братії», а верхи й низи суспільства буцімто співіснували гармонійно. Носієм патріархальних чеснот він вважав сільське помісне дворянство, а його зубожіння та поступове витіснення з села в пореформену добу новоявленими багатіями з селян — «куркулями» — здавалося йому дуже небезпечним явищем⁴⁰⁵. Згідно зі світоглядом Галагана за таких скрутних обставин утримувати керівні позиції на місцях, чіпляючись за удавану патріархальність, могли лише дворяни з бездоганною репутацією, як своєю особистою, так і своїх предків.

Зрештою, темою роздумів Галагана були великі статки, які ставили його в коло найзаможніших дворян-землевласників Лівобережної України. Григорій Павлович, звісно, дуже добре розумів, що своїм матеріальним добробутом він цілковито зобов'язаний предкам. У тогочасній системі соціокультурних координат багатство з «родоводом», себто успадковане, безперечно вважалося більш престижним, ніж зароблене самотужки. Наприкінці XIX ст. американський соціолог Торстейн Веблен відзначав: «[...] Статки, набуті пасивно, шляхом успадкування від рідних предків чи інших попередників, стають навіть більш почесними, ніж багатство, придбане зусиллями власника»⁴⁰⁶. Зважаючи на це, «добре ім'я» предків морально підкріплювало безумовне юридичне право на володіння спадщиною, яка від них залишилася. Тому несправедне походження статків Галаганів, показане Лазаревським, спричинило таке невдоволення Григорія Павловича, адже це ускладнювало моральне виправдання свого багатства. Тож і ці міркування вимагали прискіпливого ставлення до всього, що стосувалося родинної історії.

Таким чином, хоча позитивізм, що утвердився в історичній науці у другій половині XIX ст., вимагав точного опису фактів, а отже, й точності в публікації джерел, з яких ці факти видобувалися, ми бачимо, що морально-етичні або суспільно-політичні міркування могли спричинювати відступи

⁴⁰¹ Цимбаев Н. И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). М.: Издательство Московского университета, 1986. С. 214–215.

⁴⁰² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 81. Щоденник Г. П. Галагана 1883 р. Арк. 189 зв. (пер. з рос.)

⁴⁰³ Ідеться про законодавство доби правління Катерини II, коли в Російській імперії остаточно юридично оформився становий лад.

⁴⁰⁴ О «дворянской эре». Русь. 1883. № 13. С. 5 (пер. з рос.).

⁴⁰⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 84. Щоденник Г. П. Галагана 1884 р. Арк. 82–82 зв.

⁴⁰⁶ Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. С. 78 (пер. з рос.).

від цього принципу. І казус з публікацією автобіографічних нотаток Григорія Гнатовича Галагана був непоодиноким випадком такого роду в археографічній практиці Олександра Лазаревського — згодом, публікуючи в «Киевской старине» юнацький щоденник Григорія Павловича Галагана, він зробив численні купюри, внаслідок чого це цінне історичне джерело сильно замулилося і не давало дослідникам, котрі працювали з цією публіка-

цією, цілком адекватного уявлення про добу, коли цей текст було створено, та про людину, яка його створила. Наша розвідка не применшує внеску Лазаревського в українську історичну науку, для якої він насправді зробив чимало, особливо щодо розширення джерельної бази досліджень, але показує, в якій щільній мережі мотивів, обумовлених етикою соціальних комунікацій, існувала українська археографія наприкінці XIX ст.

REFERENCES

- Aksakov, I. (1883). О «dvorianskoi ere». *Rus*, 13, 4–11 [in Russian].
- Budzar, M., Kovalov, Ye., & Tereshchenko, D. (Ed.). (2019). *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O. O. Polovtsova (zhovten 1880 — traven 1881)*. Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian, in Russian].
- Doroshkevych, O. (1924). Ukrainskiy rukh v otsintsi pomishchya 80-kh rokov. (Epizod z istorii “Kiyevskoi stariny”). *Red way*, 6, 218–226 [in Ukrainian].
- Gerasimenko, N. (2012). *Oleksandr Lazarevskiy: Life and Creativity (1834–1902)*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences [in Ukrainian].
- Kovalov, Ye. (2020). Istorychna kultura ukrainskoho pomisnoho dvorianstva 19 stolittia: pryklad Hryhoriia Galagana. *Historiographic Research in Ukraine*, 31, 40–70 [in Ukrainian].
- Lazarevskiy, A. (1883). Galaganovskii familnyi arhiv. *Kyiv Antiquity*, 11, 452–469 [in Russian].
- Lazarevskiy, A. (1927). Lysty Oleksandra Lazarevskoho. *Ukrainian Archeographic Collection*, 2, 264–370 [in Russian].
- Lazarevskiy, A. (1901). Otryvki iz chernigovskikh vospominanii (1861–1863 gg.). *Kyiv Antiquity*, 5, 282–300 [in Russian].
- Lazarevskiy, A. (1875). Ocherki malorossiyskikh familii. Materialy dlia istorii obschestva v XVII i XVIII v. *Russian Archive*, 3, 311–325 [in Russian].
- Mischenko, F. (1888). G. P. Galagan. 15 avg. 1819 — 25 sent. 1888. *Kyiv Antiquity*, 12, 1–22 [in Russian].
- Tsimbaev, N. I. (1986). *Slavophilism (from the history of Russian socio-political thought of the 19th century)*. Moscow: Moscow University Publishing House [in Russian].
- Veblen, T. (1984). *The Theory of the Leisure Class*. Moscow: Progress [in Russian].

Дата надходження до редакції: 03.02.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 17.02.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Інна ГОРПИНЧЕНКО,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка
Київ, Україна

Inna HORPYNCHENKO,

Associate Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.horpynchenko@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5501-1669>

Церковно-обновленський рух в Україні: на матеріалах харківської «Церковної газети» (1906)

У статті охарактеризовано церковний обновленський рух, зародження якого в Україні початку 20 ст. було явищем цілком закономірним через формування викликаних революцією 1905–1907 рр. початкових ліберальних процесів у суспільстві в цілому. Показано, що, не маючи національно-визвольного забарвлення, обновленський рух багато в чому спирався ідеологічно на принципи функціонування старої православної церкви в Україні (Київської митрополії), поглинутої Московським патріархатом у 1686 р. Йдеться, зокрема, про незалежність церкви від держави, соборноправ'я, свободу віросповідання. Як свідчать матеріали «Церковної газети», харківські обновленці обстоювали необхідність проведення внутрішньоцерковних реформ у тісному взаємозв'язку з реформами загальносуспільного характеру. Серед них: скорочення робочого дня та покращення умов праці робітників, подолання малоземелля селян, надання усім категоріям населення громадянських прав і свобод, заборона смертної кари. Відмовляючись від курсу на цілковите відокремлення держави від церкви, обновленці прагнули гармонізувати комунікацію між ними, воліли формувати «християнську громадськість», засобом її творення мала стати ненасильницька «християнська політика». Короткочасність існування церковного обновленського руху трактується, по-перше, як результат вузької тогочасної соціальної бази обновленства, по-друге, як доказ неприйнятності імперською російською державою будь-яких форм церковної і загалом суспільної ліберальної ідеології.

Ключові слова: православна церква, церковно-обновленський рух, харківська «Церковна газета», ліберальні реформи, принципи Київського християнства, імперський тоталітаризм.

The Church Renewal Movement in Ukraine: Based on the Materials of the Kharkiv “Tserkovna Hazeta” (1906)

The article describes the church renewal movement, the emergence of which Ukraine at the beginning of the 20th century was a fully natural phenomenon due to the formation of initial liberal processes in society generally caused by the revolution of 1905–1907. It is shown that, not being national-liberation movement, the renewal movement was ideologically based in many respects on the principles of the functioning of the old Orthodox Church in Ukraine (Kyiv Metropolis), which was absorbed by the Moscow Patriarchate in 1686. The move was, in particular, about the independence of the church from the state, canon law, freedom of religion. As evidenced by the materials of the “Tserkovna Hazeta” (“Church Newspaper”), Kharkiv renewalists advocated the need for intra-church reforms in close connection with reforms of a general social nature. Among them were the following: shortening the working day and improving the working conditions of workers, overcoming the lack of land owned by peasants, granting civil rights and freedoms to all categories of the population, banning the death penalty. Rejecting the course of complete separation of the state from the church, the renewalists professed their harmony, the goal of which was declared to be the formation of a “Christian public”, and the means of its creation was to be non-violent “Christian politics”. The short-term existence of the church renewal movement is interpreted first due to the narrow social base of renewal at that time, and second to be a proof of the imperial Russian state’s inadmissibility of any forms of ecclesiastical and generally social liberal ideology.

Key words: Orthodox Church, church renewal movement, Kharkiv “Tserkovna Hazeta”, liberal reforms, principles of Kyiv Christianity, imperial totalitarianism.

Соціокультурні процеси в Російській імперії початку 20 ст. відзначалися розмаїтістю. Вони зачіпали всі спектри суспільного життя — як світського, так і конфесійного сенсу. Серед них особливе місце посідали взаємовідносини держави й церкви. Тому закономірною була поява версій їх врегулювання. Зокрема, ідеологи обновленства започаткували пропаганду, зокрема на шпальтах часописів, невідкладності реформування церкви та державно-церковних відносин на ліберальних засадах.

Сучасна історіографія, попри відсутність комплексних досліджень означеної тематики, поступово наповнюється працями, які розкривають окремі сторони церковно-обновленського руху з посиленнями на харківську «Церковну газету». Зокрема, Ганна Бондаренко висвітлила роль Харківського університетського центру в заснуванні «Церковної газети»⁴⁰⁷, Світлана Мірошніченко проаналізувала значення цього часопису в популяризації церковних реформ⁴⁰⁸, Дмитро Михайличенко окреслив штрихи до портрету засновника й редактора «Церковної газети» Іоанна Філевського⁴⁰⁹, Геннадій Надтока акцентував увагу на змісті та масштабах участі православної церкви в ліберально спрямованих рухах на українських землях за матеріалами «Церковної газети»⁴¹⁰. Водночас актуальним залишається проведення комплексних досліджень тематики, передусім джерелознавчих.

Мета статті — на основі комплексного аналізу матеріалів харківської «Церковної газети» (1906 р.) охарактеризувати сутність, масштаби та значення церковно-обновленського руху в Україні початку 20 століття.

Під церковним обновленством розуміється ліберальна реформаторська течія в православній церкві, спрямована на регенерацію її соборноправ'я та звільнення від підлеглості державній владі. Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії, до якої входила більшість українських земель, відкривала перед пригнобленими народами малоїмовірну, але все ж можливість реалізації їхніх національних, політичних, соціально-економічних, культурних і церковних прав. Розгортались демократичні перетворення, що проявили себе, зокрема, в започаткуванні парламентаризму, спробах подолання селянського малоземелля, формуванні багатопартійної політичної системи.

Остання представляла собою цілий конгломерат різноспрямованих партій: від соціал-демократичних чи анархістських «лівих» до центристських (партія октябристів та конституційних демократів (кадетів)) і реакційних «правих», уособлених, до прикладу, в «Союзи руського народу», «Руському собранію» та інших. Цілковита відсутність у Російській імперії історичного досвіду демократичного розвитку спричинила слабкість обновленських ліберально зорієнтованих течій як світського, так і церковного характеру. Однак їхні прогресистські жадання поступово утверджувались, у тому числі й засобами періодичної преси.

В Україні до формування світської ліберальної преси долучалися також відомі діячі тогочасного національного відродження. Можна стверджувати, що в 1905–1907 рр., здебільшого незначним тиражем, за їхньої участі виходило більше десяти ліберально зорієнтованих часописів. Серед них: «Український вісник» («Украинский вестник», Санкт-Петербург), у якому співпрацювали М. Грушевський, О. Лотоцький, О. Русів, Ф. Вовк, І. Франко, П. Стебницький, М. Туган-Барановський, М. Славинський; «Рідна справа — Вісті з Думи» (Санкт-Петербург) під редакцією М. Хотовицького та С. Нечитайла; «Нова громада» (Київ) — С. Єфремова, Б. Грінченка; «Рідний край» (Полтава, Київ) — Г. Маркевича та О. Пчілки; «Rundschau. Український огляд» (Відень) — В. Кушніра, «Громадська думка» (Київ) — В. Леонтовича, Б. Грінченка; «Добра порада» (Катеринослав) — М. Бикова; «Шершень» (Київ) — В. Лозинського; «Слобожанщина» (Харків) — М. Міхновського; «Рада» (Київ) — Є. Чикаленка, С. Єфремова; «Літературно-науковий вісник» (Київ) — М. Грушевського; «Вісті» (Одеса) — Л. Шелухіної; «Запоріжжя» (Катеринослав) — Д. Яворницького; «Зоря» (Москва) — І. Оппокової; «Світова зірниця» (Кам'янець-Подільський) — Ю. Волошиновського. Видання світської ліберальної преси в Україні станом на 1905 р. становили більшість порівняно з соціал-демократичними та національно-революційними. Показово є географія відносно рівномірного поширення ліберальних часописів на українських землях у складі Російської імперії: в Центральному регіоні (Київ, Полтава); на Правобережжі (Кам'янець-Подільський); на Слобожанщині (Харків); на Півдні (Одеса) та Південному Сході (Катеринослав), а також у російських столицях — Санкт-Петербурзі

⁴⁰⁷ Бондаренко Г. А. Внесок університету в розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2016. Серія «Історія». Вип. 52. С. 7–15.

⁴⁰⁸ Мірошніченко С. В. Джерелознавчі аспекти дослідження періодичного друку Слобідсько-Української (Харківської) губернії XIX – початку XX ст. *Гуржійські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 78–81.

⁴⁰⁹ Михайличенко Д. Ю. Професор протопресвітер Іоанн Філевський (1865 — не раніше 1927): богослов, либерал, обновленец. *Научные ведомости БелГУ. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика*. 2012. № 7(126). Вип. 22. С. 149–159.

⁴¹⁰ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.

та Москві. Але українська периферія загалом була слабо залучена у процес поширення світського ліберального слова. Ще варто зазначити, що значна частка українських громадських діячів, зокрема і задіяних у царині політичної журналістики, були вихідцями зі священницьких родин⁴¹¹. Проте ліберальна власне церковна преса в умовах державного й конфесійного тоталітаризму перебувала на стадії зародження.

Одним із перших ліберальних часописів в імперії загалом і в Україні зокрема стала «Церковна газета» («Церковная газета»), друкована в Харкові. Це місто на початку 20 ст. було одним із центрів політичного життя й національно-політичного відродження України. Невипадково знаменита «Самостійна Україна» М. Міхновського побачила світ саме в Харкові (1900 р.). За чисельністю віруючих (2 302 570 осіб) Харківська єпархія була третьою після Київської та Подільської з дев'яти єпархій, на якій було поділено конфесійний простір України⁴¹².

Однак феномен ліберальної «Церковної газети» полягав у тому, що її поширення відбувалося все ж у загалом консервативному православному середовищі, яке, в кращому разі, байдуже ставилося до свободоцентристської ідеології. Як наслідок, газета проіснувала 145 днів (підрховано автором. — *І. Г.*) і була призупинена указом генерал-губернатора⁴¹³.

«Церковна газета» виходила російською мовою з 1 лютого по 2 червня 1906 року. Один номер друкувався з періодичністю в тиждень (щотижневик), але іноді часопис містив спарені номери (наприклад, 8–9, 16–17, 18–19, 20–21). Всього вийшов 21 номер «Церковної газети». Засновником і редактором її став Іоанн Філевський (1865–1927) — священник, приват-доцент Харківського університету.

Незважаючи на скасування попередньо духовної цензури (Закон від 24.11.1905 р.), церковна влада оперативного відреагувала на несподівану появу нового часопису. Священний Синод, як зазначала «Церковна газета», надіслав розпорядження на ім'я преосвященного архієпископа харківського Арсенія від 6 березня 1906 р. щодо видання священником І. Філевським щотижневої громадської «Церковної газети» без дозволу духовного начальства. Вирішили: звернути увагу

І. Філевського на порушення ним порядку ієрархічної підпорядкованості⁴¹⁴. У тому ж 10-му номері редакція «Церковної газети» зазначила, що цей «часопис є першим у Росії незалежним органом церковної преси, який видається за власний кошт священником». Тому редколегія звернулася за «благословенням до Синоду»⁴¹⁵.

Група лідерів церковного обновленства складалася з низки осіб з числа харківського духовенства, представники якого й стали засновниками «Церковної газети» та членами її редакції. Серед них: протоієрей Хресто-Воздвиженської церкви Павло Григорович; священник законовчитель четвертої чоловічої гімназії Володимир Купленський; священник кладовищенської Іоанно-Усікновенської церкви Миколай Вознесенський; священник Благовіщенської церкви Володимир Шаповалов. Уже в березні 1906 р. разом з І. Філевським вони були звинувачені у «самовільному без волі і благословення єпископа влаштуванні зборів» членів створеного ними гуртка⁴¹⁶. Метою слугувало не «ідейне знайомство, а прагнення виділитися серед інших пастирів і сформувати свій особливий церковний і політичний напрям»⁴¹⁷. Харківська духовна консисторія завела через це справу — «про п'ятьох священників», додавши до звинувачень їхні промови «політичного характеру» з недозволенними судженнями щодо діяльності влади та створенням особливої політичної платформи під назвою «Цар, Земля і Свобода»⁴¹⁸. Отже, навіть слабкі паростки ліберальної ідеології викликали обмежувальні дії з боку церковної влади. Священнику І. Філевському та протоієрею П. Григоровичу було винесено попередження зі збереженням права на священнослужіння. Священника В. Купленського переведено на служіння в іншу єпархію, М. Вознесенського вирішено віддати під найсуворіший нагляд протоієрея Пічети. Нарешті з с. Деркачі, що на Харківщині, всупереч волі вірян, було переведено до іншої парафії священника П. Лобковського, який приєднався до відомого листа п'яти священників та їхньої обновленської програми⁴¹⁹. Суворого покарання зазнав священник В. Шаповалов. Його звільнили від парафіяльної служби, «відчислили з церкви», дозволивши богослужіння тільки в гімназичній церкві⁴²⁰.

⁴¹¹ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. Київ, 1996. С. 55.

⁴¹² Всеподданнейший отчет обер-прокурора по ведомству православного исповедания за 1900 г. Санкт-Петербург, 1903. Приложения. С. 14–15.

⁴¹³ Михайлин І. Л. Харківська журналістика в період першої російської революції. *Наукові записки Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка*. 2005. Т. 21 URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623>

⁴¹⁴ Церковная газета. 9 апреля 1906 г. № 10.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Церковная газета. 30 марта 1906 г. № 8–9. С. 14–15.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ Там само.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Там само.

Попри утиски газета утверджувала свій самовизначений статус «церковної громадсько-літературної газети, органу церковного оновлення і культурно-прогресивних стремлень»⁴²¹.

Про різноспрямовані тематичні зацікавлення редакції газети свідчать рубрики видання: «Від редакції» («От редакции»), «Останні новини» («Последние известия»), «Огляд друку» («Обзор печати»), «Кореспонденція з місць» («Корреспонденция с мест»), «Хроніка» («Хроника»), «Бібліографія» («Библиография»), «Зарубіжні вісті» («Зарубежные известия»). Публікації в кожній рубриці не обмежувались, як правило, стислими інформаційними повідомленнями, а містили розгорнутий матеріал. Так, у розділі «Хроніка» «Церковної газети» (від 30 березня 1906 р. № 8–9) редакція розлого представила зміст вже згаданої «Справи про п'ятьох священників», а в рубриці «Бібліографія» (№ 14, 7 травня 1906 р.) докладно аналізувала книгу «Свобода и крестьянство», підтримуючи висновок автора (архімандрита Михаїла) про необхідність поєднання ідеалів соціалізму та християнства. Загалом фактично в кожній статті «Церковної газети» прослідковується ставлення редакції до ідеологічної позиції автора.

Серед дописувачів «Церковної газети» переважали представники православного духовенства, включно із п'ятьма священниками — засновниками видання. Група запрошених авторів об'єднувала й світських діячів, котрі, як Катерина Гай-Сагайдачна, могли дозволити собі критичні оцінки на адресу єпископату⁴²². Діячі академічної науки були представлені, зокрема, професором П. Светловим, приват-доцентом А. Фатєєвим, священником, приват-доцентом І. Філевським та іншими. Частина дописувачів виступала під псевдонімами (Є. Вишин, П. Сит-м-чн-ський). Але робота редакції вирізнялась творчим пошуком, відсутністю одноставності й реформаторською спрямованістю, проникнутою ідеологією лібералізму.

Сама ідея церковно-оновленського руху набула поширення в 1904 р., коли 32 петербурзьких священників зорганізували православне братство поборників церковного оновлення. Його метою було відновлення «канонічної свободи церкви», її самоуправління та сприяння «суспільному прогресу»⁴²³. В Україні зусиллями редакторів «Цер-

ковної газети» оновленська тема набула подальшого розвитку.

Концептуально редакція газети ставила перед собою двоєдине завдання — сприяння ліберальним реформам у суспільстві та реформам у церкві. Уже в першому номері часопису з'явилася стаття А. Шеноа «Обновленство», в якій були задекларовані деякі концептуальні засади руху. Ключовою названа ідея повернення свободи церкві, звільнення її від гніту з боку держави, надання церкві права на самоуправління⁴²⁴. У статті зазначається, що держава, дозволивши церкві опертися «духовним мечем» на «меч світський», змішала церкву з державою, перетворила церкву в «ancillia politicae» — рабу держави. Але церква не може бути функцією державного управління. Натомість церква вільна оновленська має стояти на засадах істинного прогресу з християнськими ідеалами братства, рівності та свободи⁴²⁵. В умовах, коли «все охоплене визвольним рухом, — стверджує автор, — необхідно переоцінити наші інтереси в мистецтві, філософії, політиці, закласти в основу церковної реформи ідею “воскресіння соборності”». З цими роздумами «Церковна газета» звертається передусім до інтелігенції, студентства, усіх захисників християнської культури⁴²⁶.

Поглиблюючи концепцію руху, священник Іоанн Філевський звертається до читача зі статтею «Про завдання церковного оновлення». Автор називає його «великою справою нашої визвольної епохи». В основі зрушень — пробудження релігійних ідеалів у церковній самосвідомості, в суспільстві та народі, поворот від атеїзму до релігії, наголошення на «абсолютній гідності людської особистості»⁴²⁷. Одним із перших ліберальних кроків держави у цьому напрямку є проголошення свободи віросповідання. Щодо повної свободи церкви, то вона, як вважає автор, не загрожує клерикализмом — «його у суспільстві немає»⁴²⁸.

Серед визначальних завдань церкви — подолання її кризового становища, яке редакція вбачає в пануванні монахів у церкві, «класовій боротьбі білого й чорного духовенства», відсутності виборності духовенства, розколі між ієрархією та мирянами, відсутності автономії парафій, фанатизмі міسیونерів⁴²⁹. Реформування управління церкви зверху до низу мало здійснюватися за критеріями, що відповідають вселенським ідеалам, а не за гаслами

⁴²¹ Церковная газета. 1 февраля 1906 г. № 1. С. 1.

⁴²² Церковная газета. 7 мая 1906 г. № 14. С. 7.

⁴²³ Балакшина Ю. В. Братство ревнителей церковного обновления (группа «32-х» петербургских священников, 1903–1907): Документальная история и культурный контекст. Москва, 2014. 416 с.

⁴²⁴ Шеноа А. Обновление. *Церковная газета*. 1906. 1 февраля. № 1. С. 2–3.

⁴²⁵ Там само.

⁴²⁶ Там само. С. 3.

⁴²⁷ Церковная газета. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 1.

⁴²⁸ Там само.

⁴²⁹ Там само. С. 1, 2.

обер-прокурора К. Победоносцева⁴³⁰. Сповідуваний ним церковний консерватизм, зокрема кастовий устрій церкви та її поліцейські функції, сприймалися редакцією як одна із фундаментальних причин розколу між духовенством та інтелігенцією, який необхідно подолати. Привертає увагу, наприклад, передруківка з «Самарських єпархіальних відомостей», де представлено тогочасний портрет духовенства. Йдеться про серію художніх полотен, зокрема: п'ятий священник у «Хресному ході на Паску» (В. Перова); зажери, лицеміри і пліткари за «Монастирською трапезою» (В. Перова); страхотливий «Протодиякон» (І. Репіна); похитливий ігумен «В монастирському готелі» (О. Корзухіна) тощо. «Лише бруд. Жодної світлої риси», — підсумовує редакція «Церковної газети»⁴³¹.

Тримаючи руку на пульсі церковних реформ, редакція газети активно реагувала на дискусії у створеному «Передсоборному присутстві». Виборюючи відновлення патріаршества, звільнення православної церкви від державної опіки, відстоюючи соборноправ'я, священники-обновленці не залишали осторонь й інші суттєві проблеми церкви. Серед них — ставлення до власності. Не заперечуючи приватну власність, обновленці апелювали до Євангелія, згідно з яким «християнство поєднує приватну власність з суспільною, з суспільним благополуччям. Вважаючи майно церкви «багатством бідних», редакція газети тлумачила як небажане й «скорочення церковного землеволодіння»⁴³².

Освітня проблематика обновленців була просякнута ідеями впровадження «широкого самоуправління духовних семінарій та позбавлення духовної освіти хронічного фарисейства»⁴³³. Знайшла підтримку пропозиція київського професора та протоієрея П. Светлова про необхідність богословських факультетів в університетах⁴³⁴. Щоправда, у цьому випадку редакція газети розглядала університети винятково як конфесійний простір православної церкви. Як соціально спрямовану характеризує газету й підтримка проекту про безкоштовну народну освіту, здійснювану тоді переважно силами духовенства⁴³⁵.

Малопомітною на загальному полотні реформ, але все ж наявною була церковно-національна проблематика. Найпомітнішою є позиція газети

у питанні про автокефалію православних церков, що були насильницьки залучені до складу РПЦ, зокрема у 19 столітті. Так, підтримуючи рух за автокефалію Грузинської церкви, редакція «Церковної газети» цитує статтю професора А. Хаханова. Він зазначав, що столітній режим, який панував у цій церкві (з 1801 р.) призвів до повного суспільного й церковного занепаду. Гоніння на службу в храмах за грузинськими традиціями, витіснення грузинської мови з духовних шкіл, відібрання церковного нерухомого майна на благо імперської казни супроводжувалися «звичайними» пастви в релігійному розумінні, розоренням духовенства й монастирів. Місцеве духовенство почало наповняти на відновленні автокефалії — «священному праві церкви»⁴³⁶. Але петиція, ухвалена екзархом Грузії, не була прийнята Святійшим Синодом РПЦ. Останній розробляв натомість проект неповного самоуправління, тобто автономії церков, зокрема для фінляндської церкви⁴³⁷. У відповідь грузинське духовенство оголосило бойкот Св. Синоду. Шість грузинських ієрархів за участю «всього кліру і народу» звернулися до Вселенського патріарху та до глав східних православних церков⁴³⁸. У рубриці «Від редакції» принцип автокефалії церков тлумачиться як «вікове православне канонічне правило, розкрите в актах вселенських соборів»⁴³⁹.

Водночас редакція, декларуючи формулу «вільні церкви вільно об'єднуються на автономних засадах і кожна церква збереже свою ідентичність»⁴⁴⁰, обережно обходить своєю увагою питання автокефалії чи навіть автономії православної церкви в Україні. Хоча харківські обновленці напівзавульовано проявляють свою лояльність справі перекладу Євангелія українською мовою. В однойменній публікації були названі усі відомі українські переклади — від Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.), Волинського (1571 р.) та Учительського (16 ст.) до перекладів П. Морачевського (1860 р.), П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького (1903 р.) і харків'янина М. Лободовського (1903 р.)⁴⁴¹. Показовою є трансформація світоглядних позицій священника І. Філевського. Так, у 1920-х рр. він не тільки перейшов на позиції нових обновленців, але й приєднався до процесу творення Української автокефальної православної церкви⁴⁴².

⁴³⁰ Церковная газета. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 2.

⁴³¹ Там само. 30 березня 1906 г. № 8–9. С. 2.

⁴³² Там само. 9 апреля 1906 г. № 10. С. 7.

⁴³³ Санкт-Петербургские ведомости. 13 мая. 1901. № 116.

⁴³⁴ Церковная газета. 1 февраля 1906 г. № 1. С. 3.

⁴³⁵ Там само. 21 мая 1906 г. № 16. С. 8.

⁴³⁶ Там само. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 4–7.

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 10.

⁴³⁹ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 5.

⁴⁴⁰ Церковная газета. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 1–3.

⁴⁴¹ Там само. 9 апреля 1906 г. № 10. С. 6–7.

⁴⁴² Михайличенко Д. Ю. Профессор протопресвитер Иоанн Филевский... С. 158.

Як зазначалося вище, ідея церковного оновлення поєднувалась із ідеєю оновлення на засадах свободи усього суспільного життя. Власне, це були взаємообумовлені явища. Таке бачення прогресу було на той час дійсно популярним у суспільстві. Як писав філософ В. Соловйов, який належав за материнською лінією до роду Г. Сквороди, «духовне суспільство або церква у вільному внутрішньому союзі з соціумами політичним та економічним утворюють один цілісний організм... Утримуючись від взаємного втручання, церква дає державі й земству (суспільству. — *Авт.*) вищу мету й безумовну норму їхньої діяльності»⁴⁴³. «Тільки таким чином, — вважав Д. Мережковський, розвиваючи цю тему, може сформулюватися «релігійна громадськість», здатна утримати суспільство від морального занепаду»⁴⁴⁴.

Дотримуючись схожої думки, священники-оновленці відкидали саму необхідність відокремлення церкви від держави. Вони вважали, що народження цієї деструктивної ідеї в Європі було цілком закономірним через «деспотизм римської церковної влади». «Папа-цар хотів управляти державами, роздавати корони, підносити на престол і скидати... То було «прагнення до клерикалізму»⁴⁴⁵. Визнаючи наявність у такій реакційній позиції раціонального зерна, не можна не помітити в ній зверхнє ставлення оновленців до Римо-католицької церкви. Це споріднювало їхню світоглядну позицію з діями офіційної православної церкви. Реалізація соціального вектора програми оновленців передбачала участь церкви у політичному житті країни («Про ставлення церкви і священства до сучасного суспільно-політичного ладу»). Полемізуючи з противниками участі служителів вітваря у «безкомпромісних і конфліктних» політичних процесах, редакція «Церковної газети», з одного боку, пропонувала духовенству уникати «гри в політику», з іншого — вбачала в політичній діяльності пастирів спосіб формування «християнської політики»⁴⁴⁶, а отже, й християнської громадськості⁴⁴⁷. Ключовим завданням духовенства проголошувалося «надання політичній боротьбі культурного та етичного характеру й відмову від насилля»⁴⁴⁸.

Декларація політичних свобод Маніфестом 17 жовтня 1905 р., захоплено оцінена оновленцями, посилила розкол у священстві, яке традиційно поділялось на дві течії. Одна представляла вище ду-

хівництво, чернече, єпископське, інша — нижче, священницьке, церковно-народне, мирське. На чолі першої стояла правляча ієрархія та професура старої духовної школи, тобто ідейні захисники *status quo* «канонічного авторитету єпископів» — консерватори. Другу течію представляв клір (священники і диякони) та миряни — саме ту силу, на яку прагнули опертися лідери церковного оновлення.

Усвідомлюючи, що досягнення духовенством своїх політичних цілей можливе не одноосібно, а у складі політичних партій, редакція «Церковної газети» відстоює шлях зближення з партіями прогресивними й відмови від співпраці з партіями деструктивного толку.

Так, розміщуючи на своїх шпальтах тези священника С. Нотехіна, пастирі-оновленці поділяють його думку про відсутність у теперішньому суспільстві «істинного консерватизму». У минулому це була «державна творчість, яка черпала в старовині своє натхнення на благо держави та її підданих». Консерваторів того часу, вважав автор, можна назвати «прогресистами минулого» (О. Хомяков, С. Аксаков та ін.). Теперішні консерватори, приваблюючи до себе духовенство, тільки накликають на нього «ненависть і підозру в реакції»⁴⁴⁹.

Ще більш критичним було ставлення редакції «Церковної газети» до ідеології та практики «правих», особливо чорносотенних партій, осередками яких стали навіть православні монастирі, зокрема Почаївська лавра на Волині. Прагнувши членства пастирів і ченців у «Союзі руського народу», «Руському собранію» та в інших схожих об'єднаннях, чорносотенці на чолі з частиною єпископату войовничо відкидали ліберальні реформи, відкрито й вульгарно, як повідомляла «Церковна газета», заперечували потребу в парламентаризмі⁴⁵⁰. Як неприйнятне для суспільства оцінює редакція поширення чорносотенцями хибних фобій щодо національних меншин, особливо євреїв та поляків. Так, полтавське відділення «Руського собранія» надсило свої погрози безпосередньо в Думу, натякаючи на реальну можливість єврейських погромів⁴⁵¹.

Ставлення оновлення до лівих, зокрема соціал-демократичних партій, відзначалося, з одного боку, ворожістю «лівих» (за глумаченням адептів церкви) до будь-яких релігій та релігійних інституцій. З іншого боку, їх об'єднував ідеологічний ґрунт (ідеали свободи, рівності, соціальної спра-

⁴⁴³ Соловьев В. С. Общеисторическое введение. О законе исторического развития. Сочинения в 2-х т. Т. 2. Москва, 1990. С. 175.

⁴⁴⁴ Мережковский Д. С. Грядущий хам. Большая Россия. Ленинград, 1991. С. 44.

⁴⁴⁵ Церковная газета. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 1–3.

⁴⁴⁶ Там само. 9 апреля 1906 г. № 10. С. 7.

⁴⁴⁷ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 1–3.

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ Там само. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 6.

⁴⁵⁰ Там само. 30 апреля 1906 г. № 13. С. 9.

⁴⁵¹ Там само. 25 июня 1906 г. № 20–21. С. 14.

ведливості тощо), який зберігав перспективу єднання. Дотримуючись євдемонізму — етичного принципу, який вважає метою життя прагнення людини до щастя, лідер харківських обновленців І. Філевський стверджував, що досягнення цього ідеалу можливо тільки в умовах християнського соціалізму⁴⁵². В інших випадках катастрофа невідвортна⁴⁵³. Однак на той час найбільш прийнятним для церковних обновленців виявився ліберальний напрямок, що передбачав реформи заради свободи.

Таким чином, зародження церковного обновленського руху в Україні початку 20 ст. було явищем цілком закономірним через формування викликаних революцією 1905–1907 рр. початкових ліберальних процесів у суспільстві в цілому. Харківська «Церковна газета» — рупор обновленства в Україні — об'єднала представників світської та церковної інтелігенції, які легально упродовж майже п'яти місяців пропагували опозиційні уряду й церкві ідеї. Показово, що, не маючи національно-визвольного забарвлення, обновленський рух з центром у Харкові багато в чому спирався ідеологічно на принципи функціонування старої православної церкви в Україні (Київської митрополії), поглинутої Московським патріархатом у 1686 році. Йдеться, зокрема, про незалежність

церкви від держави, соборноправ'я, свободу віросповідання. Як свідчать матеріали «Церковної газети», харківські обновленці обстоювали необхідність проведення внутрішньоцерковних реформ у тісному взаємозв'язку з реформами загальносуспільного характеру. Серед них: скорочення робочого дня та покращення умов праці робітників, подолання малоземелля селян, надання усім категоріям населення громадянських прав і свобод, заборона смертної кари. Відмовляючись від курсу на цілковите відокремлення держави від церкви, обновленці прагнули гармонізувати комунікацію між ними, воліли формувати «християнську громадськість», засобом її творення мала стати ненасильницька «християнська політика». Короткочасність і локальність існування церковного обновленського руху трактується, по-перше, як результат вузької соціальної бази обновленства, по-друге, як доказ неприйнятності імперською російською державою будь-яких форм церковної і загалом суспільної ліберальної ідеології. Разом з тим сама поява та розвиток церковно-обновленського руху на українських землях початку 20 ст. засвідчує історичну тяглість національної свободоцентристської традиції, можливість її реалізації в житті церкви і суспільства.

REFERENCES

- Balakshina, Yu. V. (2014). Bratstvo revnitatei tserkovnogo obnoveniia (gruppa «32-h» peterburgskikh sviashchennikov, 1903–1907). *Dokumentalnaia istoriia i kulturnii kontekst*. Moscow [in Russian].
- Bondarenko, H. A. (2016). Vnesok universytetu v rozvytok tserkovnykh periodychnykh vydan Kharkivskoi yeparkhii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»*, 52, 7–15 [in Ukrainian].
- Merezhkovskii, D. S. (1991). Griadushchii kham. *Bolnaia Rossiia*, pp. 13–45 [in Russian].
- Mykhailyn, I. L. (2005). Kharkivska zhurnalistyka v period pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, 21 [in Ukrainian].
- <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623>
- Mikhailichenko, D. Yu. (2012). Professor protopresviter Ioann Filevskii (1865 — ne ranshe 1927): bogoslov, liberal, obnovenets. *Nauchnie vedomosti BelGU. Ser. Istoriia. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, Belgorod, 7 (126), 149–159 [in Russian].
- Miroshnichenko, S. V. (2013). Dzhereloznavchi aspekty doslidzhennia periodychnoho druku Slobidsko-Ukrainskoi (Kharkivskoi) hubernii XIX — pochatku XX st. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 6, 78–81 [in Ukrainian].
- Nadtoka, H. M. (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900-1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nadtoka, H. M. (1996). *Pravoslavna tserkva i protses ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia 1900-1917 rokiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Soloviev, V. S. (1990). *Obshcheistoricheskoe vvedenie. O zakone istoricheskogo razvitiia*. T. 2, Moscow [in Russian].

Дата надходження до редакції: 14.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 29.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

⁴⁵² *Церковная газета*. 7 мая 1906 г. № 14. С. 12.

⁴⁵³ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 7.

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.110>
УДК 930.2:070]:392(477.43-21)"1919"

Роман ЛЯСКОВИЧ,

учитель історії
Кам'янець-Подільського ліцею № 5,
доктор філософії в галузі історії,
Кам'янець-Подільський, Україна

Roman LIASKOVYCH,

Teacher of History
at Kamianets-Podilskyi lyceum № 5,
PhD in History,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine

e-mail: liaskovich@ukr.net

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9786-8142>

Тетяна ЛЯСКОВИЧ,

учителька історії
Кам'янець-Подільського ліцею № 14,
докторка філософії в галузі історії,
Кам'янець-Подільський, Україна

Tetiana LIASKOVYCH,

teacher of History
at Kamianets-Podilskyi lyceum № 14,
PhD in History,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine

e-mail: pelehatska1996@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-0247-1159>

Повсякдення мешканців Кам'янця-Подільського восени 1919 р. в умовах російсько-української війни (за матеріалами місцевої преси)

У статті на основі місцевих періодичних видань проаналізовано повсякденне життя кам'янчан восени 1919 р., будні яких проходили в умовах активної фази російсько-української війни. Встановлено, що збільшення чисельності населення у Кам'янці-Подільському, який був державним центром Української Народної Республіки, призвело до виснаження міського господарства: виникли проблеми з електрозабезпеченням, водопостачанням та освітленням домівок мешканців. Погіршилася якість харчування та охорони здоров'я. Із наближенням холодів загострилася паливна криза, яка мала економічне походження. З'ясовано, що позитивне значення для містян мали: по-перше, відновлення роботи залізничного транспорту, який обслуговував пасажирів у кількох напрямках; по-друге, розширення освітньої мережі міста (були відкриті початкові, середні та вищі навчальні заклади, курси для підвищення кваліфікації); по-третє, організація широкого культурного дозвілля населення (відвідування театральних вистав, концертів, бібліотек тощо). Цей досвід певною мірою популяризувався в інших містах регіону.
Ключові слова: преса, містяни, повсякдення, Кам'янець-Подільський, Українська Народна Республіка.

City Life of Kamianets-Podilskyi Inhabitants in the Autumn of 1919 under Russian-Ukrainian War (based on the sources of local newspapers)

The article offers an analysis of the city life of Kamianets-Podilskyi inhabitants during the active phase of the Russian-Ukrainian war in the autumn of 1919 based on the local periodicals. The identical situation of today's Ukrainian society led to an active research search for historical truth. The goal of our paper is to highlight the everyday and public life of the residents of Kamianets-Podilskyi in the fall of 1919 through the prism and analysis of local newspaper publications. It has been established that the increase in the Ukrainian National Republic (UNR) population in Kamianets-Podilskyi, a state center of UNR, led to the exhaustion of the Municipal Economy, in particular, there were problems with power, water supply, and lightning of city dwellings. The inability of local structures to quickly solve public utility problems prompted the townspeople to make frequent use of an additional source of light i. e. kerosene lamps and candles. The quality of nutrition and healthcare has worsened. Food products were not available for many residents either, black-market practices and high prices for staples spread in the city. Cheap food establishments could not provide everyone with a hot lunch, and bakeries that went into operation after the threshing of grain sold their products for funds that were not available to all Kamianets residents. A typhus epidemic spread, which was difficult to stop due to the lack of sanitary conditions. With the cold weather approaching fuel crisis of economic origin became more acute. It has been found that some factors were positive for city dwellers. First, the work of the railway was restored and served the passengers in several directions. Second, the city educational network was extended (primary,

secondary, and higher educational institutions, as well as courses for advanced training). Third, the wide cultural leisure for the inhabitants (attending theatre plays, concerts, libraries, etc.) was organized. To some extent, this experience became popular in other cities of the region.

Key words: the press, inhabitants, city life, Kamianets-Podilskyi, Ukrainian National Republic.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Ляскович Р., Ляскович Т., 2024

Проблематика повсякдення є однією із пріоритетних для вітчизняної історичної науки. Хоча донедавна вона розглядалася як сфера, яка не має нічого надзвичайного та особливого, адже одноманітні, рутинні щоденні дії соціуму чи окремої особи, як вважалося, не могли вплинути на розвиток історичного процесу.

А втім, кожна людина реалізується у щоденній практиці, соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, обдаруваннями. З огляду на повсякденність можна зрозуміти сутність явищ історії, адже розгляд буденності окремої особи чи цілого містечка дає можливість репрезентувати перебіг історичних подій з іншого ракурсу.

Важливим джерелом для вивчення життя міського соціуму була газетна періодика. Досліджувані кам'янецькі газети 1919 р. як свідки тієї епохи поденно відтворюють картини буття пересічного містянина, усієї громади у вирі революційних подій, фокусують на своїх сторінках різноманітні аспекти воєнного повсякдення, водночас показуючи людину та її дії за конкретних обставин.

Порушена тема в українській історіографії спеціально ще не досліджувалася, хоча дотичні напрацювання окремих її складників наявні у працях Віталія Лозового⁴⁵⁴, Володимира Ковалюка та Галини Гайшук⁴⁵⁵, Едуарда Мельника⁴⁵⁶, Анатолія Трембіцького та Андрія Трембіцького⁴⁵⁷, Сергія Олійника⁴⁵⁸, Олександра Завальнюка⁴⁵⁹.

Мета статті полягає у комплексній характеристиці повсякденного і громадського життя мешканців Кам'янця-Подільського восени 1919 р. крізь призму публікацій місцевої газетної періодики. Основними завданнями є: дослідити соціальну інфраструктуру та благоустрій населення

міста в умовах воєнного стану, з'ясувати культурне дозвілля та освітні практики кам'янчан.

З початком антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. життя мешканців Кам'янця-Подільського зазнало негативного впливу через зміну влади, переорієнтацію економіки, реквізиції військових частин та посилення інфляції. У червні 1919 р. Дієва армія УНР звільнила Кам'янець-Подільський від більшовицького панування, невдовзі перетворивши його на тимчасову столицю Української Народної Республіки. Водночас поразка від поляків змусила Українську Галицьку армію (далі — УГА) перейти через річку Збруч на територію Поділля для спільної збройної боротьби разом з наддніпрянцями. Відтоді у місті розміщувалися різні державні та військові структури двох українських держав, біженці, які зменшували водні, енергетичні та економічні ресурси невеликого міста. Наслідки цього проявилися невдовзі.

Перенасичення житлового фонду призвело до вичерпання запасів керосину як одного з необхідних ресурсів для освітлення помешкань. Окрім цього, слабка потужність єдиної електростанції не могла забезпечити потреби усіх електрифікованих будинків. Місцевій владі потрібно було ухвалити швидке й слушне рішення. Ця проблема не пройшла осторонь преси. Уже у № 27 газети «Україна» за 13 вересня 1919 р. опубліковано замітку «Використання енергії річок Смотрича й Дністра»⁴⁶⁰. За наявною інформацією, Міністерством земельних справ було вирішено створити спеціальну комісію для дослідження русел рік і побудови гідроелектростанцій як додаткового джерела енергії для міста. Як з'ясувалося незаба-

⁴⁵⁴ Лозовий В. Ставлення селянства до продовольчої політики Директорії УНР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2004. Т. 12. С. 181–186.

⁴⁵⁵ Коваль В., Гайшук Г. Преса УНР про культурно-освітнє життя Кам'янця-Подільського. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2005. Т. 5. С. 22–32.

⁴⁵⁶ Мельник Е. Кам'янець-Подільський Український народний університет (листопад 1919 — початок 1921 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2006. Т. 7. С. 28–35.

⁴⁵⁷ Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. Діяльність Українського клубу в Кам'янці-Подільському (1919–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2009. Т. 14. С. 122–147.

⁴⁵⁸ Олійник С. Театрально-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2010. Т. 15. С. 52–62.

⁴⁵⁹ Завальнюк О. Повсякденне життя кам'янчан у 1919 році: зайнятість, доходи, життєвий рівень, побут, міське середовище, культурне дозвілля. *Матеріали і Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. 2016. С. 271–278; Завальнюк О. Соціальні аспекти життя населення Кам'янця-Подільського у 1919 році. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. 2016. С. 125–131.

⁴⁶⁰ Використання енергії річок Смотрича й Дністра. *Україна*. 1919. 13 верес. Ч. 27. С. 1.

ром, це доручення отримав спеціальний технічний персонал Подільської гідротехнічної частини, що базувався у м. Вінниця під керівництвом П. Кравченка⁴⁶¹.

Аналіз газетних матеріалів засвідчує, що організаційні дії проводилися більше місяця у той час, коли проблема з електропостачанням, зважаючи на зменшення світлового дня, загострювалася⁴⁶². 25 жовтня міська управа із запізненням повідомила: «... через те, що станція перегружена, вона не має змоги освітлювати все місто одночасно...»⁴⁶³. Почергове відключення міста від електричного освітлення впродовж двох днів на тиждень розпочалося з понеділка, 20 жовтня, і тривало майже місяць. 19 листопада газета «Трудова громада» опублікувала повідомлення про те, що кам'яничани могли знову повернутися до «звичної розкоші», адже електрична станція отримала нафту для освітлення міста, якої мало б вистачити на місяць⁴⁶⁴.

Відзначимо, 5 листопада стало відомо, що гідротехніки знайшли декілька місцевостей вздовж берегів р. Смотрич⁴⁶⁵, де можна було використати енергію падаючої води після будівництва греблі та гідроелектричної станції⁴⁶⁶. За відсутності інформації невідомо, чи вдалося здійснити задуманий проект, адже, по-перше, пошукові роботи лише набирали темпу і не могли бути закінчені за короткий термін; по-друге, у середині листопада у місті запрацювала польська влада, яка, ймовірно, зупинила цей процес, що потребував фінансової підтримки.

Водночас у значної частини мешканців виникла проблема з постачанням води через вихід з ладу міського водопроводу, який не ремонтували близько двох років. Тому з 1 жовтня воду відпускали за картковою системою, встановленою міською управою. Відро води із доставкою водозовозом до будинку коштувало 1 крб⁴⁶⁷. У середньому на місяць для сім'ї мало б вистачити 30 відер води, що дорівнювало 30 крб. Якщо кам'яничанин мешкав у центрі міста, вартість води без доставки йому обходилася у 26 копійок за відро. Також

були встановлені пункти продажу питної води. У середмісті джерельну воду можна було придбати в 1-му Споживчому товаристві та в кооперативі «Пролетарій», що знаходився на вул. Поштова, а в районі Польських фільварків — в аптеці Айзенберга⁴⁶⁸.

Восени, із настанням холодів, актуальним для місцевих жителів стало питання придбання дров. Для цього споживачам потрібно було отримати ордер. Координацією цього питання опікувався відділ управління постачання паливом міської управи. Так, 16 вересня вийшло розпорядження начальника залоги Кам'янця-Подільського Ф. Колодія про видачу карток на паливо усім зареєстрованим в управі домовласникам⁴⁶⁹. Наступного дня у місті було створено чотири пункти видачі, що діяли з 9.00 до 15.00 до 30 жовтня по вулицям Тараса Шевченка, Петроградській, Університетській та Резервуарній⁴⁷⁰. Відзначимо, що після цього терміну доставка мала припинитися для всіх споживачів, окрім центральних установ та їхніх працівників⁴⁷¹.

Зважаючи на великий попит на паливо та його чималий дефіцит, було вирішено продовжити його продаж, але з певними змінами правил. Йшлося, як зазначалося у № 13 газети «Трудова громада» за 4 листопада 1919 р., про те, що дрова, які до того часу всім відпускали із Довжоцького лісу, надалі мали отримувати тільки державні установи. А щодо приватних осіб, то міська управа мала забезпечити доставку необхідної сировини із Гуменецького та Панівецького лісів⁴⁷². Ціни на дрова у порівнянні з літом знизилися на 75 % і становили протягом осені 7 крб за пуд⁴⁷³.

Однак уже через тиждень відділ управління постачання паливом міської управи, через ажіотаж серед населення, припинив прийом замовлень на доставку дров⁴⁷⁴. Причиною була у нестачі робочих рук для їх заготівлі. У результаті ціна на паливо, починаючи з 20 листопада, знову зроста й становила 20 крб за пуд дров. Проте навіть зі збільшенням ціни міська управа могла виконати лише 16 % замовлень від містян. Не маючи

⁴⁶¹ Справа з використання енергії р.р. Смотрича і Дністра. *Україна*. 1919. 25 верес. Ч. 37. С. 1.

⁴⁶² Освітлення міста. *Робітничка газета*. 1919. 25 жовт. № 525. С. 2; Скорочення електричного освітлення м. Кам'янця. *Україна*. 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 3–4.

⁴⁶³ Освітлення міста. *Робітничка газета*... С. 2.

⁴⁶⁴ Вчора електрична станція... *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁴⁶⁵ Використання водної сили. *Робітничка газета*. 1919. 5 листоп. № 532. С. 2; Досліда річки Смотрича. *Україна*. Кам'янець-Подільський, 1919. 5 листоп. Ч. 82. С. 4.

⁴⁶⁶ Досліда річки Смотрича. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁴⁶⁷ До кам'яничан. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2.

⁴⁶⁸ Там само. С. 2.

⁴⁶⁹ Накази. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

⁴⁷⁰ Там само. С. 4; Повідомлення Кам'янецької міської управи. *Україна*. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 4.

⁴⁷¹ Відділ Палива. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4; Повідомлення Кам'янецької міської управи. *Україна*. С. 4.

⁴⁷² Уповноважений по паливу. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13 (98). С. 2.

⁴⁷³ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁴⁷⁴ Уповноважений по паливу. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13 (98). С. 2.

змоги задовольнити потреби кам'янчан, вона надала дозвіл споживачам самостійно заготовляти паливо на власні потреби за фіксованою ціною⁴⁷⁵.

Показовим є повідомлення, надруковане у № 13 газети «Трудова громада». Невідомий автор гротескно зазначав, що «з дровами утворилось неможливе становище... поки управа доставе, то половина Кам'янця вмере від холоду», попри близьке розташування лісових масивів⁴⁷⁶. Дефіцитом на ринку палива користувалися місцеві спекулянти, які продавали пуд дров за 60 крб⁴⁷⁷.

Міська управа займалася постачанням не тільки для місцевих жителів, у її обов'язок входила заготовка дров для військових частин⁴⁷⁸, залізниць та шпиталів⁴⁷⁹. Це єдиний зрозумілий нам факт, який пояснює недостачу заготівельників і надмірне навантаження на них. Найняти інших не було змоги, адже майже весь чоловічий контингент служив у збройних силах.

Восени 1919 р. надзвичайно актуальним для уряду Української Народної Республіки (далі — УНР) було продовольче питання, адже постало завдання забезпечити продуктами харчування армію та цивільне населення, передусім міста⁴⁸⁰. Його вирішення залежало від кількості зібраного урожаю, професійності адміністративних структур та, безпосередньо, дій керівництва відповідних державних структур.

У той час на місцевому ринку продукти першої необхідності коштували набагато дорожче своєї вартості. Наприклад, масло, молоко та сало практично неможливо було придбати або вони коштували десятки карбованців⁴⁸¹. Інформуючи читачів про ці проблеми, «Робітничка газета» опублікувала замітку, у якій порушувалося питання прожиткового мінімуму для населення Кам'янця-Подільського. За аналізом статистичного бюро, середньостатистичному містянину на місяць мало б вистачити 4 155,30 крб, враховувалися витрати на продукти, одяг, лазню, духовні потреби, пресу. У цю суму оплата дозвілля не входила⁴⁸². Зрозуміло, що тогочасна дорожнеча та щоденний ріст цін не були враховані й виявилися на момент збору

інформації неактуальними. Фактично, населенню потрібно було виживати, що досить часто траплялося за умов воєнного стану в країні.

Тим містянам, які не могли працевлаштуватися і забезпечити себе продуктами харчування, допомагав Подільський відділ Українського Товариства Червоного Хреста, який відкрив їдальню з дешевими обідами. Невдовзі її прийшлося зачинити через надмірне скупчення там гравців у азартні ігри⁴⁸³.

Наприкінці жовтня, для поліпшення продовольчої справи, відкрилася пекарня, що реалізовувала хліб у споживчих кооперативах по 40 грн (20 крб) за фунт⁴⁸⁴. Окрім цього, 12 листопада кореспондент видання «Трудова громада» інформував, що для потреб Кам'янця-Подільського Міністерство народного господарства передало 8 вагонів збіжжя⁴⁸⁵. Після закінчення збору на полях цукрового буряка продовольчий відділ при міській управі ініціював продаж цукру через продовольчі картки у всіх кооперативах міста⁴⁸⁶. Аналіз матеріалів преси свідчить, що коли жнива добігли кінця, продовольче питання у місті покращилося.

Протягом досліджуваного періоду на сторінках преси розміщувався розклад руху потягів. Детальний аналіз транспортно-довідкової інформації в основному на шпальтах газети «Україна» дає можливість відстежити його зміни.

Наприклад, із № 30 за 17 вересня 1919 р. дізнаємося про відновлення руху вантажного поїзда з Кам'янця-Подільського до Козятина через станцію Шепетівка, який відправлявся щоденно о 23.00, а назад прибував о 5.00⁴⁸⁷. Через декілька днів налагодилося і пасажирське перевезення. Потяги курсували до Проскурова, Вінниці, Христинівки, Умані, Шепетівки, Бердичева та Козятина⁴⁸⁸.

Звільнення об'єднаними українськими військами території Поділля сприяло створенню наприкінці вересня прямого рейсу із Кам'янця-Подільського до Вінниці. Оскільки це були вагони першого класу, ними пересувалися переважно працівники державних та військових установ⁴⁸⁹.

⁴⁷⁵ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 14 листоп. Ч. 21(106). С. 4.

⁴⁷⁶ Уповноважений по паливу. *Трудова громада*... С. 2.

⁴⁷⁷ Там само. С. 2.

⁴⁷⁸ Заготовка дров. *Робітничка газета*. 1919. 6 листоп. № 533. С. 1; Заготовка палива військовим частинам. *Робітничка газета*. 1919. 6 листоп. № 533. С. 2.

⁴⁷⁹ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 13 листоп. № 20(105). С. 1.

⁴⁸⁰ Лозовий В. Ставлення селянства... С. 181.

⁴⁸¹ Використовують мент. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13(98). С. 2.

⁴⁸² Мінімум прожиття у м. Кам'янці. *Робітничка газета*. 1919. 11 жовт. № 518. С. 4.

⁴⁸³ Зібрання Червоного Хреста. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 2.

⁴⁸⁴ Кам'янецький Союз Споживчих Товариств. *Україна*. 1919. 30 жовт. Ч. 65. С. 4.

⁴⁸⁵ Реалізація врожаю. *Трудова громада*. 1919. 14 листоп. Ч. 21(106). С. 3.

⁴⁸⁶ Кам'янець-Подільський. *Трудова громада*. 1919. 16 листоп. №23(108). С. 4.

⁴⁸⁷ Валка Кам'янець-Шепетівка, Кам'янець-Козятин. *Україна*. 1919. 17 верес. Ч. 30. С. 4.

⁴⁸⁸ Рух потягів. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 1.

⁴⁸⁹ Пасажирний рух. *Україна*. 1919. 24 верес. Ч. 36. С. 3.

Менш зручними були купейні вагони другого й третього класу, але їхня перевага полягала у швидкості руху. Так, на початку жовтня запрацював регулярний швидкий потяг за маршрутом Кам'янець-Подільський—Козятин, який відправлявся у непарні числа місяця. Час у дорозі складав 9 год 52 хв⁴⁹⁰.

Залізничний транспорт використовувався також для перевезення пошти, що було позитивним явищем під час війни. Приєднані до пасажирських, поштові вагони відвантажували місцевим жителям кореспонденцію на проміжних станціях⁴⁹¹. Оскільки у 1919 р. потяги працювали на вугіллі, яке було тоді у дефіциті, то виникли проблеми із його запасами. Так, 21 жовтня у газеті «Україна» у повідомленні «Рух на залізницях» сповіщалося про тимчасове припинення курсування поштових потягів за браком палива⁴⁹².

Гостро стояло питання охорони здоров'я. Упродовж року лікарі не могли подолати епідемію тифу, рівень захворюваності якої постійно змінювався. Восени розпочалася нова хвиля пандемії. Окрім цього, через перенаселення міста, недостатність лазень виникали інші види захворюваності.

Влада міста намагалася подбати про благоустрій кам'янчан. 3 листопада губернських, повітових та міських самоврядувань було надіслано розпорядження про обов'язкове медичне обстеження усіх верств населення⁴⁹³.

Чимало нарікань було на санітарне становище міста, яке сприяло розвитку епідемічних захворювань. 8 листопада начальник залоги Кам'янця-Подільського полковник Ю. Липницький видав наказ, опублікований у № 20 газети «Трудова громада», за яким приватні власники змушені були прибирати тричі на день вулиці і двори, тримати у чистоті вбиральні. За антисанітарію винних штрафували на суму до 10 000 крб або ув'язнювали до чотирьох місяців⁴⁹⁴. Окрім того, Подільський губернський комісар М. Кондрашенко заборонив «з огляду на поширення у місті Кам'янці різних пошестей і хвороб» різникам вбивати на своїх садибах худобу. Від листопада цей процес мав відбуватися виключно у міській різниці, у разі непослуху накладали штраф у розмірі до 30 000 крб або позбавляли волі до трьох місяців⁴⁹⁵.

Одразу після оголошення закону до Ю. Липницького звернулася міська управа зі скаргою на те, що працівники санітарного обозу, на який покладалася частина зазначених зобов'язань, не виконували своїх обов'язків: пиячили та часто не з'являлись на роботу, страйкували, мотивуючи свої вчинки незамінністю на посаді⁴⁹⁶. Через це санітарне становище міста практично не змінювалося на краще.

У добу Директорії УНР у Кам'янці-Подільському, попри складний воєнно-політичний стан, вирувало освітнє та культурне життя. Ця сторінка історії відбилася у значній кількості газетних публікацій, завдяки яким ми маємо змогу простежити загальну картину шкільництва, вищих закладів освіти, на честь відкриття яких часто влаштовувалися церемонії.

Після переходу УГА на територію Поділля, її урядових установ, біженців, виникала потреба у їхньому дозвіллі. Порушувалося питання про заснування у Кам'янці бурси для галицької молоді. У газеті «Галицький голос» зазначалося: «Було б добре заснувати в Кам'янці бурси та й стягнути сюди тих всіх галицьких учнів, що скитаються в різних місцях без опіки»⁴⁹⁷. Невдовзі було опубліковано відповідне оголошення: «...Подавати прохання про прийняття до бурси. Подати дані про освіту і потреби учнів в одязі, білизні, взутті, книгах, шкільних приладах... утримання учнів за рахунок Міністерства Галицьких Справ».

Помітними серед населення міста були євреї, які відігравали активну роль в освітньому житті. Наприклад, газета «Україна» повідомляла, що у другій декаді вересня демократична спілка єврейських учителів «Культурма» відкрила тримісячні курси для осіб, які закінчили вищу початкову або чотирикласну середню школу. Обов'язковим для вступників було знання івриту та історії єврейського народу⁴⁹⁸. Після успішного складання іспитів видавалися свідоцтва про освіту⁴⁹⁹.

Не стояли осторонь й українські організації. Так, наприклад, Кам'янецьке товариство «Просвіта» відкрило безкоштовну вечірню школу для дорослих, куди приймалися усі малописьменні й неписьменні особи, незалежно від статі й віку. Запис проводився до 15 жовтня 1919 р. в другій змішаній початковій школі, що знаходилася на Руських

⁴⁹⁰ Швидка валка Козятин — Кам'янець. *Останні новини Українського телеграфного агентства (У. Т. А.)*. 1919. 4 жовт. Ч. 19. С. 1.

⁴⁹¹ Там само. С. 1.

⁴⁹² Рух на залізницях. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁴⁹³ До всіх губернських, повітових народних та міських самоврядувань. *Робітничка газета*. 1919. 6 листоп. № 533. С. 1; Обіжник Міністерства Внутрішніх Справ. *Трудова громада*. 1919. 6 листоп. № 14(99). С. 4.

⁴⁹⁴ Накази. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

⁴⁹⁵ Кам'янець-Подільський. *Трудова громада*. 1919. 27 листоп. № 117. С. 2.

⁴⁹⁶ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 8 листоп. № 16(101). С. 4.

⁴⁹⁷ Нова українська школа. *Галицький голос*. 1919. 4 верес. Ч. 3. С. 2.

⁴⁹⁸ Єврейські учительські курси. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4.

⁴⁹⁹ Кам'янець-Подільський відділ «Культурми». *Україна*. 1919. 16 жовт. Ч. 53. С. 3.

фільварках, на проспекті Т. Шевченка, в учителя Гринька⁵⁰⁰. Через деякий час Кам'янецька філія «Культур-Ліги» відкрила трудову школу для дітей, які закінчили дитячий садок⁵⁰¹.

У місті діяла низка професійних навчальних закладів, зокрема середня технічна школа з трьома відділами: хіміко-технічним, агрономічним та нижчим загальноосвітнім. Її випускники отримували фах з цукроваріння чи агрономії. До 1-го класу зараховувалися особи, які закінчили курс вищої початкової школи або 4 класи середньої школи. У закладі облаштовувалася бурса. Але через брак приміщення навчання у школі розпочалося лише у жовтні 1919 р.⁵⁰²

У середині листопада Подільське українське товариство «Просвіта» направило листа до газети «Трудова громада» із проханням розмістити на її шпальтах оголошення для молоді про відкриття у Кам'янці восьмикласної гімназії. Для цього абітурієнтам необхідно було скласти вступні іспити у приміщенні Подільської губерніяльної управи⁵⁰³.

Існували й негативні сторони шкільної реформи. Заклади освіти гостро потребували вчительських кадрів. Так, у жовтні 1919 р. в одному з номерів «Трудової громади» розмістили оголошення про те, що «Кам'янецькій учительській семінарії потрібен учитель української мови і літератури»⁵⁰⁴.

Окрім того, після літніх канікул учні не могли повернутися до своїх класів для навчання, адже частину шкільних будинків реквізували державні інституції УНР, які прибули сюди влітку 1919 р. Для виправлення цього становища в середині жовтня міністр освіти П. Холодний віддав наказ створити комісію, яка б опікувалася оглядом придатних для навчання реквізованих будинків⁵⁰⁵. Відзначимо, що після від'їзду державних інституцій з кам'янець-подільських закладів освіти на зміну їм прийшла польська влада, яка часто займала ті ж приміщення⁵⁰⁶.

Пізніше причиною відтермінування навчального процесу у діючих школах стала епідемія серед учнів плямистого і поворотного тифу через

нестачу гарячої води й мила. Найбільший спалах захворювання виявився у листопаді 1919 р., тому масово зачинялися навчальні заклади. 25 листопада губерніяльний комісар освіти М. Ільницький зібрав нараду з представників усіх місцевих шкіл, очільника освіти Кам'янецького повіту С. Назаревича, представника Міністерства народної освіти УНР Сімашкевича, завідуючого санітарним відділом губерніяльної народної управи лікаря Ільницького для вирішення подальших дій щодо відновлення / заборони навчального процесу. Після тривалих дискусій вирішили: «закрити вчення на всіх нижчих, вищих, початкових школах і середніх до після різдвяних свят»⁵⁰⁷. Відзначимо, що представники батьківського комітету не погоджувалися із рішенням президії і виступали за відновлення навчального процесу⁵⁰⁸.

В умовах війни виникла потреба у відповідних спеціалістах. Для цього створювалися професійні школи, які готували кваліфікованих працівників, зокрема для Дієвої армії УНР. Уже у жовтні 1919 р. в Кам'янці-Подільському створили Гардемаринську школу, куди набирали фізично здорових громадян республіки від 17 до 21 р., які отримали атестат про середню освіту⁵⁰⁹. Того ж місяця при управлінні Подільської поштово-телеграфної округи відкрили школу доглядачів. Окрім того, оголошувався набір учнів до школи телеграфістів, що працювали з апаратом Юза⁵¹⁰.

Зважаючи на критичний санітарний стан у війську, влада ініціювала створення курсів для прискореної підготовки фахівців. Наприклад, 1 листопада в будинку Подільської учительської семінарії відкрилися «Курси медичних фельдшерів військового часу при Головному військово-санітарному управлінню»⁵¹¹. Між іншим, з цього приводу відбулося невелике свято, де з привітанням виступив начальник Головного військово-санітарного управління С. Верхратський та завідувач курсами Несвячений⁵¹². За повідомленням газети «Україна», наприкінці жовтня відбувся перший випуск «Курсу сестер-жалібниць», які організував Подільський відділ Українського Червоного Хреста⁵¹³.

⁵⁰⁰ Кам'янецьке Т-во ПРОСВІТА. *Трудова громада*. 1919. 12 жовт. № 80. С. 1; Навчання в школах. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁵⁰¹ *Культур Ліги*. *Україна*. 1919. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵⁰² *Хроніка*. *Трудова громада*. 1919. 11 жовт. № 79. С. 4.

⁵⁰³ *Хроніка*. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁵⁰⁴ Оголошення. *Трудова громада*. 1919. 5 жовт. № 75. С. 4.

⁵⁰⁵ Полку потрібний поставщик. *Україна*. 1919. 22 жовт. Ч. 58. С. 4.

⁵⁰⁶ Протокол. *Трудова громада*. 1919. 30 листоп. № 120. С. 2.

⁵⁰⁷ Там само. С. 2.

⁵⁰⁸ Там само. С. 2.

⁵⁰⁹ *Хроніка*. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 4.

⁵¹⁰ Відкриття школи телеграфістів. *Новини*. 1919. 17 жовтня. Ч. 3. С. 4.

⁵¹¹ Маленьке свято. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13(98). С. 2.

⁵¹² Там само. С. 2.

⁵¹³ Випуск сестер-жалібниць. *Україна*. 1919. 25 жовт. Ч. 61. С. 4.

Міністерство преси і пропаганди УНР визнало необхідним запровадити у місті коротко- та довготермінові курси агітаторів-інформаторів, що проводилися в Кам'янці-Подільському переважно для жителів повіту, які мали освіту не нижче двох класів школи та рекомендаційний лист від «Селянської спілки»⁵¹⁴.

Частина місцевої молоді, яка бажала розширити свій світогляд і отримати науково-популярні знання у гуманітарній і природничій сферах, 1 листопада 1919 р. вступила до Кам'янець-Подільського народного українського університету⁵¹⁵. Він мав відкрити доступ до знань тим, хто мав початкову освіту і досягнув 16 років⁵¹⁶. Оплата навчання за рік складала 50 крб і спрямовувалася на матеріальні потреби вишу⁵¹⁷.

До академічного складу університету були запрошені кращі місцеві лекторські сили, зокрема з Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵¹⁸. Лекції викладалися щодня, починаючи з понеділка 3 листопада⁵¹⁹.

Відкриття другого вишу стало святом для невеликого міста на Поділлі. Ажіотаж був настільки великим, що «... аудиторія не змогла вмістити всіх, що бажали бути присутніми...»⁵²⁰. Урочисте відкриття університету відбулося у приміщенні міської вищої початкової школи (вул. Шевченка, 35), зал якої був гарно прибраний килимами та портретами Т. Г. Шевченка. За столом, покритим червоним сукном, зайняли місця голова народного університету В. Чехівський, міністр народної освіти П. Холодний, декан природничого факультету С. Бачинський⁵²¹. На завершення торжества весь зал співав гімн «Ще не вмерла Україна»⁵²².

За тиждень до цього у місті урочисто відзначали першу річницю відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету.

З приводу цієї події вранці 22 жовтня відбулася Божественна літургія в університетській церкві. Близько 11 години в актовій залі держуніверситету провели молебень. Після цього розпочалося засідання професорської ради, на якій ректор І. Огієнко відзвітував про діяльність навчального закладу протягом року, виголошувалися вітальні промови⁵²³.

Щоб пройти на свято, містяни мали придбати квиток в канцелярії університету⁵²⁴. Цей день відзначали на державному рівні. 16 жовтня міністр народної освіти П. Холодний видав наказ про обов'язкове святкування річниці вишу усім освітнім установам у Кам'янці-Подільському⁵²⁵. Замість занять у школах відбувалися заходи на честь цієї події, концерти та лекції про значення українського університету⁵²⁶.

У суботу 26 жовтня до першої річниці існування держуніверситету студентська молодь влаштувала вечірку. До її програми входив концерт національного хору під керівництвом Бесядовського, аукціон статуї С. Петлюри й танці⁵²⁷.

Висвітлювались в пресі також і досягнення університету. Так, наприклад, 22 жовтня газети повідомили про офіційне відкриття сільськогосподарського факультету⁵²⁸.

Культурні запити широких кіл кам'янчан задовольняли різні національні (українські, єврейські) професійні і любительські творчі колективи, які впродовж осені дали безліч театральних вистав та виступів хорових колективів⁵²⁹. Інформація про культурно-мистецькі заходи друкувалася майже у кожному номері видань, але найбільше у газеті «Україна», яка засвідчила можливість любителів високого мистецтва відвідувати Український державний народний театр під керівництвом М. Садовського та вистави трупи єврейської благодійної й культурно-просвітницької органі-

⁵¹⁴ Інструкторські курси. *Трудова громада*. 1919. 25 жовт. № 5(90). С. 2.

⁵¹⁵ Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4; Завальнюк О. Соціальні аспекти... С. 130; Оголошення. *Боротьба*. 1919. 29 жовт. Ч. 6. С. 1; Оголошення. *Робітничка газета*. 28 жовт. № 527. С. 2.

⁵¹⁶ Відкриття Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 4; Відкриття Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 4.

⁵¹⁷ Привітання Українського Клубу до Ради Українського Народного Університету. *Україна*. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵¹⁸ З Українського Народного Університету в м. Кам'янці. *Україна*. 1919. 5 листоп. Ч. 82. С. 4.

⁵¹⁹ Привітання Українського Клубу до Ради Українського Народного Університету. *Україна*. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵²⁰ Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵²¹ Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. Діяльність Українського клубу... С. 141.

⁵²² З Українського Народного Університету в м. Кам'янці. *Трудова громада*. 1919. 8 листоп. № 16(101). С. 4.

⁵²³ Роковини відкриття Кам'янецького університету. *Україна*. 1919. 24 верес. Ч. 36. С. 4; Святкування роковин відкриття Університету. *Україна*. 7 жовт. Ч. 46. С. 4.

⁵²⁴ Порядок святкування. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 2.

⁵²⁵ Свято річниці. *Україна*. 1919. 17 жовт. Ч. 54. С. 2.

⁵²⁶ Школи м. Кам'янця. *Україна*. 1919. 18 жовт. Ч. 55. С. 2.

⁵²⁷ Вечірка в Державному Університеті. *Україна*. 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 3; Вечірка в університеті. *Україна*. 1919. 26 жовт. Ч. 62. С. 4; Студентська вечірка. *Україна*. 1919. 25 жовт. Ч. 61. С. 4.

⁵²⁸ Академічне життя. *Наш шлях*. 1919. 10 груд. Ч. 14. С. 2.

⁵²⁹ Завальнюк О. Соціальні аспекти життя... С. 129.

зації «Культур-Ліга», яка виступала переважно у літньому театрі⁵³⁰.

Публікації театральних анонсів та афіш, які розміщувались, як правило, на останній сторінці часопису, дозволяють відтворити репертуар цих груп. Наприклад, театральна група М. Садовського, що зазвичай виступала у Пушкінському домі, здійснила постановки творів національної класики — «Про що тирса шелестіла»⁵³¹, «Безталанна»⁵³², «Крути та не перекручуй»⁵³³, «Понад Дніпром»⁵³⁴, «Дзвін до церкви скликає та сам у ній не буває»⁵³⁵, «Хазяїн»⁵³⁶, «Сава Чалий»⁵³⁷, «Панна Мара»⁵³⁸, «Зимовий вечір»⁵³⁹ та «Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка»⁵⁴⁰. У пропонованому єврейським театром репертуарі також наявні п'єси національного спрямування: «Сиротка Хася»⁵⁴¹, «Ткіас Каф»⁵⁴², «Ді НVELO»⁵⁴³ та ін. Найцікавіші вистави починалися, як правило, о 7 годині вечора, мали продовження у формі танців та інших розважальних програм⁵⁴⁴.

Помітну роль у повсякденні кам'янецького соціуму продовжувала відігравати музика. Приємно було відпочити у стінах Народного дому та послухати народні пісні й твори українських композиторів Ф. Колеси, О. Кошиці, М. Лисенка та К. Стеценка, які пропонував Український національний хор. Його козиром стала композиція, присвячена отаманові С. Петлюрі «Покинь, мій синочку, ридати»⁵⁴⁵.

Активно діяли у місті читальні, товариства, культурно-освітні осередки, засновані національно свідомою інтелігенцією, які знайшли свій осідок у Кам'янці-Подільському і довели всьому українському загалу необхідність постійної копіткої праці на культурно-освітній ниві. Прикла-

дом став, зокрема, Український клуб, який відновив свою діяльність після визволення міста від більшовиків.

Організаційна діяльність клубу базувалася на плануванні своєї роботи. Так, 18 вересня 1919 р. о 8 годині вечора відбулося чергове зібрання Ради старшин клубу, де з доповіддю «Плян діяльності Українського Клубу на кожний день тижня» виступив Е. Приходько⁵⁴⁶. Л. Білецький та Є. Шманкевич порушили питання щодо організації і діяльності українського народного університету⁵⁴⁷, а уже на наступному зібранні, яке відбулося 1 жовтня, обговорювали умови його відкриття⁵⁴⁸.

Значну увагу члени Українського клубу приділяли проведенню концертів, вечорів камерної музики та інших розважальних заходів серед населення. Так у неділю, 7 вересня 1919 р., в приміщенні клубу відбулася «співанка Українського національного хору»⁵⁴⁹. Газета «Україна» повідомляла, що увечері 20 вересня відбувся концерт скрипача-віртуоза Р. Придаткевича⁵⁵⁰. Через місяць ініційовано «сімейну вечірку з концертом» Українського національного хору, дохід від цього свята передали незаможним студентам Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁵¹.

Одним із напрямів культурно-масової роботи Ради старшин Українського клубу, незважаючи на напружену обстановку на теренах краю, була організація виступів театральньо-артистичних груп перед цивільним населенням. 2 листопада у газеті «Україна» повідомлялося, що колектив артистів Київського Молодого театру «увійшов в згоду з Українським клубом і через тиждень почне свої вистави... тричі на тиждень»⁵⁵².

⁵³⁰ Вистави. *Україна*. 1919. 13 верес. № 27. С. 4.

⁵³¹ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2.

⁵³² Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4.

⁵³³ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 3 жовт. Ч. 43. С. 4; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 17 жовт. Ч. 54. С. 2.

⁵³⁴ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 30 верес. Ч. 39. С. 4.

⁵³⁵ Вистави та концерти на 1 жовтня. *Україна*. 1919. 1 жовт. Ч. 41. С. 4; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 19 жовт. Ч. 56. С. 2; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁵³⁶ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 2 жовт. Ч. 42. С. 4.

⁵³⁷ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 18 жовт. Ч. 55. С. 2.

⁵³⁸ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 17 верес. Ч. 30. С. 4; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁵³⁹ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 4.

⁵⁴⁰ Там само. С. 4.

⁵⁴¹ Вистави. *Україна*. 1919. 13 верес. № 27. С. 4.

⁵⁴² Міський Літній театр. *Україна*. 1919. 17 верес. Ч. 30. С. 4.

⁵⁴³ Вистави. *Україна*. 1919. 25 жовт. Ч. 61. С. 4.

⁵⁴⁴ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2.

⁵⁴⁵ Концерт. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4; Концерт Українського національного хору. *Робітничка газета*. 1919. 1 жовт. № 509. С. 2; Концерт Українського національного хору. *Україна*. 1919. 1 жовт. Ч. 41. С. 4.

⁵⁴⁶ 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

⁵⁴⁷ Там само. С. 4.

⁵⁴⁸ 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 1 жовт. Ч. 41. С. 4.

⁵⁴⁹ Національний хор. *Україна*. 1919. 27 верес. Ч. 24. С. 4.

⁵⁵⁰ 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4.

⁵⁵¹ Вечірка в Українському Клубі. *Україна*. 1919. 19 жовт. Ч. 56. С. 2.

⁵⁵² 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 2 листоп. Ч. 67. С. 4.

Для молоді регулярно організовувалися вечори відпочинку, про дату і час їх проведення постійно повідомляла місцева преса. Аналізуючи щоденну газету «Україна», вдалося виявити, що вечірки з танцями відбувалися досить часто: 21 та 28 вересня⁵⁵³, 4, 12 та 26 жовтня⁵⁵⁴, 2 листопада 1919 р., але «тільки по рекомендаціях»⁵⁵⁵. Окрім того, із повідомлення «Робітничої газети» за 25 жовтня дізнаємося, що вечірку в Українському клубі, яка тривала до ранку, проводили галицькі старшини для збору коштів хворим та пораненим воякам УГА та Дієвої армії УНР⁵⁵⁶.

Не забували члени Ради старшин клубу і про проведення урочистих засідань з нагоди різних свят і ювілейних подій. 14 вересня у будинку цієї організації (вул. Петроградська, 38) відбулося вшанування лікаря К. Солухи — відзначили 25-літній ювілей його громадсько-лікарської діяльності у Кам'янці-Подільському, передусім — роботи у губерніяльній народній лікарні. Після засідання відбулася «товариська бесіда за склянкою чаю учасників святкування»⁵⁵⁷.

Досить важливим напрямком діяльності клубу була лекційно-просвітницька робота, особливо увага приділялася організації і читанню лекцій на різні актуальні теми. Наприклад, 7 жовтня о 6 годині вечора відбулася лекція доктора права О. Концюха на тему «Новосоціалістична орієнтація на Україні». Зазначалося, що члени клубу могли послухати доповідь, купивши квиток за 3 крб, а хто не входив до цієї організації, тим приходилося платити на 2 крб більше⁵⁵⁸.

Відзначимо, що, крім Українського клубу, просвітню роботу серед населення здійснювали держустанови, особливо це проявилось наприкінці жовтня 1919 р. Через важке санітарне становище міста, що сприяло поширенню пошесних захворювань, 26 жовтня Міністерство здоров'я і опікування влаштувало у театрі Садовського лекцію професора Д. Заболотного на тему: «Народне здоров'я та боротьба з заразливими хворобами»⁵⁵⁹.

Культурно-освітньою працею займалися й інші структури. Наприклад, товариство дошкільного виховання імені Песталлоці сприяло творчості дошкільнят, упродовж 27–29 вересня в будинку Українського товариства «Просвіта» (Шевченківський проспект, 51) відбулася «Виставка дитячої праці», де презентувалися власноруч створені вироби⁵⁶⁰.

З нагоди заснування товариства «Січ» у місті відбулася церемонія у Народному домі (вул. Пушкінська), був запрошений духовий оркестр, який виконував стрілецькі пісні і народний гімн, виголошувалися різні промови. Про саме товариство та факт створення його відділення у Кам'янці галицький історик Й. Пеленський повідомив у публікаціях в газеті «Україна»⁵⁶¹.

Досить поширеним заняттям серед письменної частини населення було читання книг. Чимало освічених кам'янчан користувалося літературою в місцевому читальному залі Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁶², який відчинили 20 вересня 1919 р., а вже до 4 листопада абонемент отримали 508 читачів⁵⁶³. Представники інтелігенції та інших соціальних груп охоче читали передплачені бібліотекою газети: «Україна», «Трудова громада», «Робітничка газета», «Боротьба», «Стрілець», «Народна воля», різноманітні книги⁵⁶⁴.

Оскільки спочатку не вистачало літератури, то 13 вересня 1919 р., напередодні відкриття бібліотеки, ректор університету І. Огієнко звернувся до населення, яке підтримало цю пропозицію, із закликом допомогти вишу із книгами про революційні події 1917–1919 рр.⁵⁶⁵

Отже, діяльність у Кам'янці-Подільському значної кількості державних інституцій УНР і ЗУНР, військових частин та розміщення біженців з різних регіонів ускладнювало буденне життя кам'янчан. Надмірна кількість людей в невеликому місті спричинила перенасичення житлового фонду, що призвело до неполадок в електропостачанні, дефіциту питної води, палива. Така ситуація була вигідною для спекулянтів, які продавали продукти

⁵⁵³ З життя Українського Клубу. *Україна*. Ч. 34. С. 4.

⁵⁵⁴ Вечірка в Українськiм Клубі. *Боротьба*. 1919. 12 жовт. Ч. 1. С. 2; Вечірка. *Україна*. 1919. 26 жовт. Ч. 62. С. 4; з життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 2 жовт. Ч. 44. С. 4.

⁵⁵⁵ З життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 2 листоп. Ч. 67. С. 4.

⁵⁵⁶ В Українському Клубі. *Робітничка газета*. 1919. 25 жовт. № 525. С. 2.

⁵⁵⁷ До ювілею п. Солухи. *Україна*. 1919. 13 верес. № 27. С. 1.

⁵⁵⁸ З життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 7 жовт. Ч. 46. С. 1; Подільське Українське Товариство. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁵⁵⁹ Лекція. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 3.

⁵⁶⁰ Перша вистава дитячої праці. *Україна*. 1919. 25 верес. Ч. 37. С. 4.

⁵⁶¹ Т-во «Січ». *Робітничка газета*. 1919. 25 жовт. № 525. С. 2; Товариство «Січ» у Кам'янці. *Україна*. 1919. 5 листоп. Ч. 82. С. 4.

⁵⁶² Завальнюк О. Соціальні аспекти життя... С. 130.

⁵⁶³ Університетська читальня. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4; Університетська читальня. *Україна*. 1919. 20 верес. Ч. 33. С. 3.

⁵⁶⁴ Читальня при Бібліотеці Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Україна*. 1919. 4 листоп. Ч. 69(81). С. 4.

⁵⁶⁵ Збір матеріалів, які стосуються до Революції. *Україна*. 1919. 13 верес. Ч. 27. С. 1.

першої необхідності, що для більшості населення стали взагалі недоступними, (хліб, масло тощо), за завищеними цінами, а уряд та благодійні організації не могли суттєво зарадити такому становищу. Поширювалися різні інфекційні захворювання через недотримання санітарних норм, що призводило часто до фатальних наслідків. Після звільнення раніш окупованих територій від більшовицького режиму Кам'янець-Подільський отримав залізничне сполучення, це сприяло руху населення, доставці необхідних товарів, лікарських препаратів, різноманітної кореспонденції з фронту.

Позитивно впливало на задоволення культурних потреб кам'янчан відкриття різних освітніх

закладів, з'явилася можливість відвідувати театр, бібліотеку, послухати репертуар Українського національного хору, лекції відомих професорів на актуальні в той час теми. Чимало інтелігенції та молоді міста стало членами Українського клубу, товариства «Січ», «Просвіта», це формувало національну свідомість і забезпечувало соціальну активність серед широких верств українського громадянства.

Означена тема має перспективу у дослідженні повсякдення як у Кам'янці-Подільському, так і в інших містах Української Народної Республіки, які відігравали важливу роль у державотворчому процесі.

REFERENCES

- Koval, V., & Haishchuk H. (2005). Presa UNR pro kulturno-osvitnie zhyttia Kamiansia-Podilskoho. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 22–32, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Lozovyi, V. (2004). Stavlennia selianstva do prodovolchoi polityky Dyrektorii UNR. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*, 12, 181–186, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Melnyk, E. (2006). Kamianets-Podilskyi Ukrainyskyi narodnyi universytet (lystopad 1919 – pochatok 1921 rr.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 28–35, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Oliinyk, S. (2010). Teatralno-muzyczne zhyttia na Podilli v period Dyrektorii UNR. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 52–62, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Trembitskyi, A. M., & Trembitskyi, A. A. (2009). Diiialnist Ukrainskoho klubu v Kamiansi-Podilskomu (1919–1920 rr.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 122–147, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. (2016). Povsiakdenne zhyttia kamianchan u 1919 rotsi: zainiatist, dokhody, zhyttievyyi riven, pobut, miske seredovyshe, kulturne dozvillia. *Materialy I-Mizhnarodnoi naukovo-istoryko-kraieznnavchoi konferentsii «Misto Khmelnytskyi v konteksti istorii Ukrainy»*, pp. 271–278, Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. (2016). Sotsialni aspekty zhyttia naseleння Kamiansia-Podilskoho u 1919 rotsi. *Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeiskyykh zviazkiv: materialy IV mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*, pp. 125–131, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 20.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 28.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Анна ГЕДЬО,

завідувачка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Anna HEDO,

Head of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
DSc (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Панайотіс КСЕНОФОНТОС,

викладач кафедри славістики
Оксфордського університету,
доктор філософії,
Оксфорд, Велика Британія

Panayiotis XENOPHONTOS,

Lecturer at Slavonic Sub-Faculty,
University of Oxford MSt.,
DPhil, Oxon,
Oxford, Great Britain

e-mail: panayiotis.xenophontos@stcatz.ox.ac.uk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4780-1473>

The Holodomor of 1932–1933 in the Greek Villages of the North Azov Region: Oral Testimonies of Victims

This article examines the testimonies of residents from Greek villages in the North Azov region who witnessed the Holodomor of 1932–1933. It highlights the scope of issues addressed by respondents in their recollections and identifies the specificity of these recollections compared to other historical sources on the given problem. Despite their fragmentary nature, the testimonies of residents from Greek villages in North Azov contain multifaceted and highly significant information for reconstructing prevailing attitudes, offering insight into the average person's experience during this horrific catastrophe with its pain, despair, fear, and thirst for life. The source-critical analysis of the testimonies enables the clarification or elaboration of the famine's causes, its scale, data on the population's diet, survival strategies, and instances of self-sacrifice, as well as peasants' perceptions of the dekulakization executors, disruption of burial rituals, and the composition and number of deceased or repressed individuals.

Key words: Holodomor, genocide, oral testimonies, Greeks of North Azov, survival strategies.

Голодомор 1932–1933 рр. у грецьких селах Надазов'я: усні свідчення жертв

У статті проаналізовано свідчення мешканців грецьких сіл Північного Надазов'я — очевидців Голодомору 1932–1933 років. Висвітлено коло питань, до яких зверталися респонденти у своїх спогадах, визначено специфіку спогадів у порівнянні з іншими історичними джерелами з цієї проблеми.

Більшість свідчень жертв Голодомору серед греків Північного Надазов'я представлена в «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область».

Суттєвою рисою утворення такого джерела, як свідчення жертв, є те, що носіями свідчень виступали переважно літні люди, які пережили Голодомор у дуже молодому віці. Попри певну фрагментарність, свідчення мешканців грецьких сіл Північного Надазов'я містять різнопланову і надзвичайно важливу інформацію для реконструювання домінуючих настроїв, дають змогу побачити пересічну людину під час цієї страшної катастрофи з її болем, відчаєм, страхом і жагою до життя.

Спогади про Голодомор в грецьких селах в першу чергу містять свідчення про процес хлібозаготовель, вилучення під час колективізації усього наявного у колгоспників і одноосібників. Переважна більшість респондентів звертає увагу на те, що представники влади вдавалися до насильницьких методів, не рахуючись з бажаннями й прагненнями грецьких селян.

Джерелознавчий аналіз свідчень дає можливість з'ясувати або уточнити причини голоду, його масштаби, отримати інформацію про раціон населення, стратегії виживання, випадки самопожертв, сприйняття селянами виконавців розкуркулювання, деградацію поховального обряду, склад та чисельність померлих чи репресованих тощо. Кожний такий факт, збережений у пам'яті людей, дає історичну унікальну інформацію, дослідження якої є вельми значущим у контексті мікроісторії та історії повсякдення.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, усні свідчення, греки Північного Надазов'я, стратегії виживання.

In the first half of the twentieth century, the Soviet regime committed a number of crimes against humanity, during which Ukraine suffered enormous human losses. The Holodomor of 1932–1933 occupies a special place among these crimes as one of the most devastating in terms of scale, with its demographic reverberations still felt some 90 years later. These losses during the Holodomor affected both the total population and its “ethnic makeup”. The Greeks of the North Azov region were no exception. (These Greeks were effectively deported from the territory of the Crimean Khanate in 1778 and settled in the North Azov region in 1779–1780.) In the 1930s, the Mariupol Greek community was made up of ethnic Greeks, who lived in the Yuzivka (Stalino) and Mariupol districts. It is impossible to provide accurate information on the size of the community in the postwar period, as no rural population counts were conducted during those years. According to data from the Stalino District Executive Committee from 1923, 29,901 ethnic Greeks lived in the district. In Mariupol district there were about 63 thousand Greeks. At the time of the regional reorganization of 1923, according to government data the Greek population of the republic amounted to 92,560 people⁵⁶⁶ [636; p. 148].

Eyewitness accounts significantly complement and expand the source base we have for studying the Holodomor. The value of testimonies as historical sources is determined by the peculiarities of their origin: they belong to individuals and reflect their direct perception of the world around them, and historical events and phenomena.

By recreating the life experience of each individual who witnessed the tragedy, it is possible not only to show the extent of human grief during that time, but also to confirm or expand official documentary source material. The subjective aspect of oral testimonies should, of course, be underlined: in testimony accounts, people may exaggerate some aspects of their experiences, or the actions of their relatives or neighbours.

Robert Conquest characterized testimonies of the Holodomor as “first-hand reports by survivors both of the deportations and of the famine. [...] The most remarkable feature of such testimony, especially from peasants themselves, is the plain and matter-of-fact tone in which terrible events are usually narrated. It is especially gratifying to be able to

confirm and give full credit to this first-hand evidence. For a long time testimony which was both honest and true was doubted or denounced — by Soviet spokesmen, of course, but also by many in the West who for various reasons were not ready to face the appalling facts. It is a great satisfaction to be able to say that these sturdy witnesses to the truth, so long calumniated or ignored, are now wholly vindicated”⁵⁶⁷.

James E. Mace, a researcher of the Holodomor of 1932–1933, and one of the first to apply the oral history method to the study of this topic, noted that “oral history” is a valuable source, a type of verbal memoir by people who usually do not leave memoirs behind: “My goal in the oral history project was to treat each witness as a unique historical source with enough background information so that future scholars could evaluate each account for themselves just as they might evaluate the memoirs of some well-known historical figure”⁵⁶⁸.

The Ukrainian researcher Valentyna Borysenko has argued that oral testimonies about genocide may reveal hitherto unknown stories and versions⁵⁶⁹.

In the works of the Holodomor researchers Vasylyl Marochko and Heorhii Papakin, the Greek peasant emerges as a hostage and victim of a system that ignores legal norms and condemns him and his family to starvation⁵⁷⁰.

The aim of this article is to analyse the testimonies of residents of Greek villages who witnessed the Holodomor of 1932–1933, to highlight the range of issues that respondents addressed in their testimonies, and to determine the specifics of the testimonies in comparison to other historical sources on this issue.

There is relatively little material about how the famine affected the Greeks of the North Azov region. This is mainly due to the veil of secrecy surrounding the tragic events of 1932–33 in Ukraine. The total silence about this disaster has had a negative impact on the preservation of primary sources. The eyewitness testimonies, and the stories of the younger generation who reference eyewitnesses from whom they heard about the Holodomor, are most fully represented in the “National Book of Memory of Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Donetsk region”⁵⁷¹.

In addition, it should be noted that there is large amount of thematic collections of documents, relating to both central and republic levels, regarding

⁵⁶⁶ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia F. 413. Op. 1. Spr. 909. Ark. 148.

⁵⁶⁷ Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* London, 1986. P. 8.

⁵⁶⁸ Mace J. E. ‘Facts and Values: A Personal Intellectual Exploration,’ in *Pioneers of Genocide Studies*, ed. by Samuel Totten and Steven Leonard Jacobs, p. 68

⁵⁶⁹ Borysenko V. Usni svidchennia pro henotsyd. *Pam’iat stolit.* 2003. №3. S. 63.

⁵⁷⁰ Marochko V. Y. Holodomor 1932–1933 rr. na Donbasi. Kyiv, 2015. 96 s.; Papakin H. V. “Chorna doshka”: antyselianski represii (1932–1933). Kyiv, 2013. 412 s.

⁵⁷¹ Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Donetska oblast / Hol. red. O. L. Tretiak. Ch. 1. Donetsk, 2008. 784 s.; Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Donetska oblast / Hol. red. O. L. Tretiak. Ch. 2. Donetsk, 2009. 784 s.

collectivization, the Holodomor of 1932–1933, and the repressions of the late 1930s, which help us to study the relevant processes in relation to the Greek community⁵⁷².

An essential feature of these sources as eyewitness accounts is the time of their recording: the oral testimonies to follow were recorded 60–65 years after the events of the Holodomor. Thus, the carriers of these memories were elderly people who survived the Holodomor at a very young age (the human psyche records events in memory from the age of 3–4 years old), all of whom were born in the 1920s and were over 60 years old at the time of giving their testimonies. Another typical feature of such testimonies is their fragmentation. Since most participants experienced the events as schoolchildren, they often only remember the events in their local area and immediate surroundings. In the vast majority of cases, testimonies relate to the eyewitnesses' own village, possibly district, and, occasionally, region. City dwellers could accumulate a broader range of memories, but it should be noted that cities suffered relatively little from the famine: the main burden of the tragedy was borne by the countryside⁵⁷³.

The informational content of testimonies depends on many factors: the role played by the author in the events he or she describes; the sharpness of perception of reality of the eyewitness; the ability to remember the course of events; the age of the respondent at the time of the event. One of the most highlighted problems in eyewitness accounts is the beginning of the Holodomor and the analysis of its causes. The overwhelming majority of respondents named widespread collectivization as one of the main causes of the famine and drew attention to the use of violent methods by the authorities who disregarded the desires and aspirations of Greek peasants.

Let us now look at the content of the testimonies.

Lyubov Iordaniivna Khonakhbeieva, born in 1923, Starobesheve:⁵⁷⁴ “The brigade leaders took everything. And as we were scared, we gave them all we had... The authorities did not starve, everything was in their hands”⁵⁷⁵.

Leontii Klymovych Angelin, born in 1916, a former head of the Voroshylov collective farm in Starobesheve, noted in his testimony: “In our area,

the famine began much earlier, in 1931, when mass dekulakization began during collectivization. We had a lot of land, the land was rich, there were many people dekulakized. In the early 1930s, they took away all our grain...”⁵⁷⁶.

Yelyzaveta Hryhorivna Tymoshchenko, born in 1919, Komar: “The famine began in 1932. At the time we lived with my mother, we were 3 children. I was the oldest, I was 12–13 years old. My father worked at the Roi station near Kurakhove. It all started with the taking away of people's grain. The communists would drive up to a house, break into it, and carry out their search. They would take everything: flour, oil, beans, anything they could find. They would enter the house, look around the whole place, rip up the floorboards, climb into the attic. They would even remove paper and ink from children, and, as a result, the children could not go to school. It was a very scary time”⁵⁷⁷.

Oleksandra Hnativna Banikatova, born in 1918, Yalta, Velykonovosilkivskiyi (formerly Velykyanyasolskiy) district, Donetsk region: “The things we grew were taken by the new arrivals, I do not know their names, they could come at any time of day. They would carry out searches, took away anything they could find, and did not respond to our requests to leave something at all behind. There was barely any point in hiding food, and if someone managed to do so, they would have to eat the food at night and a little at a time, as there was no other way to consume it. Many people died. There were families where mothers would take their children and go out asking for alms”⁵⁷⁸.

Lyubov Antonivna Dmytrieva, born in 1921, Komar: “A lot of people died of starvation, mostly children. Entire houses were devastated. There were many homeless children left behind. Many parents died of starvation, and some were dekulakized. I remember how Georgii Dmitriev and his sister lived and slept on a patch of still warm ashes near the canteen of the Perebudova state farm. They ate food from the rubbish heaps. They would find pieces of bread and potato peels. The management of the farms and village councils, and those who managed to hide away a small sack of grain, did not starve. People were afraid to talk with each other. It was unclear what was

⁵⁷² Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy / Uporiad. R.Ya. Pyrih. K., 2007. 1128 s.; Kolyktyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929–1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Red. kol.: S.V. Kulchitskiy ta in. K.: Naukova dumka, 1992. 734 s.; Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy. Dovidnyk / Uporiad.: I. O. Kresina (kerivnyk), O. V. Kresin, V. P. Liakhotskiy, V. F. Panibudlaska; za red. V. F. Panibudlasky. Ch. 1. K.: Vyshcha shkola, 1997. 583 s.; Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy. Dovidnyk. / Uporiad.: I. O. Kresina (kerivnyk), V. F. Panibudlaska; za red. V. F. Panibudlasky. Ch. 2. K.: Vyshcha shkola, 1997. 704 s.

⁵⁷³ Slisarenko O. Osobysti spohady zhertv holodomoru — spetsyfika dzherela. *Naukovi zapysky*. 2009. T. 19 (2). S. 287–290.

⁵⁷⁴ Note: when introducing testimonies, we give the name of the eyewitness, followed by the year they were born, followed by the place name where they were living during the events described.

⁵⁷⁵ Natsionalna knyha pam'iaty zhertv holodomoru... Vol. 1. P. 330.

⁵⁷⁶ Ibid. P. 363.

⁵⁷⁷ Ibid. P. 333–334.

⁵⁷⁸ Ibid. P. 329.

going on. [...] The authorities, the Bolshevik Party, were to blame⁵⁷⁹.

Lidiia Mykolaivna Zaitseva, born in 1926, lived in Kostyantynopil in 1932–1933: “I remember the famine of 1933 well. It was caused by the confiscation of the harvest by the authorities. At that time, my father was sentenced to 2 years in prison for non-payment of taxes. My mother and her 5 children remained. The komsomol members Hryhorii Fedorovych Topalov and Varvara Kharlampivna Fotina, on behalf of the village council, came to our yard. There was no grain, and the potato harvest had been put to one side for winter. Everything was loaded and taken away. They only took the food, there was no livestock. People didn’t resist, my mother was crying. There was nowhere to hide, and people were afraid. People didn’t have a chance to hide their livestock. Almost all residents starved. They gathered ears of corn in the field and handed them over to the collective farm. They ate mainly grass, and in summer they ate fruit. Some people ate gophers and hedgehogs. [...] Residents would feed the youngest children whenever possible⁵⁸⁰.

The topic of the parent-child relationships is central to Holodomor eyewitness accounts. In the foreground are images of a mother and father trying to save their children from starvation. The search for food also became the main occupation of children. Family relationships revolved around food. From testimonies we learn that not only did parents give the last scraps of food to their children, but also that children who managed to obtain food shared it with their dying parents.

Dmytro Vasylovych Serafymov, born in 1915, Komar: “I remember 32–33 well. They took away our very last remains of grain. [...] Seeing this situation, in 1933 I went to Krasnohorivka and went to study at the factory training school. There, students were fed once a day. They would give us 200 grams of bread, plus 800 grams on ration cards. But I did not forget that my mother and brothers were starving at home. Once, I told the director of the school about my situation. He listened to me attentively and signed off on some some goats for me to take home. I came home, and my little brother had made a hole in the haystack and was living in it. My mother was at work. It was a great help. That’s how I saved my family from starvation⁵⁸¹.

Yelyzaveta Hryhorivna Tymoshchenko, born in 1919, Komar: “For as long as we could, my little sister and I would walk to Roi, to my father’s work. Dad would give us each a piece of bread and we would

take it home to my mother and younger brother⁵⁸².

Dmytro Vasylovych Serafimov, born in 1915, Komar: “People would catch gophers, eat dead horses, all kinds of orache, among other things⁵⁸³.

Memories of the Holodomor are a complex, emotional, somewhat subjective, but at the same time unique source for studying the everyday life of the Greek peasantry. They make it possible to reconstruct the dominant moods, feelings, and despair of eyewitnesses.

Yelyzaveta Hryhorivna Tymoshchenko, born in 1919, Komar, recalled: “The famine was horrifying. There was nothing people didn’t eat. Mostly it was grass: capsella, bitter spurge. They would boil the grass, sprinkle it with salt, and eat it. There was one incident that comes to mind: my sister went out to the garden, and saw a man lying in the grass all the while eating it. He couldn’t even get up. My sister began to cry and told him that it was our grass, but my mother told her not to touch him. [...] To prevent the communists from finding the grain, people would bury it in the ground. At that time, the head sent communists to drive up to every house where there were dead bodies and take them to the cemetery. [...] The famine lasted for a year, from spring to spring, until people started planting fields again. At the time my mother worked in a canteen. She would peel potatoes and bring home the potato peels, which we planted⁵⁸⁴.

Leontii Klymovych Angelin, born in 1916, a former head of the Voroshylov collective farm in Starobesheve, noted in his testimony: “There were also cases when us youngsters tried to bring grain home in our pockets from the collective farm. We would then grind it down into flour with hand mills. One day, my friends and I filled our bags with grain, but before we left, the collective farm foreman noticed us. He took away what we had and told us not to tell anyone about what had happened; he promised us to return our bags with the contents when we got home...⁵⁸⁵.

Mykola Vasiliovich Khonakhbeiev, born in 1927, Starobesheve: “...And our uncle, Ilyusha Polakh, who was already showing signs of swelling, cooked a gopher, drank up the cooking water, gave us the meat, and said: ‘I’m pretty much dead now anyway, but you’re young, go out and live, but don’t eat too much at once, otherwise you’ll upset your stomachs... In late spring, we gathered sorrel, and millet was taken from the mouseholes — it tasted bitter like quinine. I remember a law on the “Five Ears of Grain” when

⁵⁷⁹ Natsionalna knyha pam’iati zherty holodomoru... Vol. 1. P. 330–331.

⁵⁸⁰ Ibid. P. 331–332.

⁵⁸¹ Ibid. P. 232–333.

⁵⁸² Ibid. P. 333–334.

⁵⁸³ Ibid. P. 232–333.

⁵⁸⁴ Ibid. P. 333–334.

⁵⁸⁵ Ibid. P. 363.

people were given 7 years for harvesting ears of grain in a mowed field. [...] Who was to blame? The policy aims to destroy the elderly and break the young with hunger”⁵⁸⁶.

Lyubov Iordanivna Khonakhbeeva, born in 1923, Starobesheve: “...We would walk through fields, through rubbish dumps, pick up whatever we could find and eat it. We ate orache, amaranth, nettles. Instead of meat, we ate gophers...”⁵⁸⁷.

Lyubov Antonivna Dmytrieva, born in 1921, Komar: “Some people caught gophers, collected shells. They cooked with all kinds of plants: orache, malva, poison hemlock and others”⁵⁸⁸.

Valentyna Konstantynivna Bondar, born in 1921, Starobesheve: “...When they came, they took everything they could find... People died of hunger over the course of several months... A lot of people died, everyone was swollen from hunger... We ate potato peels, cooked amaranth, rotten cabbage. We ate acacia flowers, dandelions, grass, wild sorrel, spurge, gophers, and horse meat when a horse happened to die...”⁵⁸⁹.

These testimonies show that the world of the peasant was impoverished and focused on almost exclusively on one thing: food. The usual diet of an average Greek in the North Azov region, according to the memories of Greek villagers in 1932–1933, included the following plants: amaranth, bitter spurge, shchyriya, acacia flowers and bark, dandelions, wild sorrel, and orache. The plants were boiled, sprinkled with salt, and then consumed. Crows, hedgehogs, gophers, mice, dogs, and cats were also eaten; bread was made from corn flour. Residents of coastal villages were lucky enough to have the opportunity to catch and eat fish, mainly sprat, goby, mussels, and shrimp. In their testimonies, almost every second respondent mentions relatives or neighbors who died from hunger.

Emergencies tend to reveal new behaviours in an individual. Analysing these remembrances, we see that the level of fear experienced during the Holodomor and repressions led to a desire to remove suspicion from one’s family, to save one’s children, to become loyal to the authorities and, as a result, to denounce and slander neighbors and, sometimes, relatives.

Mykola Vasylovych Khonakhbeiev, born in 1927, Starobesheve: “I was only 6 years old in 1932, but everything etched itself in my memory. We were very hungry. There was nothing to eat at all. It was

so scary, we were constantly afraid of something. [...] The famine began in 1932, in autumn, when everything was taken away. Whoever managed to hide some food survived. And nobody shared with anyone — people were afraid that they would be betrayed and whatever last bits of food they had would be taken away”⁵⁹⁰.

Lyubov Antonivna Dmytrieva, born in 1921, Komar: “I remember the years 32–33 very well. All the grain was taken away. [...] Those who carried this out didn’t show any documents. We had grain hidden under the sofa. They found it and took it all away. Maybe there were denunciations, but this was kept secret. There were often arrests and deportations, for example Semen Yuriev and Kirill Semenovich Dmitriev. Several people would come with the cart. Although they were unarmed, we were afraid to say a word. They usually took the grain, but didn’t touch clothes or other things. [...] The collective farms were guarded by people on patrol, and often authorized people with weapons from the district would appear. People were forced to join collective farms at gunpoint. They didn’t touch livestock, but would take away horses without asking”⁵⁹¹.

Mykola Vasylovych Khonakhbeiev, born in 1927, Starobesheve: “We had land near Hirnyk. We had a good harvest. People didn’t want to give up their things – they hid their cattle and grain. They came to our home looking for grain, and poked around with their iron rods in the garden and barn, but found nothing – my father handed over everything as he was told to do...”⁵⁹².

Testimonies contain information about cases of looting by government representatives, when they took not only grain, but also food, clothes, shoes, and jewelry.

Polina Zakharivna Shevtsova, born in 1920, Starobesheve: “I remember those times well because I was already 12 years old. I remember how government representatives took grain to the district center and took it all away. It was impossible to hide it because they dug the ground up like moles. They turned everything over. First they asked if there was any extra grain. And then they started their searches...”⁵⁹³.

Petro Panteliiiovych Yuriev, born in 1928, Starobesheve, “...I remember the Holodomor of 1932–33. Our family consisted of 10 people. The winter of 32–33 was especially hard, and in spring, when small livestock and poultry were slaughtered in autumn... Everything that could be eaten was used for food,

⁵⁸⁶ Natsionalna knyha pam’iati zhertv holodomoru... Vol. 1. P. 360–361.

⁵⁸⁷ Ibid. P. 360.

⁵⁸⁸ Ibid. P. 330–331.

⁵⁸⁹ Ibid. P. 360.

⁵⁹⁰ Ibid. P. 360–361.

⁵⁹¹ Ibid. P. 330–331.

⁵⁹² Ibid.

⁵⁹³ Ibid. P. 362.

there was no waste. People were dying of hunger. I had the Il'ins as neighbours, a family of 10 people, and out of those 10 people, 5 survived. The children ended up in orphanages and shelters, three sons survived"⁵⁹⁴.

Mariia Diakonenko, born in 1928, Rozdol'ne: "My father was a musician, and he was forced to play in the orchestra every day; they would take musicians to various places to where grain convoys were formed. Due to starvation, he didn't have the strength to blow into his trumpet. In 1937, the entire orchestra was repressed"⁵⁹⁵.

The local historian Volodymyr Dushka recounts the reminiscences of Vlas Kostyantynovich Papayani: "When I recall those years, the voices of the people crowding around the bread counter, full of hope and despair, begin to immediately sound in my ears: «Vir ma! Vir ma! Vir ma!» ("Give me!" in Greek). There was not enough bread for everyone... It was impossible to establish the number of human losses from starvation in the district for one simple reason: no one kept such statistics"⁵⁹⁶.

Marfa Khrystoforivna Dmytrieva, born in 1920, Starobesheve:

"Question: What is The Law of Five Ears of Grain? Have you heard of it? Answer: I have heard about the law, my mother was imprisoned for 3 years for collecting only five ears of grain. My grandmother took care of the three children.

Question: Were people allowed to collect ears of grain, leftovers from the field? Answer: No, they weren't allowed. [...] Question: Were people forced to join collective farms and how?

Answer: People were forced to go to collective farms and work for free. [...] Question: When did people start dying of hunger?

Answer: People died, were taken on carts and dumped into a pit. Whoever could bury their dead did so themselves"⁵⁹⁷.

Eyewitness testimonies make it possible to reconstruct in detail how burial rites were affected in the period. This source clearly indicates that in the context of mass murder by starvation, the traditional burial rite lost all meaning. Indifference and disrespect towards people who died of starvation, and derision towards the dead body became commonplace. The village community, which was previously intimately involved in the burial ritual, lost this important function.

Lidiia Mykolaivna Zaitseva, born in 1926, lived in Kostyantynopil in 1932–1933: "People were

collapsing in the streets and dying from hunger. In our family, four children died of starvation. Three of my brothers were buried in the cemetery in a common pit where all the dead were buried. And I buried one brother in our garden in a hole I dug myself. The graves did not survive"⁵⁹⁸.

Dmytro Vasyliovych Serafimov, born in 1915, Komar: "My father died of starvation. We buried my father with my mother. We dug a knee-deep grave in the cemetery and buried them as best we could. [...] A lot of people died. Whole families departed for the other world. We buried them as best we could. I don't remember what happened to the orphaned children in Komar, but in Dniproenerhiya the collective farm took over the guardianship of orphaned children"⁵⁹⁹.

According to eyewitnesses, the village council provided carts for the burial of dead villagers who had no one to bury them.

The journalist Taras Bespechnyi recalls the testimony of Fedir Heorhiiovych Takhtomysh and his wife Hanna Ivanivna. They were born in 1910. The couple recalled that Hanna Ivanovna's father was the first to die on 1 May 1933. Before his death, he asked his son-in-law to bury him in a humane way: "I don't want to be dragged to the cemetery like a dead horse to a livestock cemetery. Tear up the floor in the room and make a coffin." Fedir Heorhiiovych fulfilled his father-in-law's request and made a coffin out of floorboards. For five days, the deceased lay in the house as the collective farm could not provide a cart to take him to the cemetery. When a cart finally arrived and the coffin was placed on it, a neighbour came running out and begged them to take her dead mother to the cemetery too. They put the dead woman on top of the coffin and took her to the cemetery. When they approached the grave dug by the collective farm, Hanna fainted — the pit was filled to the top with dead bodies"⁶⁰⁰.

Liubov Antonivna Dmytrieva, born in 1921, Komar: "On the whole, the dead were buried in the cemetery. There were cases when they were covered with snow and left until spring, or put on top of fresh graves"⁶⁰¹.

Varvara Khrystoforivna Dimidzhyieva, born in 1925, Starobesheve: "I remember that time. [...] All the grain was taken, there was nothing to eat. My mother would cook some thin broth, but my family was made up of my father, mother, grandmother and us, three daughters... I would go with my mother

⁵⁹⁴ Natsionalna knyha pam'iati zhertv holodomoru... Vol. 1. P. 362.

⁵⁹⁵ Ibid. P. 378.

⁵⁹⁶ Dushka V. Holod 1933-ho. *Put Oktiabria*. 16 yulia 1991 roku.

⁵⁹⁷ Ibid. P. 380.

⁵⁹⁸ Ibid. P. 331–332.

⁵⁹⁹ Ibid. P. 232–333.

⁶⁰⁰ Bespechnii Taras. *Smert po ymeny Holod. Vechernyi Donetsk*, 2007, 10 noiabria.

⁶⁰¹ Ibid. P. 330–331.

to collect ears of grain. For this, my mother was arrested and put in prison. There were three of us left, aged 12 years old, 8 years old, and 3 years old. I don't remember when people started dying of starvation, but on the way to school I would see how people were being buried in the cemetery, wrapped in sheets and left some place, or just thrown into a pit; the cemetery was next to our school"⁶⁰².

Nina Andriivna Anastasova, born in 1923, Starobesheve: "People were dying of starvation, and piled up in pits; sometimes they were thrown into the water..."⁶⁰³.

Cemetery customs, and visits and care towards the graves of loved ones were neglected. An examination of testimonies about the genocide allows us to conclude that they are important sources for an in-depth study of death under those conditions; the destruction of the religious and local culture of dying; and the decline of funeral and memorial rites, their symbols and attributes.

The analysis of testimonies shows that there were several ways that Greek peasants used to save themselves and, first and foremost, their children. Often in testimonies about life during the Holodomor, one can find cases of individuals exchanging women's clothes and jewelry for food. Sometimes people managed to save the most valuable things they had: women's jewelry, good-quality clothes, rugs, and sometimes houses. These were the key to a family's survival. In conditions of total famine, all valuables lost their meaning. Similarly, peasants obtained food by exchanging household items where possible.

Ivan Alekseenko, born in 1918, Kostyantynopol: "My father had a violin which was left to me: it is the only memory I had of my parents. Among Greeks, all the joyful events in life were accompanied with a violin, a drum, and a flute. I used to lend my violin to various people — there was no other violin like it in the whole village, and perhaps even anywhere else in the wider vicinity. When they made an inventory of the property, there was no violin in the house, and I was very happy about that. I traded the violin in a neighboring village for a bucket of potatoes"⁶⁰⁴.

Oleksandra Myronivna Stavrynova, born in 1912, Starobesheve: "In 1933, my future husband's mother exchanged her house for a sack of flour and moved to the city..."⁶⁰⁵.

Mykola Vasyliovych Khonakhbeiev, born in 1927, Starobesheve: "In the spring, people started to show signs of swelling and die. A lot of people died, a lot... my

father died in winter, and my mother went to the city to exchange her bracelets and earrings for bread and groats which she brought back home to us. One day in winter there was a blizzard and she never returned home... And we (the children) were crying, we were very hungry. Then my brothers climbed into the attic, took a calf hide, cleaned it and cooked it"⁶⁰⁶.

Yelyzaveta Hryhorivna Tymoshchenko, born in 1919, Komar: "In 1933, my father died. He became very sick, went to the hospital in Novoselivka for treatment. He died there. My sisters brought him back to Komar and buried him. It became very difficult for us without dad. After my father's death, my mother gave birth to a child, but due to a lack of milk, the child died. My mother buried the child in our garden. We had nothing to eat at all. We would lie in bed and would get up with great difficulty. My mother packed our things and in the afternoon we went by train to visit her sister in Selidovo. At that time I had already shown signs of swelling caused by hunger. My mother came home at night and knocked on the window so that I could open the door for her. I told her I couldn't get up, but I crawled to the door with difficulty and opened the door for her. My mother brought oil (she had exchanged it for some things) and fed us spoons of oil through the night"⁶⁰⁷.

Lidiia Mykolaivna Zaitseva, born in 1926, Kostyantynopil: "We went to the neighboring village of Andriivka to exchange some of our things. We exchanged a large rug for half a sack of fodder beets. A neighbour gave me a glass of flour, all of which I ate before we got back home"⁶⁰⁸.

Leontii Klymovych Angelin, born in 1916, Starobesheve: "I remember how my father gathered all the valuable things we owned, including various types of homemade rugs, and went to the industrial towns, where people were wealthier, to exchange these things for food. The next day, in the village of Karachurino, he was found dead: he had been shot and robbed"⁶⁰⁹.

People who survived those terrible times testify time and again to the fact that their lives were saved thanks to the food received in exchange for their mothers' shawls, skirts, embroidered towels, and other clothes. These items were exchanged for priceless — for the time — bread, flour, groats, and vegetables.

The most interesting thing is that in none of the testimonies is there any grief for those things that had to be given away in a difficult situation in an overly unequal exchange. It should be noted that

⁶⁰² Ibid. P. 361.

⁶⁰³ Ibid. P. 363.

⁶⁰⁴ 33-i: holod: Narodna Knyha-Memorial / Uporiad.: L. B. Kovalenko, V. A. Maniak K., 1991. P. 215–216.

⁶⁰⁵ Ibid. P. 363.

⁶⁰⁶ Ibid. P. 360–361.

⁶⁰⁷ Ibid. P. 333–334.

⁶⁰⁸ Ibid. P. 331–332.

⁶⁰⁹ Ibid. P. 363.

almost every testimony of this type is supplemented by a comment stating that it was precisely thanks to the food obtained in this way that someone managed to survive; eyewitnesses emphasise that the real price of these exchanges of these 'valuable' items was human life.

Another difficult page of the Holodomor was the blacklisting of Greek villages. To give two examples, the Nove Selo collective farm of the Novokaran village council of the Volnovakha district and the Skhid collective farm of the Greko-Oleksandrivka village council of the Starobesheve district were blacklisted. The purge of the Skhid collective farm was carried out according to the well-known plan. Out of 154 peasant households, 50 farms were subject to purges: 22 of these were kulak households, 10 were wealthy peasant households, and 2 were poor peasant households; three people were expelled from the party. Abramovich, the authorized representative of the CPC, opened criminal cases against the entire board of the collective farm, headed by I. Makhnosov. Those working on the collective farm had the bread issued for the days they had worked taken away. They also made a demand for the return of grain grown in their gardens. The collective farmer Hanna Pomeschenkova said that after the confiscation of the grain, many did not live to see the following harvest⁶¹⁰.

G. Papakin, in his monograph "«Black Board»: Anti-Peasant Repression (1932–1933)," cites a reference of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, dated 26 November 1932, about the wishes of the regional executive committee to place the Greek village of Gurzuf in the Mariupol district (the Mariupol City Council) and the Vladyka collective farm in the Staromyolskyi district of the Donetsk region on the all-Ukrainian blacklist⁶¹¹.

After being put on the blacklist, repressions were brought to bear on entire districts, collective farms, and governing boards. For example, in the Starokaransk district of Donetsk region alone, 5 collective farm boards were brought to trial. In total, about 600 people were punished here, 20 of whom were sentenced to death, with the rest imprisoned for a term of 3 to 10 years. However, despite the intensification of repressions, and the confiscation of seed, fodder and food funds from collective farms, the grain procurement plan in Donbas had still not been fulfilled by the end of January 1933⁶¹².

According to V. Marochko, "Soviet laws, party resolutions, and personal instructions of the leader, J. Stalin, were on the side of the nomenklatura satraps. He called for the destruction of kulaks, saboteurs, those who evaded grain procurement, and speculators,

and so the ideology, criminal in spirit and word, generated arbitrariness in the everyday life of rural communists and Soviet activists. Their immoral behavior during the years of grain procurement and the famine manifested itself in the ugliest of forms. P. A. Shchadko, a resident of Kostyantynivka, Maryinka district, Donetsk region, recalled: "I was told by one of the MTS employees that in 1933 his wife went to the commissioner's office at night and returned home in the morning with some flour. He told me this story and cried in the presence of his wife, a Greek woman of extraordinary beauty"⁶¹³.

The testimony of Ivan Alekseenko, a resident of the village of Kostyantynopil in the Velykonovosilkivsk district, who was 15 years old in 1933, reveals the drama of a distinctive ethnic community: "Our village of Kostyantynopil lay between two rivers. The neighboring villages were Ulakly and Bahatyr. Each village has its own language: in some Greek was spoken, in other Greek-Tatar. The houses were mostly adobe, the gardens were large and tidy..."

But over time something incomprehensible began to happen: the collective farmers were dekulakized and deported beyond the Urals! They were deported in whatever clothes they were wearing, many died on the way from grief, hunger, and cold. The minds of my fellow villagers, wise and hardworking Greeks, could not understand the reasons behind all of this injustice. They were perhaps the first in this region to start farming in a new way, to socialize the land, and they were being punished for no reason, as if they were sworn enemies of socialism. *We could only think one thing: we were being punished for being Greek.*

I had no father or mother, I lived with my grandparents, and my father's brother's family lived with us. My uncle was a member of the board of the collective farm. But our large family was poor, like everyone else. We received very little for the days we worked — we received goods in grams, not kilograms. And with the barley and oats we were given, the bread tasted as if it were underbaked. In the autumn of 1932, people were not given any grain at all. After the harvest, us boys would go into the fields to collect ears of grain. Adults were sentenced to 5 years in prison for this, and we, children, thought that nothing would happen to us unless we came across a fierce person on patrol on a horse with a whip in hand.

The village was given a dekulakization quota, and our family was included in this quota. Someone warned my uncle, and he secretly left the village for Alchevsk, to work in a mine. We stayed at home. They came early, carried out an inventory, took everything away, and

⁶¹⁰ Ibid. P. 487–488.

⁶¹¹ Папакін Г. В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. С. 160

⁶¹² 33-і: holod: Narodna Knyha-Memorial... С. 219.

⁶¹³ Marochko V. Y. Holodomor 1932–1933 rr. na Donbasi. K., 2015. S.7.

left us in the clothes we were in. How did we live? We replanted the previous year's chaff and gathered some grains. A boy from the neighbourhood and I would walk for a kilometer and a half to a Russian village, which was barely affected by collectivization, to beg for alms. We were often chased away and reproached for the fact that our entire village had joined the collective farm. But we would get given some things: a potato, a cracker, a beet...

I had a strange character: I could eat anything that I happened to lay my eye on. Chalk, grass, some hide or other — whatever it was, I would cook it and eat it. My aunt and grandmother could not stand up anymore, they were dying before my eyes. I was holding on, even though I was showing signs of swelling. I was saved by moving around — I did not sit still for a minute, and I was always trying to find something that I could eat.

When the whole family began to show signs of swelling, I took my aunt and her two children to Alchevsk, to my uncle. On the way, I saw people crawling on the road leading to the granary, picking grains out of the dust that only they could see. Some of them died right there on the spot. They were dragged to the side of the road and no one paid attention to them anymore... Is it any wonder that at the age of 14 years old my hair started to turn grey?

In our village, everyone had large homesteads, and if we had been allowed us to grow produce near our homes, there would have been no such famine. But this was strictly forbidden — people were told to work only for the collective farm.

Later on, the whole family moved to Alchevsk, then to Luhansk. Rural life was over, the knowledge of our great-grandfathers forgotten⁶¹⁴.

The memories of Ivan Strionov, published in his "History of Everyday Life in its Ethnic Dimension: Memoirs of a Greek Communist," are representative and informative. These memoirs of a native from the Greek-Tatar village of Komar illustrate the socio-political and cultural life of the Greek community in Mariupol, the peculiarities of the mentality of this specific ethno-cultural group, and provide a view on the milestones of the political history of the USSR through the lens of the common man. Ivan Strionov dared and managed to write down his own observations and impressions of the era of which he was a contemporary. Strionov's memoirs give us the perspective of the ordinary builders of socialism, a look at the country in which they lived and worked, at the tragic pages of its history, at its government, and at themselves. His work is a people's view of history that until recently did not receive the attention of the academic community, and is only now beginning to be analysed.

⁶¹⁴ 33-i: holod: Narodna Knyha-Memorial... S. 215–216.

⁶¹⁵ Istoriiia povsiakdennosti v yii etnichnomu vymiri: spohady hreka-komunista. Kyiv : Institute of History of Ukraine NANU. 2009. S. 178–179.

This is how the communist Ivan Strionov, for whom the state and everything it did was not to be questioned (at least, not in public), recalls the Holodomor: "Not only were the collective farmers not the masters of their collective farms, as Lenin taught, but they were also turned into real slaves. They were deprived of any human rights and doomed to death. Additionally, they were tried and imprisoned for not going to work, for gathering ears of grain in the fields after a harvest, for anti-collective-farm utterances; even those sick with fever were forced to work. The year 1933 arrived and the collective farms of Ukraine produced a good crop, but again the state took all the grain, gave nothing to the collective farmers who had been toiling for days, and left no grain for the collective farms for fodder or even seeds. From early autumn 1933, famine began in Ukraine. The collective farmers, having finished the last of their food and livestock (including dogs and cats), went to cities and industrial centres to escape the famine. Many of them died on the road before reaching the cities, and a small number of those who reached their destinations died on the streets...

In the cities, there was also a shortage of food (a ration card system was in place), but, nonetheless, the urban population tried to feed the hungry peasants, and had the saying, "Our breadwinners are miserable!" Peasants, who had not seen bread for a long time, would eat dry pieces of bread given to them by the urban population, and would almost immediately collapse and die on the spot. These poor peasants were loaded onto cars, taken out of town and buried in quarries or ravines⁶¹⁵.

Eyewitness accounts, even from those who were children at the time, are an important source for studying the terrible consequences of the famine in the Greek villages of the North Azov region. Their analysis allows us to see an ordinary person during this terrible catastrophe with his or her pain, despair, fear, and thirst for life. The study of testimonies makes it possible to clarify or specify important characteristics of the period of 1932–1933 such as the causes of the famine and its scale, obtain data on the diet of the population, and better understand the composition and number of those who died or were repressed. Life experience and a relatively high level of education left an imprint on the awareness of the events of 1932–1933, so the given testimonies contain analytical reflections on both the causes of the famine and the population's reaction to the events. The greatest value of these testimonies lies in the detailed factual material they provide about events in Greek villages. The facts are mostly personal in nature, as adults did not share hardly any of their impressions with children, both for reasons of caution and due to the children's age.

REFERENCES

- Borysenko, V. (2003). Usni svidchennia pro henotsyd. *Pamiat stolit*, 3, pp. 62–73 [in Ukrainian].
- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. London: The Bodley Head [in English].
- Kovalenko, L. B., & Maniak, V. A. (Comps.). (1991). *33-i: holod: Narodna Knyha-Memorial*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kresina, I. O., Kresin, O. V., Liakhotskyi, V. P., Panibudlaska, V. F. (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist* (Vol. 1). Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Kresina, I. O., Liakhotskyi, V. P., & Panibudlaska, V. F. (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist* (Vol. 2). Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (2015). *Holodomor 1932–1933 rr. na Donbasi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Mykhailychenko, H. M., & Shatalina, Ye. P. (Comps.). (1992). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929–1933*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. Ya. (Eds.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tretiak, O. L. (Ed.). (2008). *Natsionalna knyha pamiaty zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Donetska oblast*. (Vol. 1) [in Ukrainian].
- Tretiak, O. L. (Ed.). (2009). *Natsionalna knyha pamiaty zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Donetska oblast*. (Vol. 2) [in Ukrainian].
- Papakin, H. V. (2013). “Chorna doshka”: antyselianski represii (1932–1933). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
- Slisarenko, O. (2009). Osobysti spohady zhertv holodomoru — spetsyfika dzherela. *Naukovi zapysky*, 19 (2), 287–290 [in Ukrainian].
- Mace James E. (2002). Facts and Values: A Personal Intellectual Exploration. In S. Totten, St. L. Jacobs (Eds.) *Pioneers of Genocide Studies* [in English].
- Yakubova, L. D. (Ed.). (2009). *Istoriia povsiakdennosti v yii etnichnomu vymiri: spohady hreka-komunista* [History of Everyday Life in its Ethnic Aspekt: Memoirs of a Greek Communist]. Kyiv: Institute of History of Ukraine NANU [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 30.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 20.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Associate Professor
at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor
Kyiv, Ukraine

**«Багато важливого для науки і правди
ще зберігають береги Дніпра»:
листи Олександра Бодяньського до Віктора Петрова**

Важливим складником такого перспективного напрямку наукових студій, як історія археології, є вивчення епістолярію українських вчених, фахівців цієї спеціальності. Метою дослідження є запровадження до наукового обігу листів Олександра Бодяньського до Віктора Петрова 1964–1967 рр. з фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (м. Київ). Цей джерельний комплекс поєднує приватні, громадські та професійні складники. Зацікавлення викликають викладені в листах подробиці досліджень на теренах Степової України давніх епох від неоліту до Київської Русі. Показано спільні основи у світоглядних засадах О. Бодяньського та В. Петрова — україноцентричність, любов до природи, неприйняття будь-якої несвободи, застережливе ставлення до актуальних загальноцивілізаційних викликів (ядерна загроза тощо). Висвітлено особливості комунікації українських інтелектуалів із середовища професійних археологів в умовах авторитарної радянської системи.

Ключові слова: О. Бодяньський, В. Петров, українська археологія, історія археології, епістолярій, інтелектуал, історіософія.

**“Much important for science and truth
are still preserved by the Dnipro’s banks”:
Letters of Oleksandr Bodyanskyi to Viktor Petrov**

The study of the epistolary of Ukrainian archaeologists today is an important component of such a promising direction of scientific research as the history of archaeology.

The purpose of this study is to publish and introduce into scientific circulation the letters of Oleksandr Bodyanskyi (1916–1992) to Viktor Petrov (1893–1969), two famous Ukrainian archaeologists. The designated ego-sources illustrate the peculiarities of the communication of the nation’s intellectual leadership in the conditions of the authoritarian Soviet system. The main milestones of their personal and professional biographies are outlined against the background of an era full of contradictions and historical cataclysms. Their participation in the Dnibrobudov expedition (1927–1932) led by D. Yavornytskyi was noted.

The archeographic publication of four letters from 1964–1967 from the funds of the Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine (Kyiv) was carried out. This source complex combines private, public and professional components. For the history of domestic archeology, the details of the researches in the territories of the Steppe Ukraine of ancient eras from the Neolithic to Kyivan Rus’ are of interest.

The main attention is paid to the debatable issues of the study of Chernyakhiv archaeological culture. The common foundations in the worldview principles of O. Bodyanskyi and V. Petrov are shown — Ukrainian-centricity, love for nature, non-acceptance of any lack of freedom, a cautious attitude to current civilizational challenges (nuclear threat, etc.).

The letters record the peculiarities of the scientific environment of Ukrainian archaeologists, the regularities of their practical scientific and organizational activities, internal competition and interpersonal relationships, provide evaluation judgments about the personal traits and scientific achievements of prominent domestic archaeologists, etc.

Key words: O. Bodyanskyi, V. Petrov, Ukrainian archaeology, history of archeology, epistolary, intellectual, historiography.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Андреев В., Андреева С., 2024

Чому є цікавим досвід наукової співпраці та особистих взаємин Олександра Бодяньського та Віктора Петрова?

Йдеться про людей талановитих й неординарних, через призму їхніх особистих взаємин вимальовуються особливості епохи, сповненої протиріч та історичних катаклізмів. Долі цих людей є дещо схожими, неодноразово їхні життєві шляхи перетиналися. Більш того, ці дві особистості уособлюють основні тенденції розвитку історичної науки й, зокрема, археології: Петров — теоретик, Бодяньський — практик. Науковці високого рівня опинилися у післявоєнний час на маргінесі радянського наукового простору.

Публікація листів О. Бодяньського до В. Петрова 1964–1967 рр. дає можливість розширити джерельну базу такого перспективного напрямку наукових досліджень, як історія археології, ілюструє засоби наукової комунікації та мережеві зв'язки як способи функціонування наукового співтовариства археологів. Також інтерес представляють викладені в них подробиці археологічних досліджень на теренах Степової України — де іноді так тісно сплітаються актуальні проблеми вивчення давніх періодів та новітньої доби вітчизняної історії.

Епістолярій археологів, що зазвичай поєднує і приватні, і громадські, і професійні складники, неодноразово викликав інтерес дослідників, адже це репрезентує особливості існування інтелектуалів у різних суспільно-політичних умовах. В останні десятиліття було здійснено археографічні публікації цілих джерельних комплексів епістолярію відомих археологів (Федора Вовка, Миколи Макаренка, Якова Новицького, Данила Щербаківського, Дмитра Яворницького та інших).

Однак якщо епістолярій В. Петрова широко представлений в архівосховищах і великою мірою відомий дослідникам, то листи О. Бодяньського майже всі втрачено, маємо лише поодинокі публікації⁶¹⁶. Саме тому науковий інтерес представляє компактне зібрання листів О. Бодяньського, що зберігається в особовому фонді В. Петрова у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (м. Київ)⁶¹⁷.

Метою публікації є запровадження до наукового обігу листів О. Бодяньського до В. Петрова та розгляд на основі означених його-джерел особливостей комунікації українських інтелектуалів із середовища професійних археологів в умовах авторитарної радянської системи.

Основні віхи особистої та професійної біографії О. Бодяньського, бібліографія його праць є загальновідомою⁶¹⁸. Водночас, деякі сторінки біографії археолога залишаються маловисвітленими, а інтерпретація наукового доробку є актуальною для дослідників. Відповідно історіографія питання постійно доповнюється новими розвідками.

Олександр Всеволодович Бодяньський (1916–1992) — краєзнавець, археолог (рис. 1). Народився в селянській родині на хуторі (селі) Петропіль (зараз — Запорізький р-н Запорізької обл.), де й розпочав свою освіту. Під впливом матері зацікавився історією. У 1934 р. вперше побував у Дніпропетровському історико-археологічному музеї⁶¹⁹ й почав листуватися з Д. Яворницьким. Надалі працював у археологічних експедиціях під час спорудження Дніпрогесу, у 1937–1939 рр. — молодшим науковим співробітником з археології Запорізького краєзнавчого музею та музею історії Дніпробуду, а в 1939–1941 рр. — Київського центрального історичного музею.

⁶¹⁶ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. Абросимова С. В. т ін. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. С. 77–88 та ін.

⁶¹⁷ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (далі — ЦДАМЛМУ). Ф. 243. Петров Віктор Платонович (1894–1969 рр.). Оп. 1. Спр. 157: Листи Бодяньського О. В. до Петрова В. П., 1964–1967 рр. 8 арк. (4 листи).

⁶¹⁸ Сторінка офіційного сайту Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (зараз — Національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького). URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/bodyansky/> упоряд. В. М. Бекедова (дата звернення: 18.06.2024) та ін.

⁶¹⁹ Зараз — Національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького.

Під час радянсько-німецької війни О. Бодяньський залишився на окупованій німецькими військами території й брав участь у роботі зондерштабу «Прадавня історія» при Оперативному штабі Альфреда Розенберга у генеральному окрузі «Дніпропетровськ». Ця структура відома передусім тим, що виявляла, конфіскувала та вивозила до Німеччини культурні цінності. Одним із напрямів її роботи було забезпечення німецької науки джерелами для досліджень на багато років по війні, а заклади освіти — матеріалами для використання у навчальному процесі. До цього було залучено багатьох висококваліфікованих німецьких вчених, а також й місцевих фахівців.

З осені 1942 р. відомий австрійський історик та археолог Вальтер Модріан був уповноважений впорядковувати музейні зібрання у Дніпропетровську та забезпечувати їх збереження. Є свідчення, що він у супроводі директора об'єднаного художньо-історичного музею у Дніпропетровську Павла Козара й археолога О. Бодяньського влітку та восени 1942 р. займався вивченням археологічних пам'яток на Дніпрі між Дніпропетровськом та Запоріжжям, що з'явилися з-під води після підриву греблі Дніпрогесу⁶²⁰.

У травні — липні 1943 р. О. Бодяньський працював лаборантом в Дніпропетровському історичному музеї. Є відомості, що він у той час брав участь у німецькій археологічній експедиції під керівництвом колишнього радянського археолога Михайла Міллера.

У березні 1944 р. О. Бодяньського було мобілізовано до лав Червоної армії, де він служив до кінця 1945 р. рядовим, з них шість місяців у м. Бреслау (Вроцлав, Польща). З квітня 1946 р. працював науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею. У 1947–1952 рр. навчався на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету, але так і не закінчив його.

У 1950–1980-х рр. працював на посаді лаборанта в Інституті археології АН УРСР, у фондах якого зберігаються колекції його археологічних знахідок. Також колекції О. Бодяньського є в музеях Дніпропетровська та Запоріжжя. Археолог працював в експедиціях разом з видатними вченими — Аркадієм Добровольським, Віктором Петровим, Олексієм Тереножкіним.

⁶²⁰ Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ : Інститут історії України, 2014. Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. С. 183.

⁶²¹ Плешивенко А. Г. Мій Бодяньський. Спогади та застигли кадри. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 4(49). С. 94–102. DOI: 10.37445/adiu.2023.04.06.

⁶²² Там само. С. 100–101.

⁶²³ Там само. С. 94–95.

⁶²⁴ Цит. за: Плешивенко А. Г. Мій Бодяньський... С. 96.

⁶²⁵ Плешивенко А. Г. Мій Бодяньський... С. 100.

⁶²⁶ Плешивенко А. Г. Мій Бодяньський... С. 100.

⁶²⁷ Борисенко О. Є. Декілька штрихів до портрету Олександра Бодяньського. *Краєзнавство*. 2017. № 2. С. 144.

⁶²⁸ Там само.

О. Бодяньський залишив по собі світлу пам'ять не лише як фахівець великого гатунку, відкриття якого дали підґрунтя для багатьох дисертацій і досліджень, а й як цікава багатогранна особистість, високопорядна людина із енциклопедичними знаннями і величезним життєвим досвідом. Із великою теплою його згадували і згадують колеги, а легенди та розповіді про його неймовірну здатність відкривати археологічні пам'ятки передавалися з уст в уста наступним поколінням археологів. Нещодавно побачили світ спогади співробітниці Запорізького краєзнавчого музею Алли Плешивенко⁶²¹. Публікацію підготував та зробив примітки Валерій Саєнко. У додатку вміщено останній варіант автобіографії О. Бодяньського з особової справи вченого із фондів архіву відділу кадрів Інституту археології НАН України (далі — ІА НАНУ)⁶²².

О. Бодяньський дуже любив рідну землю, її природу, багато мандрував пішки степом на самоті, любив і знав Дніпро, ба більше — любив Землю у планетарному масштабі. Пам'ять людська зберегла його щире захоплення буттям: «Ви подивіться, як усе гарно, досконало на землі. Такий Світ чудовий, неповторний. Досить лише зберігати його, яким він нам дістався у спадок...». Його мрією було полетіти на Місяць і побачити Землю...⁶²³. За спогадами В. Томашевського (з особистого архіву В. Саєнка), улюбленим словом О. Бодяньського було «чудово»: «Все чудове: і спека, і дощ, і сніг. Все чудове!»⁶²⁴

Як згадувала А. Плешивенко, яка вважала О. Бодяньського своїм вчителем, на запитання, який із періодів історії любить, він відповідав: «Сьогоднішній. Минуле не повернеться, майбутнє попереду, а сучасний світ цілком залежить від нас, наших справ, думок, вчинків»⁶²⁵.

Ще один талант був у О. Бодяньського. Він напам'ять цитував світову класичну поезію⁶²⁶ і сам писав вірші, любив читати їх жінкам в археологічних експедиціях. І взагалі був романтиком. Імовірно, його поезії ніколи не публікувалися і не збереглися⁶²⁷.

Багато сучасників відмічали особливості його поведінки: віддавав перевагу «персональним експедиціям» Запорізькою та Дніпропетровською областями, міг несподівано з'явитися в якійсь експедиції і так само несподівано «зникнути»⁶²⁸,

вірив у сни, не розповідав про своє минуле, родину і друзів⁶²⁹. Лише з небагатьма він був відвертим, тільки з тими, хто пройшов тяжкі життєві випробування, як і він. Це стосується й В. Петрова, з яким його звела доля під час Дніпрельстанівських експедицій.

Віктор Платонович Петров (псевдоніми — В. Домонтович, В. Бер, А. Семьонов та інші, 1894–1969) — літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, письменник (рис. 2). Народився у родині священника у Катеринославі (зараз — Дніпро). Біографія, художній і науковий доробок В. Петрова активно вивчаються в останні десятиліття (перевидання праць В. Петрова, дослідження про нього Віри Агеевої, Віталія Андреева, В'ячеслава Брюховецького, Андрія Портнова, Сергія Руденка та інших).

У 1918 р. В. Петров закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Учень професорів В. Перетца, В. Грунського та А. Лободи. Був залишений в університеті як професорський стипендіат. У 1921–1927 рр. — викладач, а потім аспірант Вищого інституту народної освіти. У 1919–1920 рр. — секретар Комісії ВУАН із складання історичного словника української мови. У 1920–1930 рр. працював науковим співробітником, секретарем, а згодом завідувачем Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН), по лінії якої був відряджений до Дніпрельстанівських експедицій (згодом він відобразив події та образи учасників експедицій в романі «Без Грунту»). Редагував різні наукові видання.

У 1920-ті рр. В. Петров належав до кола неокласиків. У середині 1920-х дебютував як прозаїк, у 1928 р. вийшов його перший роман «Дівчина з ведмедиком». У 1930 р. захистив докторську дисертацію «Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість».

У 1930-ті рр. В. Петров розпочав дослідження в галузі археології та давньої історії України. З 1933 р. — науковий співробітник, з 1939 р. — завідувач сектора Дофеодальної та феодальної археології Спілки інституцій матеріальної культури (з 1934 р. — Інститут історії матеріальної культури, згодом — Інститут археології АН УРСР), з 1941 р. — директор Інституту українського фольклору АН УРСР.

Під час німецько-радянської війни служив у радянській розвідці. У 1942 р. перейшов лінію фронту, працював в окупаційній адміністрації Києва, отримав офіцерський чин від німецького командування. У 1942–1943 рр. редагував дозволений окупантами журнал «Український засів».

У 1944–1945 рр. — співробітник Українського наукового інституту в Берліні. У 1945–1949 рр. працював у середовищі української еміграції в Баварії. Був одним із фундаторів Української вільної академії наук, Мистецького українського руху, редактором різних видань, викладав у вищих навчальних закладах. Написав низку історіософських творів і висунув оригінальну «теорію епох» (заперечував безперервність та прогресивність історичного процесу)⁶³⁰.

1949-го р. був вивезений радянськими спецслужбами до Москви. У 1950–1956 рр. працював в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. З 1956 р. мешкав у Києві, обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР. Через втрату довоєнних особистих документів був змушений заново захищати кандидатську дисертацію. У 1966 р. за сукупністю наукових праць отримав ступінь доктора філологічних наук.

Доля звела В. Петрова із О. Бодянським через десятиліття — вони зустрілися в одній з експедицій або в Інституті археології, зав'язалося листування.

Щодо змістового наповнення листів, то з нього можна виділити кілька тематичних блоків — науковий, науково-організаційний та особистісний.

У науковому плані О. Бодянський переконує В. Петрова, на прикладі сарматського могильника біля с. Дніпровське на р. Сура, черняхівського могильника біля с. Башмачка, матеріалів власних розвідок та випадкових знахідок на Дніпропетровщині, у генетичному зв'язку так званої «кандирівської», черняхівської культури та слов'янських старожитностей початків Київської Русі, що, на його думку, свідчить про «трансформацію цих культур та їхнього виростання одна з одної». Сармати співіснували століттями з чисельним місцевим корінним землеробським населенням, виробниками продуктів. Степи в ті часи повністю не розорювали, це давало можливість кочовикам існувати поряд із землеробами. Він не просто ретельно описує свої знахідки, а й висловлює наукові припущення, що не увійшли до офіційних звітів і публікацій. Таким чином, О. Бодянський позиціонує себе як учень і прибічник званого українського археолога Аркадія Добровольського, противника «міграціонізму».

Одним із найбільш дискусійних питань з кінця 1950-х рр. в середовищі радянських і закордонних науковців було походження черняхівської культури. Умовно дослідників можна поділити на «міграціоністів» та «автохтоністів»⁶³¹.

⁶²⁹ Плешивенко А. Г. Мій Бодянський... С. 97.

⁶³⁰ Andreyev V. "Epoch theory" by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 7–34.

⁶³¹ Докладніше про перебіг і значення дискусії про походження черняхівської культури кінця 1950-х — 1970-х рр. див.: Андреев В. М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012. С. 217–228.

В. Петров не вповні поділяв точку зору О. Бодяньського про «автохтонне» походження черняхівців, але й критикував «міграціоністів». Учений вірно зауважував, що позиції науковців пов'язані з певною ідеологічною системою та мають власне суспільно-історичне коріння. Проблему походження черняхівської культури вчений вирішував в межах свого розуміння «античної епохи». Він не був прибічником «готської теорії», а вважав, що черняхівська культура почала формуватися ще до появи готів, до того ж вона була багатша за готську, адже прийняла спадщину античності. Загалом він не заперечував поліетнічний характер черняхівської спільноти (зокрема й участь германського компоненту в її складанні), але вважав її основою місцеве населення. Можливо, антів, а згодом і дулібів.

На сучасному етапі розвитку науки думки більшості дослідників щодо черняхівської культури значною мірою узгодились. Неоднорідність етнічної структури черняхівського населення зараз не заперечується. Проте її поліетнічність розуміється по-різному. Продовжуються дискусії щодо переважання в черняхівському середовищі різних етнічних складників. Також визначаються різні критерії виокремлення матеріалів культури слов'янських, германських, сарматських, пізньоскіфських, карпо-дакійських старожитностей.

У науково-організаційному плані О. Бодяньський неодноразово скаржився В. Петрову на перешкоди у дослідженнях пам'яток Надпоріжжя, що він відкрив ще в другій половині 1950-х — початку 1960-х рр. Інститут археології та його провідні вчені часто-густо не поспішали розпочинати розкопки або вели розкопки і не запрошували його в експедиції. Натомість від нього вимагали повні звіти та матеріали власних колекцій для спільних публікацій. А для самостійно підготовлених вченим робіт з Інституту вчасно не надавали необхідні малюнки, креслення тощо; затримували вихід публікацій під різними приводами.

О. Бодяньський мав своє пояснення такого стану науки — він згадував ситуацію із розкопками поховання Тутанхамона й вітчизняний «аналог» — доля майже всіх провідних учасників Дніпрельстанівської експедиції, коли доробок всього колективу вводили в науковий обіг не головні «достойники». Він не вірив в природну смерть свого вчителя Д. Яворницького і побоювався за своє життя.

Кілька разів у листах є натяк на репресії щодо як окремих археологів, так і науки в цілому. Досить розлого Олександр Всеволодович повідомляв про колись відомого вченого, їхнього спільного знайомого М. Філянського, який відбув у сталінських таборах 20 років, а тепер є лаборантом Запорізького краєзнавчого музею.

Також докладно О. Бодяньський повідомляє

В. Петрову про ієрархічні відносини в специфічній і доволі жорстко структурованій «субкультурі» археологів, експедиційну атмосферу, закономірності практичної наукової та організаційної діяльності, внутрішню конкуренцію та міжособистісні взаємини, подає оціночні судження щодо персональних рис та наукового доробку відомих археологів тощо.

В особистому плані, судячи з листів, О. Бодяньський та В. Петров були доволі близькими — довіряли одне одному й обговорювали теми, що розкривали їхній світогляд та переконання, які не вписувалися в рамки офіційної радянської ідеології. Чимало спільного можемо бачити в історіософському розумінні долі людства в актуальних цивілізаційних викликах 20 ст.

О. Бодяньський пояснював нападки як на себе, так і на «добраго й милого Віктора Платоновича» тим, що «уголовний світ не любить правди, чесних, трудолюбивих, добрих, а направляє одних на других, ізолює, знищує, сіючи страх, підозру, підлості, недовір'я і поважає тільки силу, яка зносе все з лиця Землі». Археолог згадував слова Дмитра Телегіна, що світом править раса і каса, а все інше — маса, умовності, виробники, або тудуб раси чи обезглавленні тисячоліттями народи, ізоляція, надбудова, матеріал для каси, війн і удобрення раси. І так само щодо так званої «мирної зброї»: «Звичайно, це в першу чергу робиться проти розумово розвинутих, які можуть жити совістю, свідомістю, розумом, без тюрм, концтаборів і так далі. Але яка їм користь з таких чесних, розумних людей, їм треба гроші, бо люди це гроші казала каса, бо люди це джунглі писав Р. Кіплінг, бо маси це п'єдестал писав К. Маркс. А розум це син Бога».

О. Бодяньський вважав, що «якщо людство піде шляхами правди й справедливості» — це буде «шлях спасіння», а якщо шляхом зла, то це перетворить «Землю в Сонце — гігантський атомний реактор».

Ці листи дають розуміння «страннощів» поведінки дослідника — він боявся помсти режиму за проукраїнські погляди, участь у Дніпрельстанівській експедиції, спільну роботу з німецькими фахівцями в роки окупації. Також можемо бачити, що він захоплювався конспірологічними теоріями «світової змови» проти інтелектуальної еліти. О. Бодяньський прямо писав В. Петрову про свою впевненість, що його хочуть отруїти, і тому він намагається в експедиціях мешкати та харчуватися окремо. А після випадку в Кременчуцькій експедиції Д. Телегіна, де йому не надали такої можливості, він на певний час втратив чіткість зору, у чому вбачав злий умисел. Надалі він більше не приймав запрошень в експедиції не на своїх умовах.

Як величезну загрозу людству дослідник розумів оволодіння ядерною енергією та біотехнологіями.

Історіософські міркування О. Бодяньського перегукуються з творами В. Петрова часів перебування у таборах для переміщених осіб після Другої світової війни в американській зоні окупації Німеччини. Переосмислення ним завдань і перспектив розвитку людства сталося під впливом осмислення як нацистського та радянського режимів, так і есхатологічного бачення застосування ядерної зброї («Наш час, як він є», 1946 р.; «Сучасні духові течії», 1946 р.; «Християнство і сучасність», 1947 р.; «Сучасний образ світу. Криза класичної фізики», 1947 р.; «Історіософічні етюди», 1947 р.; «Маси, техніка і лібералізм», 1948 р. та ін.). Він вважав, що в основі європейської цивілізації покладено дві цінності («найбільші з її святинь») — природа і людина.

Сучасність («наш час») вчений розумів як кризовий час — час краху ідеологій та дегуманізації, і тому піддавав критиці різні суспільні системи. Націонал-соціалізм та радянський комунізм він трактував як «конвульсивні спазми агонії доби», але й політичний плюралізм з його дрібнотами «необов'язкових істин», на його думку, не виправдав себе, людство сповзає на край прірви. Вихід із ситуації він бачить у поверненні до ренесансних традицій і основ.

В. Петров розмірковував про руйнівну силу техніки, що вийшла з-під влади людини, та відповідальність кожного за свій моральний вибір. В основі — його власний інтелектуальний досвід, осмислення української та європейської культури, гуманізм, пріоритет моралі над технікою та апеляція до християнських цінностей⁶³².

Листи О. Бодяньського до В. Петрова, двох українських науковців, поєднують і приватні, і громадські, і професійні складники, що дає можливість розширити джерельну базу до вивчення історії археології. Дослідження цих листів заповнює дуже важливу прогалину у реконструкції світогляду їх автора. Можна побачити духовний зв'язок між О. Бодяньським та В. Петровим і позначити спільні основи в їхніх ментальних засадах — україноцентричність, любов до природи, високі стандарти науковості, неприйняття будь-якої несвободи, застережливе ставлення до акту-

альних загальноцивілізаційних викликів (ядерна загроза тощо).

Стиль спілкування О. Бодяньського із старшим за нього й авторитетним колегою підкреслено шанобливий. Тексти його рясніють художніми образами, посиланнями на Біблію та античну класику (Гомера). Він часто апелює до Бога і покладає сподівання на вищу справедливість. Автор іноді вдається до «езопової мови», яка на сьогодні нам не зовсім зрозуміла (але, напевно, ті меседжі призначалися особисто В. Петрову).

Важко встановити, наскільки повною є представлена у цій публікації кореспонденція, наскільки вона була інтенсивною, але ясно, що це була стала комунікація. У джерельному комплексі представлено чотири листи О. Бодяньського до В. Петрова: один лист за 1964 р., два листи за 1965 р., один лист за 1967 р.

Це аркуші альбомного формату, жовтуватого сіруватого кольору. Конверти відсутні.

Почерк О. Бодяньського дрібний, акуратний, текст написаний синіми чорнилами, із зворотами (сторінки листів мають авторську нумерацію), текст містить малюнки й віршовані фрагменти. Трапляються підкреслення олівцем (зроблені не встановленою особою).

Листи написані українською мовою, зрідка зустрічається російська чи слова, похідні з російської. Особливостями авторського тексту є використання норм українського правопису 1920-х рр., специфічного регіонального та особистого мовлення, утворення прикметників, чергування і/о та и/е.

Варто сказати кілька слів про передачу текстів. У публікації збережено авторську граматику і пунктуацію, вживання великої літери. Виправлено написання власних імен і унормовано написання терміна «Черняхівська культура» і його похідних відповідно сучасного українського правопису. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

Автори висловлюють щире подяку за допомогу в підготовці публікації кандидату історичних наук Валерію Саєнку, архіваріусу Національного заповідника «Кієво-Печерська лавра», та кандидату історичних наук Олександрю Каряці, науковому співробітнику ІА НАНУ.

⁶³² Докладніше див.: Андреев В. Цивілізаційні зміни післявоєнного світу в оцінці Віктора Петрова. *Глобальні військово-політичні протистояння у XX столітті: світовий та регіональний вимір*: матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. Запоріжжя, 7–8 лютого 2014 р. / ред. Фролов М. О. та ін. Запоріжжя : Інтер М, 2014. С. 20–23; Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі. Київ : Темпора, 2013. 168 с. та ін.

REFERENCES

- Andryeyev, V. (2014). Tsyvilizatsiini zminy pisliavoiennoho svitu v otsyntsi Viktora Petrova. Abstracts of Papers'14: *Hlobalni viiskovo-politychni protystoiannia u 20 stolitti: svitovy ta rehionalnyi vymir* (pp. 20–23). M. O. Frolov ta in. (Comps.). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Andryeyev, V. (2015). "Epoch Theory" by Viktor Petrov: Frustrated revolution of the Ukrainian historiography. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 7–34 [in English].
- Andryeyev, V. M. (2012). *Viktor Petrov: Narysy intelektualnoi biohrafii vchenoho*. Dnipropetrovsk: Herda [in Ukrainian].
- Borysenko, O. Ye. (2017). Dekilka shtrykhiv do portretu Oleksandra Bodianskoho. *Kraieznavstvo*, 2, 143–145 [in Ukrainian].
- Briukhovetskyi, V. (2013). *Viktor Petrov: verkhy doli – verkhy i doli*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (1997). 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho, Abrosymova S. V. ta in. (Comps.). Dnipropetrovsk: Hamaliia [in Ukrainian].
- Kashevarova, N. H. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystemy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, Ch. 1: Dzhereloznavche doslidzhennia [in Ukrainian].
- Pleshyvenko, A. H. (2023). Mii Bodianskyi. Spohady ta zastyhli kadry. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), 94–102 [in Ukrainian].

DOI: 10.37445/adiu.2023.04.06

* * *

№ 1

Дорогий Віктор Петрович!

Ще й досі мені не дослали рисунків для роботи по пам'ятках IV–VIII в. н. ери Надпоріжжя, а прислали давно лише копії рисунків, з зданої роботи ще в 1961 р. Нові матеріали до цієї роботи я здав рисувальщику, ще в березні місяці в Києві, їх буде до трьох десятків, але вони дуже важливі, зокрема гема з орлоголовим грифоном, фібули, браслети, бляшки і візантійська монета імператора Маврикія, яку я вперше знайшов в комплексі з пальчатими і пластинчатими фібулами, дзвіночками, пряжками, ліпною керамікою та одиничними знахідками уламків посуду Канцирської⁶³³ і Черняхівської культури, що свідчить про доживання і одночасове існування цих культур в Надпоріжжі. Це знайшов в с. Дніпровському, бувшому Ямбурзі⁶³⁴. Писав декілька разів дирекції, що не дослали цих рисунків і робота задержується, але ще й досі не прислали. Л. М. Рутковська говорила на розкопах в с. Капулівці, що пришлють і задержка видно того, що всі роз'їхались в експедиції. Я розділив роботу на дві частини і як одержу решту рисунків, то оформлю таблиці і пришлю першу частину. Чи може надіслати те що є, а то за задержку буде повод знову не помістити роботу в видання, з обвинування у цьому мене, що не вчасно надіслав.

⁶³³ «Канцирська / Канцерська культура» (Канцерівська) — термін, який в наступній історіографічній традиції не використовувався, стосується алано-болгарського населення салтово-маяцької культури VII–VIII ст. Пов'язаний з унікальними знахідками в районі балки Канцерка, яка знаходиться на території Солонянського району Дніпропетровської обл. По ній протікає одноіменна р. Канцерка — права притока Дніпра.

⁶³⁴ Ямбург — колишня німецька колонія, після 1946 р. — с. Дніпрове Дніпропетровської обл.

В село Капулівку мене визвали до Л. М. Рутковської, де ми дослідили рештки двох відлілих землянок і господарчу яму. Землянки, видимо, IV–V в. н. ери, тобто саме пізньої Черняхівської культури з проникненням східного етносу. Форма господарчих ям і посуд існує в цих місцях в скіфський час, черняхівський і Київської Русі. Це свідчить за головне корінний етнос і трансформацію цих культур і виростання їх одної з одної.

Цікаво, що Капулівські землянки Черняхівців, розположені не густо і планово, як це маємо в класичному ранньому Черняхово, а розкидані окремими дворищами, за 170–200 м одна від одної. В цьому полягає трудність їх відшукання при розкопах. В 1961 році я знайшов у с. Капулівці в раптово спаленій землянці уламки черняхівського посуду, а головне ліпного грубого, з численними домішками шамоту в масі і залізний ніж, але не черняхівського зразка, а сарматського. Аналогічної форми залізний ніж і інші речі опублікував Д. Т. Березовець в роботі Археологічні розкопи в с. Мар'їнському. Вони були знайдені в сарматському похованні. Це свідчить, що в III–V вв. н. ери до черняхівців проникають сармати (!), змішавшись з ними, контролюючи життя і смерть кожного здібного, чим поступово розвалили високу культуру черняхівців і підготували тотальну війну, відкривши ворота гунським ордам, які змітали вогнем все на своєму шляху. Декілька днів тому я знайшов похован-

ня кочівника з стегном барашка і залізним ножем, аналогічним Мар'їнському і Капулівському. А ще літом тут-же в кургані і на рівному місці, дослідив два поховання цих же кочівників. Одне з них впускне VIII–IX віку, було жіноче і мало складне кресало, кремій, голку в кістяній рурочці, пряслице й брусочок з стінки візантійської амфори VII–IX вв.

Ці речі лежали купкою на гомілках ніг, які не порушили тотальні грабіжники скіфських могил. Це робилось в XIII–XIV вв. під час монгольської навали. Видимо, в пастухів (!) був час це робити. Їх характерний метод грабування частіш розривали сам тулуб з берцовими кістками ніг, де були речі, а гомілки й ступні ніг лишались непорушні, бо біля їх нічого не було. Грабіжники скіфського часу розкидали все поховання, старанно засипаючи могили, а грабіжники XIII–XIV ст. лишали ями відкритими, від чого лишались замули. Кочівницькі дзеркала відливались з скіфських стріл, що можна перевірити аналізом металу. Дякуючи пограбованому вище згаданому жіночому похованню кочівника VIII–IX ст., встановлено хто займався і якими методами пограбування скіфських могил. Друге поховання кочівника було на рівному місці. Воно було безінвентарним і орієнтоване не на схід і півд[енний]-схід, як перші два поховання а головою лежало до заходу і було накрите дошкою, так як це робили часто й слов'яне X–XII віку в Надпоріжжі та Каховському морі.

Це свідчить, що деякі кочівники, при князю Володимирі в X віці прийняли державну віру християнства і проникали в релігію, контролюючи життя і смерть кожного серйозного і непідкупного служителя християнства, яких рахували небезпечними. Знахідки ножів сарматського зразка у черняхівській землянці в с. Капулівці та в поховань біля Хортиці свідчать, що сармати співіснували століттями з численним місцевим корінним хліборобським населенням виробників продуктів. Степи в ті часи, видимо, не розорувались (в кімерійський час майже повністю розорувались під хлібні масиви) і кочівникам було де випасати свої стада. В серпні одержав листа від А. Т. Брайчевської, вона писала, щоб я приїхав в село Любимівку, подивитись на розкопи, де вона копала велике скупчення Канцирської кераміки і гончарські печі біля «аланського» ставка, зв'язаного з виробництвом посуду. Ставок, велике скупчення кераміки і гончарські печі я відкрив у 1954 році. Про що дав своєчасний звіт і цей

пункт включений в моїй роботі. Ще на початку війни житель села Канцирополя⁶³⁵, приніс в Дн[іпропетров]ський музей глечик цієї культури, сказавши, що знайшов його в балці біля Любимовки в стіні обвалу разом з уламками іншого посуду. Закладений Брайчевською А. Т. розкоп на горбі з великими скупченнями Канцирської кераміки, відкрив просторі земляночні житла квадратної форми. В них знайдено розбиті Канцерські вази великого розміру, які часто можна повністю реставрувати, бо посуд стояв на горищах земляночних житл, які раптово загинули від вогню. Це здається перші житла «Канцерської культури», які постигла та ж доля, що й черняхівські землянки в с. Капулівці і біля Кременчуга в с. Успенівці (і мабуть всюди). Таке ж саме явище маємо й на острові Кізелевому⁶³⁶, де в пам'ятках в комплексі пальчатих, антропозооморфних і пластинчатих фібул, знайшов лише ліпну кераміку (горщики з відігнутих вінцем, посуд біконічної форми і сковорідки) неакуратного виробу і частіш з великою домішкою шамоту в масі. Там дослідив раптово залишені вогнища, в одному з яких був типовий горщик, перевернутий догори дном з недодареною кашею, спаленою вогнем. Ці факти свідчать що в IV–VII вв. на півдні Дніпра жило різне етнічне населення, яке зазнало раптової навали, можливо гунської. Брайчевська А. Т. через важливість аланських землянок в с. Любимівці не мала часу досліджувати в с. Башмачці, особливий черняхівський некрополь з курганом спаленого в ньому вождя. Цей некрополь я відкрив в 1955 році біля Башмачанського город[ища]⁶³⁷ (про що писав і М. Я. Рудинському) досліджуваного М. Ю. та А. Т. Брайчевськими в 1953 році. Черняхівські безкурганні некрополі з одиничними курганами, відкрив давно ще в с. Федорівка і за с. Вовніги. Видимо, в цей час були озброєні лише вожді, поховані в цих курганах, а іншому численному населенню виробників зброї не довіряли, щоб мирно трудилися. Курганний могильник Канцирської культури, теж не оглянули й не дослідили в цьому році. Можна буде це зробити в 1965 році, раз не змогли в цьому.

Знаю декілька некрополів слов'ян з кам'яними закладками й обкладками (типу Каїрів⁶³⁸). Вони належать, видимо, до VIII–X вв. н. ери. Цікаво, що фігура Христа, знайдена на р. Сурі в похованні, яке лише одне мало на все кладовище обкладку могилки камінням.

Це ніби свідчить, що ця фігурка Христа з емаллями належить до IX–X вв. н. ери, а спеціалісти

⁶³⁵ Канцерополь — колишня німецька колонія, з 1946 р. — с. Широке поле Дніпропетровської обл.

⁶³⁶ О. Кізелівий на Дніпрі, розташований нижче Тягинської забори.

⁶³⁷ Башмачке городище Черняхівської культури, поблизу с. Башмачка Дніпропетровської обл.

⁶³⁸ Поселення і могильник поблизу с. Каїри Херсонської обл. За новішими трактуваннями, це населення було алано-болгарським (див.: Бубенко О. Б. О происхождении могильника XIII в. у с. Каиры Херсонской обл. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. Симферополь, 1998. С. 651–662).

датують її в літературі не раніш 1250–1295 рр. Думаю декілька закладок дослідить, щоб в'ясувати їх точну дату.

Всього доброго
З глибокою пошаною до Вас
21/IX 1964 року. О. Бодянський

(ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 3–3 зв.)

№ 2

Дорогий Віктор Платонович!

Спасибі за листа й пробачте, що турбую Вас. Багато я можу відкрити в цьому році цінних пам'яток та коштовних знахідок в полі, але одержав листа з інституту від вченого секретаря Ю. М. Захарука в якому пишуть, що мій короткий звіт одержали і щоб я коротких звітів не надсилав а давав повні звіти, це мені писив також раніш М. Я. Рудинський. Це справедлива вимога. На далі буду її старанно виконувати. Друга вимога, щоб я першого лютого прибув у Київ з звітами за 1962–63 роки (я тоді давав лише короткі звіти, бо був загрузений роботою «Петрово-Свистуновський енеолітичний могильник»⁶³⁹, та пам'ятки V–VIII вв. н. ери) й матеріалами та щоденниками для їх здачі. Та що можна зробити за два тижні. Над такими звітами треба сидіти день у день три місяці, бо все роблю своїми руками. Та й співробітники інституту над якоюсь одною роботою дослідного сезону, працюють по декілька місяців. А Даниленко В., не пам'ятаю хтось говорив у Києві, не давав повних звітів по декілька місяців. Вони то мають право. Отож ці нові вимоги до мене, створюють загрозу не здачі пам'яток V–VIII вв. н. ери в Надпоріжжі, хоч я й писав 9 січня, як посилав короткий звіт за 1964 рік, що хоч рисунків і не дослали, то я закінчувати так чим розполагаю. Як я був в Києві весною 1964 року і працював над цією роботою, то Даниленко В. М. особливо був чомусь не задоволений в цьому. І велика таємна радість світилась в його і Шапошнікової О. Г. в очах, як я роботи не кінчив, через затримку рисунків і мене вони вирядили на похорони. Я тоді здав рисувальнику в інституті в березні 1964 року, сто дев'ять знахідок речей, які він склав у свою скриньку. Він прийняв їх без розписки, бо я на всіх дивлюсь з довірою і не зручно було брати розписку. Там була й гема з орлоголовим грифоном і перша візантійська монета імператора Маврикія, знайдена мною з пальчатими й пластинчатими фібулами у села Ямбург біля р. Сури. Пальчата фібула з цього ж поселення. Я її лишав для зарисовки, але в щоденнику вона в мене є, то зарисував тушшю і влючу до роботи. Між іншим, як тільки я прийшов у Ямбург і по-

чав робити огляд, то з'явивсь табунець школярів (і всюди вони з'являються як я десь роблю огляд) і після них я знайшов цю фібулу, яка лежала кимсь з них підкинута (це робота колишніх співробітників музею Накельського С. К., Ковалєвої І. М., Літвінова І. Д. та з інституту Археології) бо була не в первичному заляганні розмиву. Ніяких знахідок я в школярів ніколи не беру, крім окремих випадків, бо вони можуть путать матеріал. Хочу написати М. П. Кучері в справі недосланих зарисовок, та чи варто турбувати. Я в 1959 році працював з ним по визову Д. Я. Телегіна в Дніпродзержинській експедиції. Там у мене після одного випадку зір зіпсувався, а був відмінний і вистачило б на сто років, та «добрі» люди постарались мирною війною і співробітництвом. Телегін Д. Я. перед тим тоді запитав у мене (а ми столувались разом, що є смертельною небезпекою пізніш хворіть, старіть, сліпнуть, умирать, бо тут законне використання досягнень науки біохімії в «мирних цілях»), чи я добре бачу, я сказав, що відмінно, бо по патині можу визначити аналіз металу. Після цього, приблизно через три-чотири дні, я загубив на день-два чіткість зору, яка потім знову вернулася. Потім починало повторюватись а через рік-два стало постійне. А от як я за один тиждень посивів пасмами. Це теж проробив Д. Я. Телегін в 1957 році в Кременчуцькій експедиції.

Вони ще перед тим, добре вивчивши мене, що я сам незалежно вживаю їжу (а це питання часу-життя і смерті народів), Д. Я. Телегін при археологічній розвідці вибрав таке глухе й маленьке село в плавнях Дніпра, що ніяк самому не можна було спинитись на квартирі, бо жителі простаки не пускали, налякані пущеними ними ж слухами про якихось розбійників, чи щось в цьому роді, то поневолі я жив разом з ними в одній «випадкової» тітки, яка подавала нам обіди. І я після цього на три дні захворів вірусним грипом. Але дивно, що в мене після цього буквально через тиждень з'явилося пасмами сиве волосся.

В ті дні Зевс громовержець, мій покровитель, під час нашого тоді спільного проживання, над Черкасами і селами Дніпра, предостерігав їх від злочинів і створив на небі війну — страшну грозу з зливою, викидаючи з своєї десниці не поодинокі блискавки, а цілі снопи іскристих блискавок. Та це їх не спинило і вони зробили свою справу. А в 1958 році я вже не поїхав до Д. Я. Телегіна в туж Кременчуцьку експедицію на розвідку, бо в різних пунктах вони організували і легко проробляють подібні методи мирної війни. Мене він визивав і листами і телеграмою. Писав і М. Я. Рудинський, та я видумав, що ходить не можу в розвідці, бо болить нога, а писав їм, що на розкопи приїду. М. Я. Рудинського це чомусь теж сильно розсердило, про що він писав в листі до мене.

⁶³⁹ Див.: Бодянський О. В. Енеолітичний могильник біля с. Петрово-Свистунове. *Археологія*. Т. XXI. Київ, 1968. С. 117–125.

Я тоді думав, якщо ця гіпотеза моя вірна в розгадці їх методів «боротьби», то на розкопки в с. Бузьки Д. Я. Телегін мене ніколи не покличе. Так і сталося, бо що їм за інтерес, як я сам житиму в когось як у кріпості, їстиму свою їжу (хоч і це не гарантія, бо куплять треба в магазині) і не буду темпами старіть і хворіть. Тут мета одна використовувати інших, регулюючи в світових масштабах життя і смерть кожного, для цього ж існує передова наука й хвороби, бо ще О. С. Пушкін писав: враг подлий и коварный тайну войну ведет, он сумасшедших делает, калечит людской род. Чумой проходят по свету, портят Земную планету⁶⁴⁰. Звичайно, це в першу чергу робиться проти розумово розвинутих, які можуть жити совістю, свідомістю, розумом, без тюрм, концтаборів і так далі. Але яка їм користь з таких чесних, розумних людей, їм треба гроші, бо люди це гроші казала каса, бо люди це джунглі писав Р. Кіплінг, бо маси це п'єдестал писав К. Маркс. А розум це син Бога. В 1957 році в експедиції Д. Я. Телегін проговоривсь, що світом править раса, каса й маса, але останнє то вже виробники, або тулуб раси, чи обезглавлені тисячоліттями народи, що досягається світовим расизмом розколом, законом смертної кари, різними війнами, системами, бо вони возгловляють або провалюють всі системи по використанню, видумками шпигунів, щоб лякати простаків і божевільних, вічно фабрикованими ворогами, паспортизацією, щоб фабрикувати роками «ворогів народу», загальною військовою повинністю, щоб убивати в затіваємих війнах по вибору, за їх світогляд, розум, чесність чи просто лишніх людей або свідків, концлагерями, залежністю, рабством, відбиранням засобів до існування, зговором, ізоляцією, страхом, монополією та іншими расистськими законами, які охоплюють уже все більше й більше всі народи Земного шару. Ось ті корені на яких росте й шириться світовий істинний міжнародний расизм. Все це старе як піраміди Хеопса. Чому не надрукували роботу А. В. Добровольського «Неоліт Надпоріжжя»⁶⁴¹. І мої праці найбільш цінні тормозять. Криється мабуть в цьому конечна мета використання інших, після того як їх похоронять всякими способами, потім Даниленко В. М., або Д. Я. Телегін використовують поділені їми труди інших і напишуть капітальні роботи, ставши «великими ученими». Хіба не в цих самих методах заключається

почергова смерть двадцяти осіб, які працювали на розкопках гробниці Тутанхамона, але в процесі дослідів і пізніше якось дивно померли від таємних «вірусів фараона» (та й фараона мабуть убрала його дружина) і тільки один чи два з цього колективу співробітників «чудом» вціліли. З них один став наслідником — автором капітальної роботи, про результати розкопів гробниці Тутанхамона. В грубих формах, при застосуванні оболочки трапилось в інших методах і з Дніпрельстанівською експедицією⁶⁴², яка стала жертвою расистських погромів. І виходе, що то були руки, ноги, тулуби, хвости і удобрення для справжніх расистських голів. Такими методами в ХХ віці будують весь Земний шар, тут лише справа часу. Але відкину підлості світу цього, бо ще працюю в Запорізькому музеї в М. Г. Філянського, цього благородного трудівника, ставшого жертвою расистського терору в 1937 році. Звичайно вони це зробили руками залежної оболочки чи органів, яких потім, мабуть, ліквідували як свідків (бо свідки це каміння на дорозі і заважають повторювати минуле над новими молодими поколіннями) в затіяній експериментальній війні 1941 року — 1945-го. Між іншим в 1957 році, як М. Я. Рудинський визивав мене в Запорізький музей телеграмою (не знаю чому мене таки частенько визивали) а музей був саме тоді закритий і там був, крім М. Я. Руд[инського], В. М. Пешанов і С. М. Мазін. Під час нашої розмови, приходе якийсь старий замучений чоловік з штативом під рукою, він нічого нікому не сказав, а поглянув на мене. Уже як Михайло Якович поїхав, в мене той старий чоловік не виходив з голови і я думав, де його колись давно бачив цю людину, і згадав, та це ж М. Г. Філянський. Але чому ж, як вони звели мене з ним, і зокрема Михайло Якович, який дружньо до мене відносивсь не сказав мені про його. І подумав тільки 20 років томити людину в неволі. А за, що за те, що мала свій світогляд, переконання, чесність, благородство і не давала ходу кар'єристам і лженауковцям.

А в 1952 році, на розкопках в с. Вовнигах М. Я. Рудинський одного разу, ніби з насміхом сказав, що як він був директором Полтавського музею, то прийшов до нього М. Г. Філянський і просився на роботу, хоч лаборантом. Що ж тут низького, це навпаки характеризує М. Г. Філянського як скромну людину і від них залежну. Ще М. Я. Рудинський говорив, що Д. І. Яворниць-

⁶⁴⁰ Так в оригіналі, російською. Аналогів у поезії О. С. Пушкіна нами не знайдено. Можна припустити, що давні знайомі — О. Бодянский та В. Петров, виходячи з життєвого досвіду, використовували певні засоби шифрування та «езопової мови» у листуванні, яке, найімовірніше, підлягало контролю в умовах радянського режиму з боку відповідних органів.

⁶⁴¹ Рукопис знаходиться в Науковому архіві ІА НАНУ.

⁶⁴² Дніпрельстанівська, або Днібробудівська, експедиція (1927–1932) під керівництвом Д. Яворницького проводила масштабні археологічні розкопки на території, які мали бути затопленими внаслідок побудови Дніпровської ГЕС. Ця експедиція стала унікальним явищем, яке відіграло визначну роль в історії вітчизняної та світової науки. Вперше в рамках однієї експедиції було зібрано багатопрофільний колектив спеціалістів із досвідом науково-організаційної та практичної польової роботи.

кий вмер від раку. Це для мене нове, навіть його дружина цього не знала, бо не говорила про це ніколи. Дружина Дм[итра] Ів[ановича] вмерла від раку, це відомо, бо рак це мирна зброя, всюди вільного на Земному шарі, міжнародного расизму. Застосовується всюди різним проникненням в життєво важливих артеріях народів над закладеними, для обезглавлення народів, щоб лишався тулуб для расизму. Мені здається, що в цьому році мені не дадуть закінчити розкопи неолітично-енеолітичного могильника у с. Вовниги. Так я розумію надісланий ними лист і вимоги. На розкопках черняхівського поселення у с. Капулівці, Л. М. Рутковська в 1964 році, просила мене, щоб я їй надіслав зібрані мною в попередні роки матеріали з черняхівського селища в с. Капулівці. Це те селище, де я знайшов в розливів сімейний скарб з золотого набору пояса, де були також й великі срібні пряжки на інші пояси та одна маленька бронзова. Всі вони з матеріалами моїх розкопів 1961 року, передані у фонди інституту Археології. А от матеріали з цього поселення, зібрані мною раніше, знаходяться в мене і вони ще не оброблені. Їх буде до сотні знахідок. Це кераміка кружальна черняхівська. Уламки деяких відмудлених мисок мають походження форм від грецьких зразків. Є ліпна кераміка, іноді типова для пальчатих фібул (яких на поселенні зовсім немає), різноманітні прясельця, одне з написом, арбалетні маленькі фібули, одна з бантовидною ніжкою, пряжки бронзові, два цельти-лопатки⁶⁴³ залізні, один оригінальний з дуговидним гачком на лицевій стороні втулки, вудела, кресало, стріла ромбічна залізна з ніжкою, буси сині округлі, є сердолікова та інші знахідки. Є також два кістяні коньки з загостреними носками, які не мають дірочок. Тотожний коньок я знайшов на аланському поселенні у с. Златополь. Це знову ніби свідчить за близький або одночасовий час цих пам'яток. Ці матеріали навіть не зарисовані мною. Л. М. Рутковська говорила, що хоче долучити їх до праці про Капулівське поселення II–V вв. н. ери. Я нічого не маю проти, бо багато роботи з звітами, до того багато матеріалів з цього поселення знаходиться передані мною в інституті, то хай пишуть. Хоч розгадку одного й того ж матеріалу, різні автори дають не однаково. Мабуть підготую посилку і надішлю матеріал. Тільки чи не криються в цьому проханні їх недобрі замисли проти мене. Щоб не було потім так, що за моє жито, мене й бить. Не знаю як краще поступить. Ось в 1962 році О. Г. Шапошнікова на розкопках Капулівського неолітичного могильника просила в мене, щоб я передав їй, ніби для спільної публікації, з Капулівського неолітичного могильника, знайдені мною в 1961 році при самостійних дослі-

дах. Я пообіцяв. Як з нею приїхав у Запоріжжя, то вона мені виплатила польові, лише тоді як я привіз їй схем[атичний] план, опис поховань і знахідки, зроблені мною в 1961 році на Капулівському могильнику. Все це здав їй по опису. Але це їй чомусь не сподобалось. Вона сказала, що публікуємо Капулівський могильник разом. Але мабуть і досі друкують⁶⁴⁴. Не треба розривати і розколювати пам'ятку а хто починає досліди, то й повинен сам закінчувати. Чи не криються тут їх недобрі замисли, щоб зробити мене козлом відпущення.

В нас було довго тепло, аж до 5 січня 1965 року, то так мене тягло на Дніпро, оглянути береги, та мало де був. Був у селі Башмачці, оглянув «городок» Черняхівської культури. Яке тут мальовниче місце і в низу в широкій долині глибокої балки, знаходиться родюча тераса, яка використовувалась черняхівцями під городи і засіви. Оглянув також і некрополь цього «городка». Він знаходиться за 0,8 км від «городка». Некрополь має лише один курган висотою до 0,5 м, діам[етром] 20 м. З його насипу виорюються плугом уламки черняхівського посуду, розтрісканого від вогню, та дубове вугілля. Тут маємо спалення і плуг його ледве зачепив. Можна його досліджувати в любий час. Безперечно навколо кургана (це всього третій могильник Черняхівської культури в Надпоріжжі, який має курганний насип) є плоскі рядові могили. Про моє відкриття, цього некрополя я з 1955 року нераз писав, зокрема М. Я. Рудинському, але його чомусь і досі не досліджують, а він багато дасть нового для науки, це унікальна пам'ятка. Пробачте за довгого листа.

Всього доброго.

З щирою пошаною до Вас О. Бодяньський
24 січня 1965 року

(ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 4–5 зв.)

№ 3

Дорогий Віктор Платонович!

Вітаю Вас з 1966 роком і бажаю всього кращого. Ваші побажання мені здійснились, бо в 1965 році я маю добрі досягнення по археології, головне по архаїчних скіфах IX–VIII вв. до н. ери. А от роботу по слов'янах Надпоріжжя так ще й не доробив, бо не дослали ще деяких рисунків і карти. Та без цього можна було б обійтись, та робота буде не повноцінна. До того виника якась не зацікавленість життям, а звідци й байдужість, та це треба все долати. На балці Скубовій, біля фігурки «Атілли», я знайшов ліровидну залізну пряжку. Так, що там будуть ще знахідки, які допомо-

⁶⁴³ «Цельти» (застаріле) — «кельти». Мається на увазі різновид знаряддя праці — сокири, мотики.

⁶⁴⁴ Роботу було опубліковано. Див.: Шапошнікова О. Г., Бодяньський О. В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі. *Археологія*. 1970. Т. XXIV. С. 112–118.

жуть уточнити час цієї фігурки. А от слов'ян VI–IX вв. н. ери під кам'яними закладками, хотів покопати, та не довелось через власноручні розкопи праскіфів. Еспедиція Д. Я. Телегіна — А. Т. Брайчевської теж не встигла дослідити курганного сарматського могильника на р. Сурі, та черняхівського некрополя з курганом у с. Башмачці, біля городка того ж часу. Ну нічого можна дослідити в цьому році. Мені в 1965 році так і не прислали справки на розкопи і огляд берегів, чим затормозили закінчення дослідів п'ятого Вовнизького неолітичного могильника, початі в 1964 році. Я готую невелику замітку, а пам'ятка VI–VIII ст. в Надпоріжжі, мабуть уже й місця не буде в журналі, бо причину найдуть.

Ворогують мені домашні мої. Помічав разів три на рік, що в моїх рукописах і роботах шарили, відкривавши скриньку в період моєї відсутності. За що одержали виговор. Я Вам послав листа місяця два тому, з повідомленням про одержання, але на одержанні був підпис секретарю. То може Вам його й не вручили. А він особливо правдивий. Звичайно, вибачайте мене за те, що я Вас стільки турбував своїми правдивими жорстокими листами. Жорстокими тому, що як Ви бачите мете правду, то це служитиме немилістю і нападкам на доброго й милого Віктора Платоновича, бо уголовний світ не любить правди, чесних, трудолюбивих, добрих, а направляє одних на других, ізолює, знищує, сіючи страх, підозру, підлості, недовір'я і поважає тільки силу, яка зносе все з лиця Землі. Але знає господь путь праведних, а путь нечестивих загине, писав цар Давид. Бо крышу пробрили в небо, взривом в іоносфері, здань земного театра повредили. Снег тепер сыплет на Землю, ливни її заливають, урагани її шатають, зданіе театра разрушають⁶⁴⁵. В 1957 році Д. Я. Телегін проговоривсь, що світом править раса і каса, а все інше виходе умовності, ізоляція, надбудова, матеріал для каси, війн і удобрення раси. Ось ще в бронзовому віці расисти грабували померлих, для відшукування матеріальної бази, життєвого простору і головної мети їх життя розмноження і порабощать і поїдять інших всякими методами, що зветься боротьба. Ось Д. І. Яворницький (вічна йому слава праведнику в безсмертному небі) як умирав, то говорив усе: один шлях до смерті, один шлях до смерті. А чи ці пророчі слова стосувались його хвороби, а чи долі всього людства на Землі, я й досі ще не розгадав добре. Ясно, якщо людство піде шляхами правди й справедливості — шляхами спасіння, то життя, а як шляхом лжі, то перетворять Землю в Сонце – гігантський атомний реактор, чим здійснять пророчі слова св. Петра: що сучасна Земля зберігається

вогню на день суда і погибелі нечестивих чоловіков. У мене є запорізька баклага XVII ст. з Надпоріжжя. На ній виображено червоною фарбою лінійний орнамент і два змії, повзучих в одному напрямі. Це видимо, символізує мудру народну поговорку: їх погубив зелений змії й його соратник нікотін. Маю цінний черняхівський матеріал з Капулівки, зокрема сопло для залізоплавильного горла і багато інших знахідок, бо де копала в 1964 році Л. М. Рутковська, знову обвалом виявило господарчі ями й земляночне житло. Шкода, що М. Я. Рудинський з Д. Т. Березовцем в 1951 році, оглядаючи в Капулівці скіфські землянки, відкриті мною, чомусь не копали їх. А такі землянки і деякий матеріал, зв'язані з черняхівською культурою. Тепер вони затоплені. Але, аналогічні землянки можна ще дослідити на городищі, між селами Капулівкою і Покровським. Недалеко в цих місяцях я знайшов скіфський перстень — печатку з орлоголовим грифоном.

З глибокою повагою до Вас О. Бодянский.
31.XII. 1965 року
x[утір] Петрополь

(ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Спр. 157. Оп. 1. Арк. 6–6 зв.)

№ 4

Дорогий Віктор Платонович!

Пробачте, що турбую Вас своїми листами, але недавно я знайшов копію напису, зроблену мною ще в 1957 році з амфори IX–XII віку, яка зберігається в Запорізькому музеї. Мене визвав тоді до музею М. Я. Рудинський, який працював з В. Ф. Пешановим на «Кам'яній могилі». Я оглядаючи експозицію, побачив цей напис, зроблений на амфорі нарізними лініями. Ту амфору знайшли на острові Велика Хортиця. Напис цей я думаю буде цікавий для Вас як людини, яка розуміється в давньослов'янській писемності. Можливо його зможете прочитати. Він виглядає так: (див.: *рис. 3, рис. 5*). Це мабуть ім'я, або прізвисьце власника амфори. А ще до війни, мені дали подібної форми амфору з виображенням корабля з парусами і написом лініями, але написа не з пам'ятаю.

Знайдено її на о. В[елика]-Хортиця. Але ще цікавіші написи відкрив давно на скіфських казанах, знайдених розкопами Д. І. Яворницького. Вони в окремих знаках аналогічні літерам, виявленим на сережці словянського поховання, дослідженого В. Дяденко, здається, в Жовнині⁶⁴⁶. Ось один з цих написів на скіфському казані: (див.: *рис. 3, рис. 6*). Ці написи свідчать, що в скіфів була якась писемність.

⁶⁴⁵ Так в оригіналі, російською. Імовірно, це вірш авторства самого О. Бодянского.

⁶⁴⁶ С. Жовнині Золотоноського району Черкаської області.

Оглядаючи колись публікацію про знахідки з Куль-Обської⁶⁴⁷ могили, я побачив (мабуть давно відомі) прокреслені написи на блящці оленя напис: ПАІ (ηρι) та на золотих ножнах меча, здається напис ПОРНАХОВ. Це мабуть не зовсім грамотний напис фарнак тоб-то син Мітридата. Якщо це так, то в Куль-Обському кургані похований Фарнак, а це вже мабуть буде дата I вік до н. ери.

Взагалі скіфські мечі зроблені технікою латенських мечів, але форми місцеві. Яка була прекрасна обробка заліза в скіфів. Після відкриття таких написів на посуді, оздобах, та інших речах, треба старанно оглядати такі речі. Я певен, що такі різноіменні написи будуть і на других скіфських знахідках. Це допоможе, можливо, вияснити частину алфавіту скіфів на Україні. В Дн[іпропетров]ському музеї є виставлені речі з Чортомлицького кургана. Це браслет з «паростями» і латенська фібула. Ці знахідки ніби теж датують Чортомлицький курган I–II вв. до н. ери. Навіть на скіфському поселенні у с. Капулівці, поруч досліджуваного в 1964 році Л. Рутковською черняхівського поселення, на скіфському поселенні, яке звичайно датують IV–III вв. до н. ери я знайшов монету Скілура, так мені спочатку її визначили, але потім повідомили, то не Скілура, бо це вимагає передаткування скіфських пам'яток і омолодження їх на два століття. Треба установити правдиву дату цих пам'яток. Велика сила слова людини, але слово Лжі, це словесний мусор, а слово Правди це життєва Істина. І велика відповідальність тих людей перед вічністю, за кожне пусте слово, словесного мусора.

Ось про справжніх письменників і поетів я думаю, що вони душа і уста народу. То судити їх за слово Правди, є ворожий расистський уголовний злочин, проти того народу до якого вони належать. Характерно, що в расистів одвічно більш у повазі й милості уголовні злочинці. Взагалі Земна планета в XX віці це досягаючий плід на дереві Всесвіту. В 1957 році Д. Я. Телегін при своїх, проговоривсь при мені, що світом править раса, каса «маса». А інше виходе умовності, добудова й тимчасовість. Виходе, що Земний шар це єдиний організм, і всі народи одного батька діти, але не однакові так як пальці на руках. То калічити ці пальці є уголовний злочин, і розколювати їх, це війна сатанинського расизму, єдиного, вільного, світового геноциду. Ось божественний Гомер описав вічною Правдою і попередженням для всіх народів все в «Іліаді» і «Одисеї». Це вічно жива Істина самого життя.

Про фігурки Христа XII в. мою роботу надрукували⁶⁴⁸, але чомусь енкалпійон не вмістили, а він ніби роботи ювелірів Київської Русі, бо має орнамент емалів, характерних для українських вишивок. А коріння цього мистецтва, з кольоровими емалями, які іноді трапляються в комплексі кольчатих фібул, зародились не в XII віці, а в V–VI в. н. ери, на чудових теж мідних фібулах з кольоровими емалях, знайдених зокрема на порогах над Сурською заборою. Між іншим, здається в звітах Импер[аторської] Арх[еологичной] Комисии є замітка про якусь згадку в рунічній напису Сурського порога. На величезному слов'янському могильнику у с. Благовіщенки, який сильно руйнується Каховським морем, буде сотні поховань і, видимо, будуть такі фігурки Христа, як і з р. Сури. Бо це один час XI–XIV ст. н. ери. Треба досліджувати експедиції, то знайдуть. Це населення жило й у часи східних завоювань. Це були мирні труженики, християни, виробники, і були потрібні й «монголам», бо тут знаходив їхні монети. Довго щось експедиція А. Брайчевської не досліджує в Башмачці унікального кургана князя «Башмачанського городка». Навіщо вони тоді оглядали. Пам'ятку відкрив ще в 1955 році.

Багато важливого для науки і Правди ще зберігають береги Дніпра.

Зевс раздраженный, когда на преступных людей негодует, кои на Сонмах насильственно суд совершают неправый, Правду гонят и божией кары отнюдь не страшатся: Все на земле сих людей наводняются быстрые реки, Многие нависи скал отторгают разливные воды, Даже до моря пурпурного с шумом ужасным несутся, Прядая с гор, и кругом разоряют дела человек.

Гомер.

Всього доброго Віктор Платонович.

З глибокою повагою до Вас О. Бодянський

12 березня 1967 року

х[утір] Петрополь

Крышу пробрили в небе, взрывом в ионосфере. Здание театра повредили, крышу на нем пробрили. Снег теперь сыплет на Землю, холод ее обнимает, снегом равнины и страны и города заметает.

Земля перетвориться в Солнце.

(ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 7–7 зв.)

⁶⁴⁷ Куль-Обська могила (скіфський царський курган Куль-Оба) — розташований у Криму поблизу Керчі.

⁶⁴⁸ Див.: Бодянский А. В. Из новых находок на Нижнем Днепре. *Советская археология*. 1966. № №. С. 225–226.

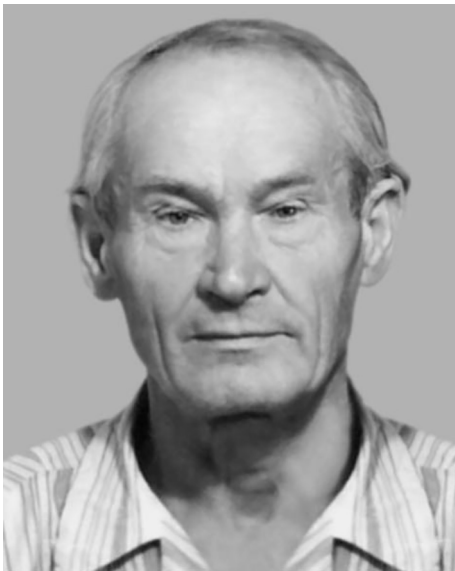

Рис. 1.
Олександр Всеволодович Бодянський

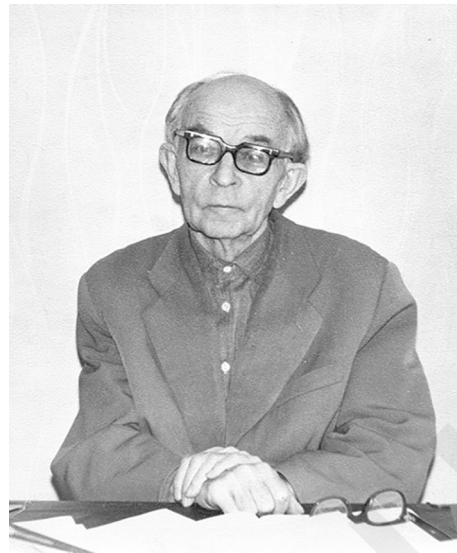

Рис. 2.
Віктор Платонович Петров

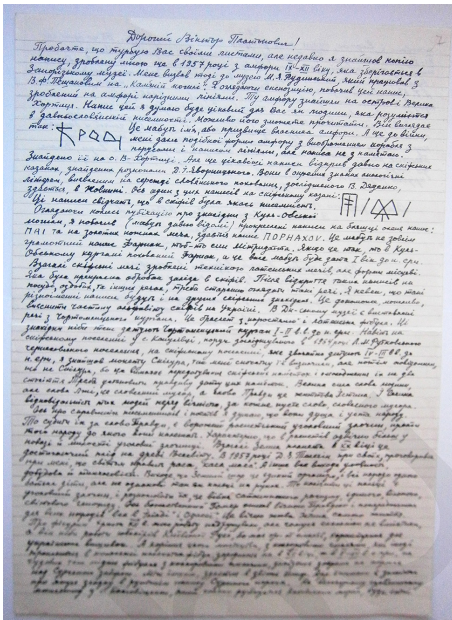

Рис. 3.

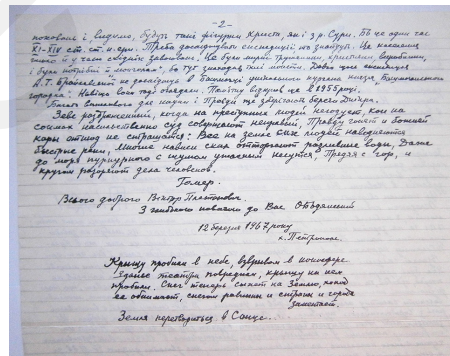

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Дата надходження до редакції: 02.04.2024 р.
Дата схвалення до друку: 12.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Соціокультурні студії

Socio-Cultural Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.113>
УДК: 272-788

Руслана ШЕРЕТЮК,

професорка кафедри образотворчого
та декоративно-прикладного мистецтва
Рівненського державного
гуманітарного університету,
докторка історичних наук, професорка,
Рівне, Україна

Ruslana SHERETIUK,

Professor at the Department of Fine
and Decorative Arts,
Rivne State Humanities University,
Doctor of History, Professor,
Rivne, Ukraine

e-mail: sheretyuk.r@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-6278-0132>

Надія СТОКОЛОС,

професорка кафедри філософії,
теології та історії церкви
Українського гуманітарного інституту,
докторка історичних наук, професорка,
Буча, Україна

Nadiia STOKOLOS,

Professor at the Department of Philosophy,
Theology and History of the Church,
Ukrainian Humanities Institute,
Doctor of History, Professor,
Bucha, Ukraine

e-mail: sheretyuk.r@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-6278-0132>

Місія римо-католицького Ордену Пресвятої Трійці: суть, віхи історії, модернізація (кінець 12 — початок 21 ст.)

У статті окреслено обставини й чинники заснування римо-католицького Ордену Пресвятої Трійці (тринітаріїв), а також охарактеризовано провідні сфери його місіонерської діяльності — викуп християн із полону, медична допомога, благодійництво. Суспільний запит на служіння ченців-тринітаріїв свого часу зумовив динамічне поширення і, зрештою, утвердження їхньої спільноти у «всьому християнському світі», зокрема в Європі, Азії, Африці та Америці. Водночас вказано на низку факторів, що призвели до кризових явищ у її середовищі й відповідних трансформацій організаційної структури. Проаналізовано сучасне становище тринітаріїв, зокрема склад, чисельність, а також географію мережі осередків, та простежено процес переосмислення членами ордену усталеного погляду на головну мету діяльності. Нині — це духовний «викуп» бранців різних форм сучасного поневолення й узалежнення. Наголошено, що з огляду на сучасні глобальні кризи і, відповідно, перманентні загрози безпеці людини, діяльність ордену тринітаріїв продовжує бути актуальною.

Ключові слова: свобода, Римо-Католицька церква, Орден Пресвятої Трійці, тринітарії, викуп із полону, харизма.

Mission of the Roman Catholic Order of the Holy Trinity: Content, events of history, modernization (the end of 12th — the beginning of 21st century)

Freedom as a universal category of human existence is the fundamental principle of becoming and modern development of European civilized matrix, and also one of the markers of Ukrainian mentality and identity. Its interpretations are closely related, in particular, to Christianity, because freedom is decoded as a gift from God,

in return, lack of freedom is unconditional evil and spiritual slavery. In the history of the Roman Catholic Church one of the examples of struggle for human freedom, in particular, its liberation from captivity, is the activity of the order of Holy Trinity (Trinitarians). In 2023, 830 years have passed since the foundation of the order, and 825 years passed from its acquisition of the official status of the monastic community. Exactly the importance of character of the activity of this Roman Catholic order and a number of jubilee dates, related to it, determine the actuality of the chosen topic.

The purpose of the article is to clarify the uniqueness of the spiritual calling and modern transformation of the direction of activity of the Roman Catholic order of Holy Trinity (Trinitarians) during the end of the 12th — beginning of the 21st century.

The article is an attempt analytical generalization of factual and source material from history, direction and effectiveness of activity of the Roman Catholic order of the Trinitarians.

The article outlines the circumstances and factors of the establishment of the Roman Catholic Order of Holy Trinity (Trinitarians), and also leading links of its missionary activity — redemption of Christians from captivity, medical assistance, charity. It was investigated, that the public demand for the service of monks- trinitarians on that time caused a dynamic spread, and finally the establishment of their community in “the whole Christian world”, in particular in Europe, in Asia, in Africa and in America. There is a number of factors, that led to the crisis in its environment and corresponding transformations of the organizational structure. It is analyzed the current situation of Trinitarians in particular the staff, number, as well as the geography of the chains of its cells. It is traced the process of revise by the members of the order an established view of the main purpose of the activity. Nowadays it is spiritual “redemption” of captives of various forms of modern enslavement and addiction. It is emphasized, that in view of modern global crises, and accordingly, permanent threats to human safety, the activity of the order of the Trinitarians continues to be relevant.

Key words: *freedom, Roman Catholic Church, Order of the Most Holy Trinity, trinitarians, redemption from captivity, charisma.*

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Стоколос Н., Шеретюк Р., 2024

Свобода як універсальна категорія людського буття є фундаментальним принципом становлення та сучасного розвитку європейської цивілізаційної матриці, а також одним із маркерів української ментальності й ідентичності. Її інтерпретації тісно пов'язані зокрема з християнством, оскільки свобода декодується ним як Божий дар, натомість несвобода — безумовне зло і духовне рабство. В історії Римо-Католицької церкви одним із прикладів боріння за свободу людини, зокрема звільнення її з неволі, є діяльність Ордену Пресвятої Трійці (тринітаріїв). У 2023 р. виповнилося 830 років із часу заснування ордену тринітаріїв та 825 років із набуття ним офіційного статусу чернечої спільноти. Отже, злободенність характеру діяльності цього римо-католицького ордену й низка ювілейних дат, пов'язаних із ним, актуалізують окреслену авторками тему.

У вітчизняній гуманітаристиці безпосередньо проблематиці історії римо-католицького ордену тринітаріїв без прив'язки до якогось конкретно-

го осередку в Україні присвячено не так й багато праць, а з академічних — жодної. Із науково-популярних розвідок віх історії, а також специфіки місійної праці цієї чернечої спільноти слід відзначити публікації Петра Гаврилишина⁶⁴⁹ і Василя Кметя⁶⁵⁰.

Польська історична наука в цьому контексті характеризується вагомими науковими напрацюваннями. Так, з'ясування суспільно-політичних обставин постановня, засади чернечого життя та перебіг процесу інституалізації римо-католицького Ордену Пресвятої Трійці стали предметом низки студій Анджея Вітко⁶⁵¹. Докладний виклад обставин заснування ордену тринітаріїв і подвижництва його патріархів, значимих соціогуманітарних набутоків діяльності в різних країнах Центрально-Східної Європи, зокрема Австрії, Угорщині, Чехії і Польщі впродовж кінця 17 — 20 ст., а також особливостей сучасної інтерпретації тринітарної візії свободи містяться у статті Тадеуша Фітича⁶⁵². Про практичну реалізацію духовного покликання тринітаріїв за умов

⁶⁴⁹ Гаврилишин П. Чому Церква споконвіку дбає про свободу людини? Бо це найцінніший дар. Орден Тринітаріїв. URL: <https://prison-pastoral.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>

⁶⁵⁰ Кметь В. Про 517 християн, врятованих з турецького полону, або монахи-тринітарії у Львові (відео). URL: <https://photo-lviv.in.ua/pro-517-hrystyyan-vryatovanyh-z-turetskoho-polonu-abo-monahy-trynitariji-u-lvovi-video/>

⁶⁵¹ Witko A. Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas: del pasado y del presente de la Orden Trinitaria. Z przeszłości i terażniejszości Zakonu Trynitarskiego. Kraków, 2000; Witko A. The beginnings of the Order of the Most Holy Trinity and its rule. *Folia Historica Cracoviensia*. 2007. Vol. 13. P. 135-144.

⁶⁵² Fitych T., ks. Impuls do walki z nowymi formami niewolnictwa i osobowej degradacji. 800. rocznica śmierci założyciela zakonu trynitarzy – św. Jana z Mathy (1150-1213). *Studia Wroclawskie*. 2014. Wyp. 16. S. 106-125.

сьогодення йдеться у публікації Лукаша Качинського⁶⁵³. Відсутність у вітчизняній історіографії комплексного дослідження історії та модерної діяльності ордену тринітаріїв урешті спонукала авторок звернутися до нього.

Мета статті полягає у з'ясуванні своєрідності духовного покликання і модерної трансформації місії римо-католицького Ордену Пресвятої Трійці (тринітаріїв) впродовж кінця 12 — початку 21 ст.

Хрестові походи на Близький Схід, що тривали протягом 11–13 ст., арабські завоювання на Піренейському півострові, війни між християнами й мусульманами в Іспанії, Італії та на Сицилії вкрай загострили проблему становища полонених християн, з якими в мусульманських країнах зазвичай поводитися з особливою жорстокістю. Вирішувалася вона по-різному, але найчастіше — через викуп невольників, що практикувався з 11 ст. Наприклад, відомо, що 1176 р. король Єрусалиму Балдуїн IV (1161–1185) заплатив викуп у розмірі 120 тисяч золотих динарів за французького лицаря Рено де Шатільйона, котрий 1160 р. під час Другого хрестового походу потрапив у полон до маврів. Того ж 1176 р. за 80 тисяч динарів із неволі був викуплений Раймунд III, граф Тріполійський (1140–1187). У 1194 р. за 150 тисяч марок із полону був звільнений англійський король Річард I Левове Серце (1157–1199). У 1250 р. за викуп у 400 тисяч турських ліврів, що, до речі, становило третину річного прибутку Франції, з мусульманського полону було звільнено французького короля Людовика IX (1214–1270)⁶⁵⁴. Зрозуміло, що такі кошти могли заплатити за свободу лише окремих осіб.

До військово-релігійних походів на Близький Схід із метою звільнення Гробу Господнього було залучено велику кількість людей із середовища нижчих верств населення, котрі ставали хрестоносцями часто через безвихідь і життєві незгоди. Тож їм, потрапивши в полон, зазвичай сподіватися було ні на що — незначних бранців-християн чекали лише рабство чи смерть. Саме в цьому історичному контексті у тогочасній Європі виникла низка римо-католицьких чернечих спільнот, місія яких полягала у викупі полонених християн із мусульманського полону.

Християнське милосердя як вид соціальної допомоги ідеологічно ґрунтується на його догматах: у першу чергу на любові до ближнього (як до самого себе) і доброму, співчутливому ставленні до людей, які потрапили у скрутну ситуацію. Провідна роль у реалізації ідей християнського мило-

сердя, зокрема допомоги ближньому, належала чернечим орденам Римо-Католицької церкви. Саме вони стали суспільними благодійницькими інституціями, діяльність яких була спрямована на моральну й матеріальну підтримку найбільш уразливих верств населення.

З 11 ст. католицькі ордени умовно поділилися на дві основні групи. До першої належали ті, які мали на меті служіння Богові молитвами, казаннями, суворим дотриманням обітниць. Це були: бенедиктинці, цистерціанці (або бернардинці), пізніше — кармеліти. До другої входили чернечі спільноти, для яких пріоритетним було практичне завдання: визволення Гробу Господнього (тамплієри), догляд за хворими та пораненими (іоніти чи госпітальєри), викуп християнських невольників із мусульманського полону (тринітарії, мерседарії) й інші⁶⁵⁵.

Приміром, духовно-лицарським товариством, яке, крім військової справи, опікувалося захистом християнських паломників і викупом християнських невольників із полону, був Орден Пресвятої Діви Марії Монжуа, заснований 1176 р. Справою викупу християнських бранців із мусульманського полону результативно займалися також ченці-мерседарії. Вони — представники римо-католицького Ордену Пресвятої Діви Милосердної для викупу невольників, заснованого 1218 р. Одним із перших орденів, який виник у добу хрестових походів і цілеспрямовано займався викупом християнських невольників із мусульманської неволі, став орден тринітаріїв.

Римо-католицький чернечий орден тринітаріїв (повна назва — *латин.*) Ordo Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum (Орден Пресвятої Трійці); його девіз: *латин.*) «Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas» («Слава Тобі, Трійце, а полоненим — свобода»)) виник 1193 р. у Франції. 17 грудня 1198 р. відбулося офіційне піднесення ордену Пресвятої Трійці та затвердження його статуту, про що йшлося у папській буллі «Operante divinae dispositionis»⁶⁵⁶. Його засновники — Іоан (Жан, також Хуан) де Мафа і Фелікс де Валуа.

Ключовою подією, що стала своєрідним тригером обставин заснування ордену Пресвятої Трійці, було видіння, яке Іоан де Мафа нібито пережив 28 січня 1193 р. у Парижі під час свого першого богослужіння. Згідно агіографічної традиції, під час літургії він просив Бога дати йому знак із неба, до якого чернечого ордену вступати. Коли ж у молитві підніс очі догори, то побачив Ісуса Христа в білих шатах із червоно-синім хрес-

⁶⁵³ Kaczyński Ł. Trynitarze. Odpowiedź na różne niewole świata. URL: <https://www.ekai.pl/trynitarze-odpowiedz-na-rozne-niewole-swiata/>

⁶⁵⁴ Могилевский И. Милосердие в период раннего средневековья. *History Illustrated*. 2014. № 10. С. 81–82.

⁶⁵⁵ Історія соціальної роботи / уклад: О. О. Кравченко, О. О. Матрос. Умань : РВЦ «Візаві», 2017. С. 22, 26.

⁶⁵⁶ Witko A. The beginnings of the Order... P. 135–138.

том на грудях і двох невільників — світлошкірого та темношкірого. За цим переказом, численні гості, серед яких були присутні єпископ Парижа та настоятель Абатства Святого Віктора, запрошені на свято першого богослужіння Іоана де Мафи, немовби теж стали свідками цієї надзвичайної візії. Пізніше зображення саме цієї сцени святий Іоан де Мафа, засновник і перший генерал ордену тринітаріїв, наказав помістити на його печатку як емблему. До наших днів збереглася мозаїка, виконана 1210 р. на замовлення Іоана де Мафи на супрапорті, тобто у ніші над вхідними дверима до римського шпиталю Сан-Томазо-ін-Форміс. Вона зображує Христа Пантократора, котрий тримає за руки двох невільників: світлошкірого з червоно-синім хрестом у руці та темношкірого. Мозаїка містить напис: «Signum Ordinis Sanctae Trinitatis et Captivorum» («Символ Ордену Пресвятої Трійці та Полонених»).

Іоан де Мафа створив оригінальний орденський статут «Regula primitive Ordinis Sanctissimae Trinitatis» («Початкове правило Ордену Пресвятої Трійці»), який різнився від інших тогочасних правил життя чернечих спільнот. Його своєрідність характеризувалася трьома провідними рисами. Першою було перманентне відсилання в тексті до Пресвятої Трійці. Так, вона згадувалася вже в перших реченнях Правила, що означили назву ордену та його членів: «Fratres domus Sanctae Trinitatis» («Брати дому Пресвятої Трійці»). Усі осередки ордену мали носити цей титул: «Omnes ecclesiae istius Ordinis intitulentur nomine Sanctae Trinitatis» («Усі церкви цього Ордену мають назву Пресвятої Трійці»), а настоятель осередку (дому) мав називатися «minister domus Sanctae Trinitatis» («служитель дому Пресвятої Трійці») ⁶⁵⁷. Водночас символічна природа Пресвятої Трійці, на думку дослідників, полягає у положенні Правила, за яким прибутки ордену тринітаріїв мали поділятися на три рівні частини: одна призначалася на найнеобхідніші потреби ченців, інша виділялась на підтримку бідних і нужденних, а третя — на викуп полонених. Примітним є й габіт (верхній довгий одяг) тринітаріїв — біла туніка й скапулярій із червоно-синім хрестом. Згідно орденської традиції, ці кольори є символами Святої Трійці: білий — Отця, синій — Сина, Ісуса Христа, а червоний — Святого Духа. У цьому контексті слушним видається умовивід Анджея Вітко, що ставлення тринітаріїв до Пресвятої Трійці було дуже конкретним й очевидним, віддаленим від богословсько-філософських спекуляцій і уявлень про

Триєдиного Бога як таємниці та предмета споглядання. Більше того, воно було «перш за все основою діяльності, спрямованої на викуп полонених й обслуговування бідних» ⁶⁵⁸.

Новаторським у «Regula primitive Ordinis Sanctissimae Trinitatis» було й те, що саме братерство становило суть спільнотної поведінки в орденському середовищі тринітаріїв. Так, згідно Правила, в його монастирі (домі) мало мешкати не менше 7-ми братів, один з яких — міністр — мав стати старшим над іншими. Завданням міністра було: «Omnibus fratribus suis, sicut sibimet minister fideliter administre», тобто «вірно служити всім своїм братам, як самому собі» ⁶⁵⁹. Отже, тринітаріями було відкинуто офіційну посаду настоятеля; очолював чернечий осередок обраний його спільнотною міністр (переклад з латин. — «слуга»). Також було нівельовано відмінність між ним і його підлеглими, оскільки всі мали бути дійсно братами. Братерська любов як стрижень чернечого співжиття тринітаріїв виявлялася й у процедурі обрання міністра: «Electio ministri per commune fratrum consilium fiat» («Вибір міністра буде відбуватися через спільну раду братів»), відкритому діалозі під час щотижневих капітул, в уникненні хибних звинувачень та в обов'язку праці, який стосувався всіх без виключення. Зрештою, практика вживання дефініції «domus» (дім) щодо осередку тринітаріїв була пов'язана саме з тим, щоб «сильніше підкреслити родинну атмосферу чернечого братерства» ⁶⁶⁰.

Найбільше уваги у «Regula primitive Ordinis Sanctissimae Trinitatis» — майже три чверті тексту — приділялося питанню дотримання членами ордену обітничі бідності. Уже в першому його положенні йшлося, що брати мають жити «in castitate et sine proprio vivant», тобто в «чистоті та без особистої власності». Декларований в орденському Правилі поділ прибутку на три частини, з яких одна призначалася на викуп полонених, а друга — на реалізацію благодійних заходів на потреби хворих і бідних, мав гарантувати, що Орден Пресвятої Трійці не буде багатіти; на це була зорієнтована низка положень «Regula primitive Ordinis Sanctissimae Trinitatis». Вочевидь цьому сприяв й офіційно означений другий елемент місії тринітаріїв — «cura hospitum et pauperum et oranium euntium et redemptium», а саме — турбота про хворих, бідних і паломників ⁶⁶¹.

Отже, провідним напрямом діяльності цього ордену було звільнення через викуп християнських бранців із мусульманського полону, а та-

⁶⁵⁷ Regula primitiva Ordinis Sanctissimae Trinitatis / Pierwotna Reguła Zakonu Trójcy Najświętszej. Witko A. Trynitarze. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 1999. S. 47–48.

⁶⁵⁸ Witko A. The beginnings of the Order... P. 143.

⁶⁵⁹ Regula primitiva Ordinis Sanctissimae Trinitatis... S. 49.

⁶⁶⁰ Witko A. The beginnings of the Order... P. 143.

⁶⁶¹ Regula primitiva Ordinis Sanctissimae Trinitatis... S. 53–55.

кож надання медичної допомоги хворим і вбогим. Першим орденським осередком тринітаріїв став монастир у Північній Франції, а перша акція викупу невольників відбулася вже 1199 р. у Марокко, під час якої було визволено 186 осіб⁶⁶². Усього ж протягом 1258–1695 рр. ченці цього ордену викупили з мусульманського полону 30 732 невольників⁶⁶³.

Діяльність ордену тринітаріїв не обмежувалася визволенням бранців з неволі. Оскільки звільнені з полону зазвичай були вбогими, то для них створювалися спеціальні будинки милосердя. Тут їм надавали певну матеріальну допомогу, забезпечуючи найнеобхіднішим, лікували і, безумовно, дбали про духовні потреби⁶⁶⁴. У доповнення до головної мети своєї діяльності — викупу християн-невольників — кожний тринітарський чернечий осередок сприяв вирішенню нагальних потреб місцевих парафіян. Їх служіння включало гостинність щодо подорожуючих і всіх потребуєчих допомоги, турботу про хворих і нужденних, організацію й забезпечення освіти. Зрозуміло, що тринітарії повсякчас займалися евангелізацією, зокрема проповідництвом. Унаслідок цього їхня праця виявилася настільки актуальною, що орден за нетривалий час набув значного поширення. Відомо, що на кінець пізнього середньовіччя функціонувало близько 150 тринітарських осередків (домів) у 14-ти провінціях, а саме у Франції, Португалії, Італії, Англії й Швеції⁶⁶⁵.

Апогей розвитку ордену тринітаріїв припав на 15 ст.: тоді він мав близько 800 монастирів і кілька тисяч ченців⁶⁶⁶. Однак поступово почав занепадати. Це було пов'язано з тим, що, незважаючи на великі суми грошей, які проходили через руки тринітаріїв, вони були вимушені постійно боротися з нестатками. Зокрема через те, що їм доводилося покривати величезні витрати численних лікарень і притулків. Також вони дуже постраждали у Франції під час англійського вторгнення 15 ст. і релігійних воєн 16 ст. Кризову ситуацію супроводжували й перманентні конфлікти за території впливу з ченцями-мерседаріями; їхнє суперництво породило численні судові позови

у Франції й Іспанії, де вони впродовж тривалого часу оскаржували права одне одного.

Скрутне матеріальне становище осередків тринітаріїв призвело до деякого пом'якшення орденських правил, що, зі свого боку, спричинило гострі суперечки в їхньому середовищі. Зрештою, 1578 р. у Портуазі (Франція) відбувся перший розкол ордену тринітаріїв. У 1633 р. він дістався й «колиски ордену» — французького Серфрөйду. Приблизно в той самий час тринітарії Іспанії під керівництвом Хуана Батіста де ла Консепсьйон (Іоана Хрестителя Зачаття) здійснили реформу, спрямовану на повернення до суворих первісних правил чернечого життя; вони заснували Конгрегацію «босих тринітаріїв Іспанії». Їхні правила поширилися на орденські осередки в Італії, Польщі, Литві, Австрії, Угорщині й Чехії, де під час тогочасних воєн із турками викуп полонених був у великій пошані⁶⁶⁷. Отже, у 16 ст. із середовища ордену тринітаріїв у Франції вийшли тринітарії старої формації, котрі 1766 р. заснували самостійний орден, а в Іспанії — босі тринітарії. Саме вони 1636 р. започаткували свою автономну конгрегацію.

Боротьба з Османською імперією актуалізувала ідею організованого й систематичного викупу полонених із неволі й у шляхетсько-магнатському середовищі Речі Посполитої⁶⁶⁸. Примітно, що тут тринітарії з'явилися саме на східних, тобто українських, теренах. Так, перший тринітарський монастир було засновано 1686 р. у Львові. У 1688 р. тринітарії вже мали свій осередок у Варшаві, 1689 р. — Кракові⁶⁶⁹, 1694 р. — Вільно, а 1699 р. — Кам'янці-Подільському. За ініціативи, а також сприяння міністра львівського осередку Антонія Вельгорського, котрий родом був із Горохова, що на Волині, за досить короткий термін постали тринітарські обителі у Луцьку (1717), Томашові Замойському (1727), Бересті Литовському (1727) і Любліні (1728)⁶⁷⁰. Згідно даних Яна Марека Гіжицького⁶⁷¹, всього на теренах Речі Посполитої функціонувало 33 осередки ордену тринітаріїв. Відомо, що впродовж 1688–1782 рр. тринітарії польської провінції, виконуючи головну свою

⁶⁶² Trynitarze. Podręczna Encyklopedia Kościelna. Poznań — Warszawa: Wydawnictwo biblioteki dzieł chrześcijańskich, 1914. T. XXXIX–XL. S. 275.

⁶⁶³ Гаврилишин П. Чому Церква... URL: <https://prison-pastoral.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>

⁶⁶⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK). Zespół Archiwum Wolnego Miasta Krakowa. Sygnatura 29/200/0/26/3707. Ark. 27–30.

⁶⁶⁵ Witko A. Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu / [red. Joanna Daranowska-Lukaszewska]. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2002. С. 405–407.

⁶⁶⁶ Fitych T., ks. Impuls do walki... S. 115.

⁶⁶⁷ Fitych T., ks. Impuls do walki... S. 116.

⁶⁶⁸ ANK. Zespół Akta gubernialne. Sygnatura 29/67/0/3/12. Ark. 511–514.

⁶⁶⁹ ANK. Zespół Akta cyrkularne. Sygnatura 29/70/0/-/9. Ark. 865–899.

⁶⁷⁰ Wagner M. Wykup jeńców polskich z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku. *Ukraińska Orientalistika*. 2012. Wyp. 6. S. 30–31.

⁶⁷¹ Biblioteka Jagiellońska. Wydział rękopisów. Rkps. 6331. Materiały dotyczące kościołów i klasztorów na Litwie, Białorusi i Ukrainie z XVII–XIX w., zebrane przez Jana Marka Giżyckiego.

місію, тобто визволення невільників із полону, провели 18 акцій їх викупу в різних містах Криму і Туреччини, зокрема Бахчисараї та Константинополі, звільнивши таким чином 517 осіб і витративши на це 573 427 польських злотих⁶⁷².

Значимою ланкою кожної акції викупу була спеціальна експедиція, що вимагала завчасної ретельної підготовки. Спочатку проводилася копінтка підготовча, зокрема розвідувальна й дипломатична робота зі з'ясування, де і під чиєю безпосередньою владою перебувають полонені християни. Тільки після цього туди скеровувалися експедиційні групи, які зазвичай склалися з 3-х осіб: редемптора, тобто того, кому безпосередньо довірялося викуповувати полоненого, перекладача, а також провідника. Щоразу це була вкрай небезпечна подорож, оскільки траплялися випадки, коли тринітаріїв підступно обманювали і викупні операції не вдавалися. Нерідко траплялося, що під час цих експедицій ченці гинули, намагаючись врятувати життя бранців⁶⁷³.

У 1730 р. орден тринітаріїв налічував 250 монастирів, а наприкінці 18 ст. їх було вже близько 300⁶⁷⁴. Однак цю чернечу спільноту вкотре не оминули тяжкі випробування. Ще в період Реформації вона була заборонена в Німеччині. Декретом імператора Йосифа II від 17 березня 1783 р. її діяльність була скасована в Австрії. У 1789 р. революційні події у Франції призвели до націоналізації майна Римо-Католицької церкви та розпуску чернечих орденів, зокрема й тринітарського: тоді вони втратили контроль над 92-ма своїми чернечими осередками. З огляду на низку невірних утрат, зникла одна з гілок ордену тринітаріїв, а саме тринітарії старої формації. Іншій гілці ордену — тринітаріям босим удалося пережити складне 19 століття у нечисленних монастирях іспанської та італійської провінцій. У 1900 р. відбулося їх об'єднання⁶⁷⁵.

Нині в римо-католицькому Ордені Пресвятої Трійці функціонує три гілки: перша — чоловіча, друга — жіноча, монастирі якої почали діяти ще з 13 ст., і третя — терціарії, тобто миряни, котрі живуть згідно орденських правил поза межами монастиря, але беруть активну участь у житті ордену (офіційна дата постановня — 1584 р.).

На початок 21 ст. Орден Пресвятої Трійці складався з чотирьох провінцій, однієї віце-провінції, чотирьох вікаріатів і двох делегатур; він нарахову-

вав 98 монастирів і 569 членів, з яких 385 — священники. Тринітарські осередки нині функціонують в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині, Австрії, Польщі, США, Канаді, Мексиці, Гватемалі, Пуерто-Рико, Колумбії, Бразилії, Перу, Болівії, Чилі, Аргентині, Індії, Конго та на Мадагаскарі⁶⁷⁶.

Сьогодні орден тринітаріїв — це найдавніша офіційна інституція Римо-Католицької Церкви, діяльність якої спрямована на багатоаспектне звільнення людей без застосування насилля, зокрема зброї. Ще на початку 20 ст., з огляду на суспільні трансформації глобального масштабу, цій чернечій спільноті довелося переосмислити традиційні погляди щодо змісту своєї діяльності. Спочатку з'явилася ідея викупу людей «із неволі незнайомості з Богом», згодом вона була зміщена у сферу проблеми формальної неволі та допомоги ув'язненим. Із часом тринітарії дійшли усвідомлення сенсу своєї місії як опіки виявів будь-якої фізичної чи духовної неволі, а також розв'язання проблеми переслідування християн⁶⁷⁷. Нині вони допомагають ув'язненим і полоненим усіх видів; присвячують себе парафіальному пастирському служінню, роботі у в'язницях, допомозі хворим у лікарнях, захисту християн, котрих переслідують за їхню віру, а також співпраці з міжнародними організаціями й місіонерськими орденами.

Орден Пресвятої Трійці, який упродовж усіх 825-ти років функціонування сприяв звільненню людей із полону, в наш час розробляє і втілює в життя нові напрями місіонерства. І якщо раніше його члени зосереджували зусилля на безпосередньому викупі християнських бранців із мусульманської неволі, тобто на фізичному звільненні людей, то нині вони займаються переважно їхнім духовним «викупом», реагуючи на різномірні форми сучасного поневолення й узалежнення, зокрема такі, як наркоманія, алкоголізм, проституція, ігроманія (гемблінг), інтернет-залежність тощо⁶⁷⁸.

Отже, діяльність ордену тринітаріїв у наш час є значимою. Про його оригінальну духовність і «виняткову харизму» на порозі 21 ст. ішлося у листі Папи Римського Іоана Павла II до Генерального міністра Ордену Пресвятої Трійці отця Хосе Ернандеса Санчеса від 7 червня 1998 р. Із нагоди 800-ї річниці офіційного постановня цієї чернечої спільноти та затвердження її діяльності буллою Папи Інокентія III «Operante divinae dispositionis»

⁶⁷² Wołyński. Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Kraków, 1909. S. 3, 4.

⁶⁷³ Кметь В. Про 517 християн... URL: <https://photo-lviv.in.ua/pro-517-hrystyian-vryatovanyh-z-turetskoho-polonu-abo-monahy-trynitarji-u-lvovi-video/>

⁶⁷⁴ Гаврилишин П. Чому Церква... URL: <https://prison-pastoral.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>

⁶⁷⁵ Fitych T., ks. Impuls do walki... S. 116.

⁶⁷⁶ Гаврилишин П. Чому Церква... URL: <https://prison-pastoral.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>

⁶⁷⁷ Kaczyński Ł. Trynitarze. Odpowiedź na różne niewole świata. URL: <https://www.ekai.pl/trynitarze-odpowiedz-na-rozne-niewole-swiate/>

⁶⁷⁸ Trynitarze i współczesne opętania człowieka. Niedziela PL. URL: <https://www.niedziela.pl/artykul/99022/nd/Trynitarze-i-wspolczesne-opetania>

(1198) понтифік писав: «Ваш орден зробив визволення пригноблених і любов до бідних визначальною рисою своєї місії в Церкві та світі, вірно наслідуючи святого засновника, який, підкоряючись внутрішньому заклику, відчував спонуку працювати задля спасіння християнських полонених... Через вісім століть така виняткова харизма все ще здається надзвичайно актуальною у сучасному багатокультурному соціальному контексті, позначеному напругою та викликами, які часом навіть критичні. Ця харизма зобов'язує тринітаріїв із мужністю та місіонерською сміливістю віднаходити нові форми евангелізації та людського прогресу, як це робив Іоан де Мафа впродовж усього свого життя»⁶⁷⁹.

У контексті сучасної практики підтримки ченцями Ордену Пресвятої Трійці християнських біженців, гонимих війною з власних країн, не можемо обійти увагою їхню діяльність у Польщі. Так, із весни 2022 р. під опікою насельників тринітарського монастиря у Кракові опинилося кількасот біженців з України, переважно жінок і дітей. У межах своїх можливостей вони також підтримували українських вимушених мігрантів, котрі знайшли прихисток в інших місцях Кракова. Зі словами: «Знаємо, що перед лицем драми, яка нині розігрується, нам вдасться створити локальну спільноту близькості, солідарності й чуйності», вони розгорнули серед місцевих парафіян активний збір пожертв (грошей, одягу, продуктів харчування) на їхні потреби⁶⁸⁰.

На очевидній злободенності праці ченців Ордену Пресвятої Трійці нещодавно вкотре наголосив Папа Римський Франциск. Так, 25 квітня 2022 р. під час аудієнції він зустрівся з учасниками міжнародної конференції, організованої спільнотою організації «Міжнародна Тринітарна Солідарність» (SIT). У своєму зверненні до присутніх Папа Франциск зокрема цитував з Євангелія від Луки, де йшлося про першу «проповідь» Ісуса Христа у синагозі Назарету: «І прибув Він у Назарет, де був вихований, увійшов своїм звичаєм суботнього дня в синагогу й встав, щоб читати. Йому подано книгу пророка Ісаї, і, розгорнувши книгу, він натрапив на місце, де було написано: “Господній Дух на мені, бо він мене помазав. Послав мене нести Добру Новину бідним, звіщати полоненим визволення, сліпим прозріння, випустити пригноблених на волю, оповістити рік Господній сприятливий”» (Лк 4:18). У цьому контексті понтифік зауважив, що у Христовій місії бере участь уся Трійця, яка водночас є взірцем для місії всієї Церкви. Це ж завдання тривалий

час виконує орден тринітаріїв, у самій назві якого присутня згадка про Святу Трійцю. На його переконання, орден тринітаріїв наслідує Ісуса Христа: «У вашому ордені Він знайшов унікальне, своєрідне вираження, я б сказав “буквальне”, трохи схоже на вбогість у святого Франциска, тобто зобов'язання викуповувати рабів. Щоб викупити когось, потрібно заплатити, а ви платите своїм життям. І це прекрасно. Ця харизма вкрай актуальна, на жаль! Це тому, що навіть у наш час, який вихвалюється скасуванням рабства, насправді є багато, занадто багато чоловіків і жінок, навіть дітей, доведених до життя в нелюдських умовах, поневолені»⁶⁸¹. Отже, Папою Римським наголошувалося, що й нашому часу притаманна безліч чинників, які актуалізують діяльність римо-католицького чернечого ордену з 830-річною історією викупу людей із полону. Нині ченці-тринітарії продовжують цю справу, рятуючи «людину в людині».

Отже, понад 830 років тому у Франції релігійними подвижниками Іоаном де Мафою і Феліксом де Валуа було засновано римо-католицький Орден Пресвятої Трійці (тринітаріїв). Суспільно-політичним фактором постановля цієї чернечої спільноти були хрестові походи, що актуалізували в тогочасному європейському суспільстві проблему становища християн, котрі перебували у полоні мусульман. Отож, провідним, проте не єдиним напрямом місіонерської роботи цього ордену, був викуп християнських бранців із мусульманської неволі й опіка над ними.

Упродовж кінця 12 — 19 ст. така турбота була багатовекторною: гостинність щодо подорожуючих і всіх потребуючих допомоги (надання притулку, благодійництво), піклування про хворих і нужденних (заснування шпиталів і будинків милосердя), організація освіти (відкриття і забезпечення шкіл). Водночас тринітарії активно займалися евангелізацією. Ставши, власне, релігійною благодійницькою інституцією, орден тринітаріїв із часом набув значного поширення у «всьому християнському світі», зокрема Європі, Азії, Африці й Америці.

На початку 20 ст., унаслідок втрати нагальності своєї історичної місії — викупу християнських полонених із мусульманського полону, тринітаріям довелося кардинально її переосмислити. Нині вони займаються переважно духовним звільненням «бранців» різних форм сучасного поневолення й узалежнення (алкоголізм, наркоманія, ігromанія тощо), рятуючи «людину в людині», а також моральною й матеріальною підтримкою тих, хто

⁶⁷⁹ Letter of Pope John Paul II to the Minister General of the Order of the Most Holy Trinity. URL: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1998/june/documents/hf_jp-ii_spe_19980607_trinitarios.html

⁶⁸⁰ Trynitarze. Zakon Przenajświętszej Trójcy. Strona główna. URL: <http://trynitarze.pl/>

⁶⁸¹ Папа: сьогодні все ще занадто багато рабства. *Vatikan News*. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/pope/news/2022-04/papa-mizhnarodna-trynitarna-solidarnist.html>

піддається дискримінації, зокрема з релігійних мотивів. Виходячи з глобальних загроз і небезпек сучасного світу, переконуємося, що після понад 800 років діяльності Орден Пресвятої Трійці,

спрямованої на здобуття і забезпечення найвищої цінності для людини — свободи, його суспільна значимість і, відповідно, харизма продовжують залишатися надзвичайно актуальними.

REFERENCES

- Havrylyshyn, P. (2012). Chomu Tserkva spokonviku dbaie pro svobodu liudyny? Bo tse naitinnishyi dar. Orden Trynitariiv [Why has the church been concerned about human freedom for centuries? Because it is the most valuable gift. The Trinitarian Order]. [in Ukrainian].
<https://prison-pastoral.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>
- Fitych, T. (2014). Impuls do walki z nowymi formami niewolnictwa i osobowej degradacji. 800. rocznica śmierci założyciela zakonu trynitarzy — św. Jana z Mathy (1150–1213) [Impetus to fight new forms of slavery and personal degradation. 800th anniversary of the death of the founder of the Trinitarian Order — St. John of Mafa (1150–1213)]. *Studia Wroclawskie*, 16, 106–125 [in Polish].
- Kaczyński, Ł. (2018). Trynitarze. Odpowiedź na różne niewole świata [Trinitarians. The answer to the various unfreedoms of the world]. [in Polish].
<https://www.ekai.pl/trynitarze-odpowiedz-na-rozne-niewole-swiata/>
- Kmet, V. (2015). Pro 517 khrystyian, vryatovanykh z turetskoho polonu, abo monakhy-trynitarii u Lvovi (video) [About 517 Christians Rescued from Turkish Captivity or Trinitarian Monks in Lviv (video)]. [in Ukrainian].
<https://photo-lviv.in.ua/pro-517-hrystyian-vryatovanykh-z-turetskoho-polonu-abo-monakhy-trynitarii-u-lvovi-video/>
- Kravchenko, O., & Matros, O. (Comps.). (2017). Istoriia sotsialnoi roboty [History of Social Work]. Uman [in Ukrainian].
- Mogilevskiy, I. (2014). Myloserdie v period rannego srednevekovia [Charity in the Early Middle Ages]. *History Illustrated*, 10, 80–89 [in Russian].
- Wagner, M. (2012). Wykup jeńców polskich z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku [Ransom of Polish Youths from Turkish and Tatar Captivity in the Late Seventeenth Century]. *Ukrainska Orientalistika*, 6, 29–35 [in Polish].
- Witko, A. (1999). Trynitarze [Trinitarians]. Kraków [in Polish].
- Witko, A. (2000). Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas: del pasado y del presente de la Orden Trinitaria. Z przeszłości i terażniejszości Zakonu Trynitarzkiego [Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas: The past and present of the Trinitarian Order]. [tł. Danuta Kucała]. Kraków [in Spanish & Polish].
- Witko, A. (2002). Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu [Art in the service of the Order of the Holy Trinity in the seventeenth and eighteenth centuries]. (Ed.) Joanna Daranowska-Łukaszewska, Warszawa [in Polish].
- Witko, A. (2007). The Beginnings of the Order of the Most Holy Trinity and Its Rule. *Folia Historica Cracoviensia*, 13, 135–144 [in English].
- Wołyński (1909). Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie [Memories of the Trinitarians in Volyn, Podillia, and Ukraine]. Kraków [in Polish].

Дата надходження до редакції: 20.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 01.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.114>
УДК: 910.2:94(443.61)"18/19"

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Дар'я РОМАНЕНКО,

студентка
Факультету романо-германської філології
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: doromanenko.if21@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-6264-7112

Oleh IVANYUK,

Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Daria ROMANENKO,

Student at the Faculty
of Romance and Germanic Philology,
Borys Grinchenko
Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

Місто, яке не спить: Париж у тревелогах мандрівників з Наддніпрянської України (19 — початку 20 ст.)

У статті розглядається коло питань, пов'язаних із подорожами до Парижа мандрівників з Наддніпрянської України у 19 — на початку 20 ст. На основі їх подорожніх записок реконструюється образ французької столиці. Основою для наукової розвідки стали подорожні записки, укладені у різний час військовими, науковцями, людьми мистецтва. Їх особливістю є суб'єктивний і емоційний характер описів, відсутність чіткої структури та нерівномірність щодо викладу матеріалу. Автор свідомо використав подорожні записки, створені у різні десятиліття людьми, які походили з різних суспільних верств, зокрема: М. Башкірцевою, К. Галаган (старшою), О. Краснокутським, Г. Лукомським, М. Лучицькою, М. Рігельманом, К. Скальковським та іншими. З'ясовано, що увага мандрівників концентрувалася на кількох аспектах, пов'язаних із міським простором, зокрема на описах ландшафтів, атмосфері Парижа, архітектурних пам'ятках, соціальних явищ, які були мало поширені або взагалі відсутні у Російській імперії.

Ключові слова: подорожні записки, Париж, мандрівники, міський простір, архітектурні пам'ятки, туризм, соціокультурне життя.

The City that does not Sleep: Paris in the Travelogues of Voyagers from Dnieper Ukraine (19th — early 20th Centuries)

The article investigates the records of travellers from Dnieper Ukraine about their visits to Paris in the 19th — early 20th centuries with the aim of reconstructing the image of the French capital. The study is based on travel notes compiled at various times by military personnel, scholars, and individuals involved in the arts. The travelogues are characterized by the subjectivity of descriptions, absence of clear structure, and irregular presentation of data. The author deliberately investigated travel notes created over different decades by individuals from diverse social strata, including M. Bashkirtseva, K. Halahan (senior), O. Krasnokutsky, H. Lukomsky, M. Luchytska, M. Rigelman, K. Skalkovsky, and others. The result of the research is an attempt to form a comprehensive and relatively objective image of the city, emphasizing the changes that occurred over the century. In the course of the investigation, it was established that the attention of travellers from Dnieper Ukraine, who visited Paris, was focused on several aspects related to urban space, including landscape descriptions, the atmosphere of Paris, architectural landmarks, and social phenomena that were less common or entirely absent in the Russian Empire. The transmission of their own romantic fascination with the city was also highlighted in the travelogues. However, there were occasional attempts at scholarly investigations that drew on geographical, historical, ethnographic, and statistical information borrowed by the authors of travel notes from surveys conducted by predecessors, materials from the French press, official publications of government institutions, and local authorities. The images of Paris created

by various wanderers from Dnieper Ukraine had a subjective and emotional character. Nevertheless, they allow identifying the main trends in the development of urban space during the specified period and characterizing both external changes and shifts in the social environment that took place over the century.

Key words: travel notes, Paris, travellers, urban space, architectural landmarks, tourism, socio-cultural life.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Іванюк О., Романенко Д., 2024

Важко розпочати опис цього нового Вавилону;
слова губляться під час розглядання чудових,
незвичайних громад будівель! —
Слабке перо не в змозі висвітлити враження
цих дивовижних видів!

О. Краснокутський

Подорожі до Франції з теренів Московії беруть свій початок ще у першій половині 18 ст. Країна стала популярною через відвідування її у 1717 р. царем Петром I. Проте вже наприкінці століття через революційні події в країні Російська імперія вдалася до припинення дипломатичних відносин, що значною мірою ускладнило подорожі. Лише після франко-російської війни, до середини століття, зв'язки вдалося поступово поновити, й це створило умови для мандрів до Франції.

Ціллю подорожей були лікування й відпочинок, бажання здобути нові досвід і враження, знайомство з європейською культурою, відвідини місцевих магазинів, що цілком можна було б назвати туризмом. Тривалість перебування у Франції залежала від мети і становила від кількох днів до кількох років. Свої враження від побаченого й відчутого мандрівники фіксували у листах, щоденниках, подорожніх записках і мемуарах.

Дослідження тревелогів вихідців з теренів Російської імперії, які мандрували до Франції, набули свого розвитку наприкінці 20 ст. У 1994 р. Мішель Нікьо (Michel Niqueux) було опубліковано статтю, у якій аналізувалося сприйняття Франції і французів подорожніми, які відвідали країну

у 18–19 ст. Автор умовно поділив мандрівників з теренів Російської імперії на дві групи: ті, які захоплюються побаченим, і ті, які критикують країну, політику, суспільство, повсякдення⁶⁸². Розвиток туристичної галузі у 19 ст. на півдні Франції висвітлює дослідження Марка Бойера (Marc Boyer). Він акцентував увагу на причинах подорожей, визначав вплив вихідців з Російської імперії на інфраструктуру тощо⁶⁸³.

На початку 21 ст. проблема набула актуальності й в українських наукових колах. Дослідники зацікавилися подорожніми записами дворянської еліти Наддніпрянської України. Зокрема, низку текстів особистого походження, які розглядають подорожі за кордон, зокрема до французьких земель, осіб з родини Галаганів і людей їхнього кола опублікували Марина Будзар і Євген Ковальов⁶⁸⁴.

Мета статті — на основі подорожніх записок мандрівників з Наддніпрянської України реконструювати образ французької столиці, створений в їхніх текстах.

Упродовж 19 ст. Париж відкривали для себе Олександр Краснокутський⁶⁸⁵, родина Галаганів, Максим Ковалевський, Іван і Марія Лучицькі, Микола Рігельман⁶⁸⁶, Костянтин Скальковський⁶⁸⁷. На початку 20 ст. там побували Георгій Лукомський⁶⁸⁸, Максиміліан Волошин та інші.

⁶⁸² Niqueux M. La France et les Français vus par les voyageurs russes (XVIII–XIX siècles) // La Revue russe. 1994. No 6. pp. 59–69.

⁶⁸³ Boyer M. L'invention de la Côte d'Azur: l'hiver dans le Midi. Ed. de l'Aube. 2002. 384 p.

⁶⁸⁴ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine, 2019.

⁶⁸⁵ Краснокутський Олександр Григорович — син Київського губернського прокурора, брат декабриста С. Г. Краснокутського, генерал-майор, учасник франко-російської війни 1812–1814 рр. Автор праць «Дневные поездки в Константинополь...» (1815), «Ландек в Силезии. Описание 1813 года» (1813), «Взгляд русского офицера на Париж... в 1814 году» (1819).

⁶⁸⁶ Микола Рігельман народився у 1817 р. на Чернігівщині. Навчався у Московському університеті. Упродовж семи років служив у канцелярії московського цивільного губернатора, а з 1845 р. — у канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Неодноразово залучався до роботи Київської археографічної комісії. Упродовж 1850–1854 рр. обіймав посаду директора другої Київської гімназії та училища Київської губернії. Дійсний член Київського слов'янського благодійного товариства, Київського відділення Російського музичного товариства й товариства прихильників російського письменства. Автор низки публіцистичних творів зокрема «О крестьянском вопросе в Малороссии», «Голос из Киева» тощо.

⁶⁸⁷ Скальковський Костянтин — гірничий інженер, економіст, державний діяч. Народився в Одесі. Навчався у Рішельєвському лицейі й Інституті корпусу гірничих інженерів.

⁶⁸⁸ Лукомський Георгій — український художник і мистецтвознавець.

Перші враження від Парижа трансливали російські офіцери, які були «вимушеними мандрівниками», оскільки перебували у складі військ, що увійшли до міста під час так званих Наполеонівських війн. Згодом, упродовж 19 ст., до Франції подорожували переважно представники дворянської еліти або науковці та митці. Приваблювали їх кліматичні курорти, бали, вечірки, можливість продовжити освіту і послухати лекції провідних науковців і, власне, атмосфера французької столиці. Не залишали байдужими мандрівників й щорічні кінні перегони. Сезон змагань тривав з березня до червня і приводив до Парижа значну кількість заможних людей з різних європейських країн. У цей час К. Скальковський порівнював місто з кабаком, до якого заїжджають на кілька тижнів⁶⁸⁹. Париж був переповнений натовпами іноземців і знайти номер у готелях було майже неможливо.

Ті, хто мав бажання оселитися у місті на тривалий час, шукали приватне житло для оренди. Хоча винаймати помешкання не було дешевим задоволенням навіть для дворянської еліти Наддніпрянської України. Так, Катерина Галаган (старша)⁶⁹⁰ у листі до сина Григорія писала: «Ми знайшли квартиру в Rue Caumartin № 27, у гарній вулиці у центрі міста, сплачуємо за усе 510 франків на місяць, на 2 місяці...»⁶⁹¹.

Ті ж мандрівники, які планували перебувати у місті упродовж кількох років, за бажанням могли придбати собі помешкання або збудувати його за власним планом. Проте для цього необхідно було мати достатню фінансову спроможність, оскільки як вартість землі під забудову, так і ціна на вже готові будівлі просто вражали. Наприклад, щоб придбати невеличкий готель, необхідно було мати від 60 до 700 тис. франків. Вартість землі під забудову, власне, як і вартість оренди, залежала від місця розташування. Щоб придбати квадратний метр на Єлисейських полях — необхідно було заплатити 1–2 тис. франків. На околицях Парижа він коштував 300–600 франків⁶⁹².

Одним з перших, хто залишив надзвичайно детальний опис Парижа початку 19 ст., був

О. Краснокутський. Він зазначав, що місто переважно розташоване на рівнинах, які розкинулися по обидва береги річки Сени. Париж поділявся на дванадцять округів, кожен з яких мав власне адміністрування. У місті налічувалося біля 30 тис. будинків, 1062 вулиці, 117 провулків, 56 застав і виїздів, 49 набережних, 16 мостів, 18 бульварів, 10 площ, 5 ринків, 10 в'язниць і 24 казарми⁶⁹³.

За його відомостями, чисельність жителів Парижа сягала понад 580 тисяч. До них додавалося ще приблизно 50 тис. осіб з інших місцевостей, які не мали постійного місця проживання⁶⁹⁴. Своє враження від чисельності населення О. Краснокутський описував так: «навіть повітря іноді стискається від безперервного багатолюдства...»⁶⁹⁵.

Розміри міста і його значна перенаселеність⁶⁹⁶ сприяли появі у повсякденному житті мандрівників з Наддніпрянської України терміну «новий Вавилон», який став часто вживаним у подорожній літературі для позначення Парижа. Особливої актуальності він набув у другій половині 19 ст., коли Франція зазнала впливу міграційних процесів. Цей час для країни був періодом своєї міграційної кризи. Її результатом стало стрімке збільшення чисельності іноземних переселенців як у Франції в цілому, так і у Парижі зокрема. Вони потрапляли до країни з депресивних регіонів Іспанії, Італії, Швейцарії, Бельгії, Німеччини та інших країн. Основною метою переселення був пошук роботи і засобів до існування.

За твердженнями К. Скальковського, станом на 1851 р. у країні налічувалося іноземців 37 8561 людина. За переписом 1886 р. їх було зафіксовано 1 115 214 осіб, що становило 3 % від загальної чисельності населення⁶⁹⁷. З них майже 200 тис. вже народилися у Франції. У царині економіки вони поступово почали складати потужну конкуренцію місцевому населенню. Зрештою К. Скальковський констатував, що у Парижі іноземці працюють де завгодно. Єдиними сферами, де домінували французи, були сутенерство й утриманство. За інформацією поліції, тут було задіяно майже 100 тис. осіб⁶⁹⁸.

⁶⁸⁹ Скальковский К. А. В Париже. Санкт-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1902. С. 94.

⁶⁹⁰ Катерина Галаган (старша) — Катерина Василівна Галаган, мати Григорія Галагана.

⁶⁹¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 367.

⁶⁹² Скальковский К. А. В Париже... С. 299.

⁶⁹³ Краснокутский А. Взгляд русского офицера на Париж, во время вступления государя императора и Союзных войск в 1814 году. Санкт-Петербург, 1819. С. 10.

⁶⁹⁴ Там само. С. 10.

⁶⁹⁵ Там само. С. 8–9.

⁶⁹⁶ Жодне з міст Наддніпрянської України на початок XIX ст. не могло похизуватися таким рівнем урбанізації. Якщо О. Краснокутський визначає чисельність жителів Парижа у цей час у 580 тис. осіб, то наприклад, Одеса — одне з найбільш густонаселених міст Наддніпрянщини — лише наприкінці XIX ст. мало 403 815 тис. жителів (Подано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 47. Одесса. Санкт-Петербург, 1904. С. IV). У свою чергу лише на 1 січня 1900 р. кількість жителів у Києві досягла 26 5361 особи (Подано за: Список населенных мест Киевской губернии. Киев, 1900. С. 9).

⁶⁹⁷ Скальковский К. А. В Париже... С. 208.

⁶⁹⁸ Там само. С. 209.

Проте переважна більшість мандрівників майже не приділяла уваги соціальним чи економічним проблемам французької столиці й роздумам про глобальні трансформаційні процеси, що відбувалися у міському просторі. Знайомство з Парижем і споглядання повсякденного життя швидше формувало емоційні враження від атмосфери міста й особливостей соціокультурного життя, які детально нотувалися у подорожніх записках.

Перше, що впадало в око усім, хто відвідував «новий Вавилон», так це багатолюдність і безкінечна метушня, яка, здавалося, цілковито поглинула місто. Зокрема, письменник і кримознавець Євгеній Марков⁶⁹⁹ нотував: «Море будинків, величезних, тісних, однакових, у цей бік, у той бік, на Схід, Захід і Південь, не можна ні вибратися, ні побачити берег... Ви попалися, ви охоплені навколо хвилями Парижа. Море вулиць, що ніде не закінчуються, скрізь переплітаються, море народу на цих вулицях, що відходить, приливає, що гуде... Натовп — ось Париж; натовп — його фізіономія, натовп — його зміст, багатство, сила...», «...всю ніч невпинно гримить і хвилюється паризький натовп. Крізь неспокійний свій сон ви ще о 3 годині чуєте чийсь веселі пісні, гостроти на всю вулицю, метушню вічних вуличних анекдотів, стукіт карети, лякання бичів. Не знаю, коли сплять у Парижі»⁷⁰⁰. Створений Є. Марковим образ міста за змістом майже не відрізнявся від більш ранніх його описів, поданих О. Краснокутським.

Цей шалений ритм, у якому жив Париж, іноді лякав, а іноді захоплював мандрівників. Так, українська і французька художниця Марія Башкирцева нотувала: «Шум Парижа, цей величезний, як місто, готель, з усіма цими людьми, що вічно ходять, говорять, що читають, витріщаються — голова йде обертом! Я люблю Париж, і серце моє б'ється. Я хочу жити швидше, швидше, швидше»⁷⁰¹.

Не лише натовп вирізняв Париж серед інших, як європейських, так і українських, міст. Вражала мандрівників і кількість різного транспорту, що рухався його вулицями. Олександр Краснокутський вказував, що до екіпажів, які винаймають, належать *Voitures de remise* (двомісні карети), *Voitures de place* (чотиримісні карети або фіакри), *Voitures hors de Paris* (карети для пересування

за межами міста). Він зазначав: «Усі ці екіпажі у великій кількості з ранку до вечора знаходяться у стані готовності й розташовані на визначених для них вулицях»⁷⁰².

У цьому сенсі за пів століття місто майже не зазнало змін. У 1860 р. К. Галаган (старша) характеризувала Париж так: «Їзда безкінечна, метушня»⁷⁰³. Такі самі враження від міста транлював і Є. Марков. Він нотував: «Омнібуси їдуть один за одним, не перериваючись, не зупиняючись, як ланки нескінченного ланцюга, з ранку до ранку, по всіх вулицях, великих і малих... а навколо омнібусів, попереду їх, позаду їх, їдуть фіакри, ландо, карети, і тече невичерпна піший натовп... о першій годині ночі ще галас, крик і стукіт екіпажів, як удень»⁷⁰⁴.

Незважаючи на натовпи людей і безліч транспортних засобів, Париж справляв враження охайного і доглянутого міста, принаймні на тих мандрівників, які не заглиблювалися у його нетрі. Зокрема, К. Галаган (старша) у вересні 1860 р. писала: «Приємно дивитися, як тут, і взагалі, дотримуються чистоти не лише у дворах, які підмітають і навіть миють, тому що вони вимощені каменем, але вулиці метуть, біля кожної лавки і лавочки миють тротуар, віконця миють, від того все видається новеньким і гарним, екіпажі вимиті як нові»⁷⁰⁵.

Замиловувала її у міському просторі й безліч квітів і дерев. Мандрівниця зазначала: «Що мене тут дивує, так це що у Парижі так багато квітів, тепер уже осінь, холодно, проте усе зелено, і квітів різних [багато], не лише у садах, але й у двориках біля будинків, які бачиш з вулиці лише через ворота, усе наповнено квітами і зеленню, насадженими у горщиках...»⁷⁰⁶.

Поряд із бурхливим життям, «дзиччання автомобілів і штовханиною у метро», у вечірній час Париж пропонував відвідувачам і містянам затишні кафе і ресторани. Зокрема, М. Ковалевський згадував: «Розмістився я навпроти Сорбонни, ходив обідати у невеличкий ресторан на бульварі С.-Мішель, зустрічався тут з російськими студентами й особами, які залишилися при російських університетах для підготовки до професорського звання»⁷⁰⁷.

Постійно на паризьких вулицях мандрівників супроводжувала музика. Тут лунали звуки шар-

⁶⁹⁹ Марков Євгеній — письменник і мандрівник, етнограф і кримознавець, випускник Харківського університету, директор училищ Симферопольської гімназії.

⁷⁰⁰ Марков Е. Вавилон. Собрание сочинений. Т. II: Путешествия и педагогика. Санкт-Петербург, 1877. С. 1–3.

⁷⁰¹ Башкирцева М. Дневник Марии Башкирцевой. Пер. с фр. под ред. Л. Я. Гуревича. Москва, 1890. С. 39.

⁷⁰² Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 15–16.

⁷⁰³ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 363.

⁷⁰⁴ Марков Е. Вавилон... С. 3.

⁷⁰⁵ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 366.

⁷⁰⁶ Там само. С. 369.

⁷⁰⁷ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания, Москва, 2005. С. 121.

манки, «ніжні, як дзвіночки Ванди Ландовської»⁷⁰⁸, і спів жебраків, які тут ніколи не просять милостиню, не надавши наперед істинного задоволення романсами, під звуки скрипки!»⁷⁰⁹. Занурення у життя міста формувало уявлення й про його жителів. Своєрідний ментальний портрет пересічних парижан змалював Олександр Краснокутський: «Вони дуже люб'язні, добрі і покірні — коли приборкані силою суворості. Схильні до вигадок і винаходів всякого роду; працьовиті, — і разом пристрасні до задоволень. Усім захоплюються без міри — все зневажають і в усьому мінливі. Обдаровані талантами, чудовим смаком і кожну чужу річ, глузуючи, засуджують. У нещастях байдужі; у неволі веселі. Цікаві та безтурботні до крайнощів. Дотепні і хоробрі... Відмінно здатні до наук, мистецтв і до знань усіх галузей»⁷¹⁰.

Ще однією особливістю парижан було глибоке зацікавлення політикою і суспільними процесами. Щоб утамувати цю «спрагу», на допомогу місцевим жителям прийшла періодична преса. У другій половині 19 ст. майже в усіх перехожих на паризьких вулицях можна було побачити газету «Фігаро». Костянтин Скальковський зазначав, що лише за рік її тираж зріс удвічі. За цей час було продано примірників на 350 тис. франків⁷¹¹.

Дивувало мандрівників і становище жінки у суспільстві. По-перше, значна частина з них була задіяна у родинному бізнесі. Зокрема, К. Скальковський зазначав, що уся бухгалтерія, яка стосувалася дрібної торгівлі, перебувала під їхнім контролем. Мандрівник писав: «Вони тримають перо, у той час як чоловік міряє аршином полотно»⁷¹².

По-друге, широко побутувало у суспільстві утриманство. Таких жінок називали кокотки і гризетки. Досить делікатно К. Талаган (старша) писала: «... мені ніколи не подобалося порожнє життя, а тут воно, принаймні у дам, абсолютно пусте. Ніколи б не хотіла бути французенкою і належати до цієї нації»⁷¹³. Значно пізніше вже К. Скальковський характеризував це явище так: «Жінки з низів беруть приклад з вищого світу і намагаються здобути утримання». На підтвердження цих слів мандрівник навів оповідку, яка побутувала серед місцевих: «коли консьержеві сказали, що його донька надзвичайно красива, він

з гордістю відповів, що так і має бути, адже моя дружина була коханкою генерала»⁷¹⁴.

Це явище розлого описане й у щоденниках Максиміліана Волошина. Для нього було незвичним і незрозумілим, як жінки, які мають дітей і певний соціальний статус і не належать до повій, просять гроші за ніч. Ще більш його дивувало, що вони вважали цілком нормальним заробляти у такий спосіб.

Щоденник М. Волошина містить багато згадок про паризьких жінок і їхнє прагнення до утриманства. Свій досвід він описував так: «Дорога до її будинку — це катування. Знову ми входимо по темним сходах. Вона заходить в контору і довго тупцює, потім ми йдемо в її кімнату, тільки не стару, а іншу — значно вище, менше і брудніше. “Ти мені даси знову 20 франків?” — запитує вона ніжним голосом. У мене всього 20 в кишені, і це всі мої гроші. Крім того, я чув, що двадцять франків — то занадто велика ціна. І я кажу: “Ні, я сьогодні не можу тобі дати більше 10 франків”. Вона відразу робить сердите обличчя і діловим голосом каже, що за 10 франків вона не може. Близькість її тіла вже засліплює мене. Йде огидний торг, і я все ж таки залишаюся»⁷¹⁵.

Про це явище писала й «Фігаро» у популярному на той час жанрі фельетону. Коротку цитату з однієї з таких статей навів у подорожніх записках К. Скальковський: «Ти знаєш, говорила одна жінка іншій, — що мій чоловік настільки мені невірний, що я не певна, що усі мої діти від нього»⁷¹⁶.

Проте заможних «спонсорів» шукали не лише жінки. Мандрівник зауважував, що «у молодих аристократів мрія — одружитися з американкою або єврейкою» і таким чином отримати статки. Він зазначав, що часом між молодими людьми, які претендували на руку однієї й тієї ж дами, укладалися парі, хто одружиться з нею⁷¹⁷. Власне тому характерними для паризького суспільства були нерівні за віком шлюби, коли дама за 50 років була пошлюблена із чоловіком від 18 до 40.

Упродовж усього 19 ст., незважаючи на історичні злами і війни, місто ритмічно «дихало» торгівлею. Ще на початку сторіччя Олександр Краснокутський писав: «при усіх будинках знаходилися заможні лавки з різними товарами. Срібні й галантерейні ряди блищать на кожній вулиці —

⁷⁰⁸ Ландовська Ванда — польська піаністка і музичний педагог, яка докладала значних зусиль до відродження популярності гри на клавесині і музики для цього інструмента. Упродовж 1900–1912 рр. працювала у Парижі, викладала у «Schola Cantorum». У 1909 р. нею було видано книгу «Musique ancienne».

⁷⁰⁹ Лукомский Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа. Санкт-Петербург, 1912. С. 131–132.

⁷¹⁰ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 77–78.

⁷¹¹ Скальковский К. А. В Париже... С. 16.

⁷¹² Там само. С. 224.

⁷¹³ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 370.

⁷¹⁴ Скальковский К. А. В Париже... С. 226.

⁷¹⁵ Волошин М. А. Журнал путешествия. Дневник 1901–1903. История моей души. Том 7.1, Москва, 2006. С. 126–127.

⁷¹⁶ Скальковский К. А. В Париже... С. 228.

⁷¹⁷ Там само. С. 225.

художники і усякі промисловці позначаються багаточисленними вивісками, які рясніють на усіх будинках»⁷¹⁸.

Схожі враження від міста мала й уже згадувана Катерина Ґалаган. Вона писала: «Магазинами наповнене усе місто без перебільшення, освітлене так, що на вулиці можна читати, з усіх боків, від самого в'їзду до міста, починаються магазини й тягнуться по усьому місту, майже не перериваючись. Коли бачиш це, то позаздриш заможності не одного міста, але й держави, усе це національне, усі торговці — французи, за виключенням кількох торговців англійців, проте усе це залишається у Франції, усі зароблені гроші, тоді як унаслідок у Петербурзі, у Москві й навіть по інших торговельних містах усі магазини іноземні, поодинокі наші, усі гроші заробляються і вивозяться ними у свої країни, а не залишаються у Росії»⁷¹⁹.

Своєрідним «епіцентром» тогочасної паризької торгівлі була вулиця Ріволі⁷²⁰. Її атмосферу було детально описано Є. Марковим. Мандрівник зазначав: «Ви йдете вулицею Ріволі, найдорожчою, наймоднішою; ви бачите розкішний магазин, залитий світлом, стіни якого — одне величезне дзеркало: ви поглядаєте на блискучу виставку його витончених дрібниць і прочитуете на ярлику: "tout l'étalage à 50 centimes"⁷²¹; багато, багато "à un franc..." Є капелюхи у 50 сантимів, є річні газети у 3 франки, є фрачні пари у 10 франків. Мабуть, є і будинки в 1 наполеон». Зрештою, він підсумовував що: «Магазини Парижа — один з отруйних винаходів цивілізації»⁷²².

Мало хто з подорожуючих Францією відмовляв собі у задоволенні побувати у паризьких крамницях. Не виключенням була й Марія Лучицька. Свій цікавий досвід вона виклала у власних мемуарах. Мандрівниця згадувала: «...я поїхала у велику універсальну крамницю "Au bon marche"⁷²³. Придбавши усе необхідне, я страшенно розгубилася, коли продавець задав мені звичне питання: "Куди посилати покупки, Мадам?"». Мандрівниця опинилася в скрутній ситуації, бо не могла прига-

дати назву вулиці, на якій проживала. Не допомогло й те, що управляючий приніс довідник з адресами усіх готелів Парижа. Порятував становище кравець, у якого вони з чоловіком замовляли одяг. Той повідомив адресу, куди зрештою і було надіслано придбані речі⁷²⁴.

На напрямки розвитку торгівлі й бізнесу значною мірою впливала мода. Ще на початку 19 ст., описуючи парижан, О. Краснокутський нотував: «Вони полюбують чепурність, пишність, велич, розкіш... Багато хто користується білилами, рум'яном і натирається духмяними ароматами, якими крамниці у Парижі наповнені. Цілоденно займаються модним туалетом. До вух іноді вішають сережки»⁷²⁵.

У подальшому гонитва за модою лише набирала обертів. Костянтин Скальковський згадував, що на середину 80-х рр. 19 ст. за нею стежили й намагалися встигнути усі, незалежно від статків і приналежності до тих або інших верств суспільства. Паризькі чоловіки дефілювали вулицями у вбранні, яке відшивалося з німецької тканини за англійським кроєм. Жінки у одязі, дотримувалися не лише певних фасонів, але й кольорів. Наприклад, у сезоні 1885 р. у моді був яскраво жовтий. Тому на кожній з жінок був капелюшок цього кольору⁷²⁶.

Вишуканим смаком вважалися батистові сорочки, білі панталони, оторочені чорним мереживом, короткі корсети і відсутність нижньої спідниці⁷²⁷. Мандрівник нотував, що заміжня жінка не могла собі дозволити носити сукню, яка була б дешевшою за 600–1000 франків, і парасольку не менш ніж за 100–200 франків. Жінка, яка себе цінувала, замовляла суконь на суму в 20 тис. франків на рік. Не усі, навіть заможні, мали такі кошти, проте швачки залюбки надавали кредити з розрахунком, що доля буде прихильна до замовниці і з'явиться той, хто сплатить ці борги⁷²⁸.

Модним вважалося й одягнутися у дороге хутро. Проте його могли собі дозволити лише надзвичайно заможні парижани. Тому на широкий

⁷¹⁸ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 8.

⁷¹⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 366.

⁷²⁰ Вулиця «Ріволі» — одна з найдовших вулиць Парижа. Має назву на честь однієї з перших перемог Наполеона у битві при Ріволі, що відбулася 14–15 січня 1797 року. Вона простягалась на три кілометри паралельно до річки Сени. Традиційно це комерційна вулиця, крамниці якої і на сьогодні пропонують провідні модні бренди.

⁷²¹ З французької — «усе по 50 сантимів».

⁷²² Марков Є. Вавилон... С. 4.

⁷²³ «Бон Марше» (*Au Bon Marché*) — паризький універмаг, заснований у 1838 р. братами Полем і Жюстеном Відо. На початок свого існування це був невеличкий магазин, який мав усього чотири відділи: галантереї, тканин, матраців і парасоль. У 1852 р. брати Відо об'єдналися з подружжям Аристидом і Маргарит Бусіко. Партнери й запропонували концепцію універсального магазину з широким асортиментом, низькими цінами, які зазначалися на цінниках, безпосереднім доступом до товарів і можливістю повернення придбаного.

⁷²⁴ Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX — початок XX ст.) / упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О. О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань. Київ, 2007. С. 310.

⁷²⁵ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 78.

⁷²⁶ Скальковский К. А. В Париже... С. 95.

⁷²⁷ Там само. С. 96.

⁷²⁸ Там само. С. 210.

загал популярності набуло хутро кролика, яке фарбували у різні кольори і залежно від обробки продавали як куницю чи бобра. Скальковський також зазначав, що «котикову муфту», яка коштувала 120 франків, було зроблено з хутра кішки вартістю у 6 франків⁷²⁹.

Значний вплив на паризьку моду мали також американки, які у значній кількості відвідували місто. Саме вони запровадили попит на цінні подарунки, діаманти й золоті прикраси. Проте за цією модою більшість жителів Парижа не встигали. Дивувала К. Скальковського й «мода на гріхи». Він стверджував, що надзвичайного поширення набули інтимні стосунки між жінками, вживання морфіну і напоїв, які містили настоянку кока-кола.

Мода швидко збагачувала тих, хто надавав відповідні послуги. Зокрема це стосувалося аптекарів, що поширювали морфін і різноманітні настоянки, швачок і особливо перукарів. Костянтин Скальковський наводив приклад: «частина парижанок була переконана, що ніхто краще не робить зачіску, ніж перукар Марсель; він став брати за послуги 500 франків, хоча такі ж послуги у інших становили 5 франків. За кілька років став мільонером»⁷³⁰.

Зрештою, про значення фінансів у житті французького суспільства мандрівник писав: «У Парижі усе можливо придбати за гроші. Якщо бажаєте переконатися у вірності дружини — наймаєте за 20 франків людину, яка буде цілодобово слідкувати за нею і звітувати, бажаєте, щоб ваша книга отримала позитивну рецензію, — 1200 франків. Бажаєте зробити рекламу у пресі — 40 франків за рядок»⁷³¹.

На початку 20 ст. міський простір, у зв'язку із стрімким розвитком промисловості, зазнав суттєвих змін. Георгій Лукомський писав: «Ділові люди і різні торгівці у певні часи заповнюють маєтки, які належать обраним людям; похмурий натовп робітників у роздертому одязі й учні у чорних блузах тепер тут головні жителі. Тепер quartier du Temple⁷³² заселений переважно ювелірними фабрикантами, торговцями хімічними продуктами, бонбоньєрками, гірляндами і усілякими дрібницями»⁷³³.

Привертав увагу мандрівників й архітектурний образ Парижа. Олександр Краснокутський писав: «Чудові готичні будівлі... височіють

блиском древнього мистецтва, являють такі собі святилища Геніїв, де науки і пізнання наближаються до досконалості»⁷³⁴.

Проте на тлі знайомства з античною італійською, а також готичною німецькою, архітектура Парижа не викликала неімовірного захоплення. Слід відзначити, що атмосфера і повсякденне життя міста затьмарювали його архітектурний образ. Однак частина мандрівників усе таки вдавалася до опису його архітектурних пам'яток. І жоден з них не міг пройти повз Собор Паризької Богоматері (Notre-Dame). Його детальний опис залишив Олександр Краснокутський. Він писав: «Цей храм, найбільший з усіх пам'яток у Європі, має завдовжки 69, завширшки 24, а заввишки 17 сажнів⁷³⁵. На вершині бічних воріт височіють дві найвищі чотирикутні дзвіниці, в 34 сажні заввишки. Щоб зійти на них необхідно здолати 389 сходинок... Сто двадцять стовпів підтримують склепіння. Хори і притвори з'єднуються з подвійними бічними прибудовами і з безліччю приділів. Увесь величезний будинок освячується 113 чотирикутними і ще трьома великими круглими вікнами»⁷³⁶.

Децо інші враження від архітектурної споруди мав М. Ригельман. Його увагу привернула швидше музика, яка лунала у соборі, ніж сама будівля. У 1858 р. він писав: «Сьогодні, у день католицького Благівіщення, я був у Notre Dame de Paris, приваблений оголошенням про святкове богослужіння. З того розпочалося, що за вхід за якусь перегородку з мене взяли 1 франк (усі, хто не міг, заплатити, залишалися у тісному і віддаленому кутку храму) ... Зсередини церква піддається оновленню, тобто фарбуванню з різними узорами, які вирізняються достатнім несмаком... Величезний оркестр і хор півчих (усього, я думаю, 200 осіб) були розміщені обік, неподалік від головного вітваря. Усі всілися на стільцях і лавках як на концерті, і розпочалася меса, музика якої — нового творіння Гуно. Виконання було чудовим; могутні звуки інструментів і голосів лунали під склепінням з чудовою стрункістю і виразністю; ... композиція була грандіозною, з почуттями і чудовими мелодіями»⁷³⁷.

Зрештою, мандрівник резюмував: «Зовнішній вигляд Notre Dame не вплинув на мене, попри очікування, можливо тому, що прибирання його вікової плісняви позбавило його похмурого поетичного характеру, без якого, здається, не можуть

⁷²⁹ Скальковский К. А. В Париже... С. 97.

⁷³⁰ Там само С. 226.

⁷³¹ Там само. С. 196–197.

⁷³² Бульвар дю Тампль — один з паризьких бульварів, який було закладено у 17 ст. Назву він отримав від середньовічної фортеці Тампль, яку спорудив орден тамплієрів. Уславився бульвар значною кількістю театрів і різноманітних кафе.

⁷³³ Лукомский Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа... С. 131.

⁷³⁴ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 8.

⁷³⁵ Вочевидь мова йде про так званий триаршинний (казенний) сажень. 1 сажень=216 см.

⁷³⁶ Краснокутский А. Взгляд русского офицера... С. 17.

⁷³⁷ Ригельман Н. Три поездки за границу. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К. 1871. С. 280.

обійтися готичні пам'ятки; це я відчував, оглядаючи Кельнський собор»⁷³⁸.

Проте, окрім собору, й інші архітектурні пам'ятки викликали зацікавлення мандрівників і мандрівниць з Наддніпрянщини. Так, у 1860 р. Катерина Галаган нотувала: «Ми були у церкві Madeleine — дуже добра, проте не схожа на церкву: 1) образів немає, а на місці образів усі скульптури — білого мармуру статуї Спасителя, Божої Матері та інші на вітарях. Внутрішність, як колони, так і стіни, — мармурові, ззовні усі колони білого каменю, і фасад скоріше схожий на театр, чим на храм, тим більше, що на ній немає хреста, не може зовсім зрівнятися з нашою Ісаакієвською церквою»⁷³⁹.

У архітектурному сенсі образ Парижа значним чином змінила франко-пруська війна 1870–1871 р. Максим Ковалевський, який приїхав до міста на навчання, майже відразу після її завершення, згадував: «Париж носив ще сліди нашестя прусаків, яке відбулося нещодавно, і пережитої міжусобної війни. Частина Булонського лісу, яка прилягала до Сени, було зрубано, і вона пішла на опалення квартир... Там, де тепер стоїть величезна будівля вокзалу Орлеанської дороги, красувалася напівзруйнована і деінде заросла мохом будівля Рахункової палати. Палац Сен-Кло також був у руїнах. Їздили оглядати ті частини парку Бюгг-Шамон і кладовища Пер-ла-Шез, де відбувалися останні криваві зіткнення комунарів з версальцями»⁷⁴⁰.

Наслідки протистояння фіксувала й М. Лучицька. Вона нотувала: «Проїшло вже більш ніж чотири роки спокійних часів, а між тим обидві пережиті війни ... залишили у ньому виразні сліди. Багато будівель було зруйновано. Хоча уламки вже встигли вивезти, і більша частина вулиць отримала свій колишній зовнішній вигляд, витончений і гарний вигляд висококультурного міста, проте руїни здіймалися місцями поряд з будівлями, які цілком збереглися, що мали унікальну архітектуру, притаманну лише Парижу»⁷⁴¹. Проте поступово місто оживало.

На межі 19–20 ст. мандрівників особливо приваблював так званий «Старий Париж». Вони бажали бачити на власні очі простір, де творилася історія Франції. Тут знаходилася резиденція короля й його двору, а згодом центр політичного

життя буржуазії. Георгій Лукомський згадував: «гуляючи по Marais, бачиш Париж часів Генріха IV й Людовіка XIII; підеш до нашого посольства, rue de Grenelle — вступаєш у ціле особливе місто часів Людовіка XIV і Людовіка XV; квартал навколо церкви Saint-Séverin мало чим змінився з часів Карла VII й Людовіка XI»⁷⁴².

«Старий Париж» викликав захоплення і у М. Башкирцевої. Вона писала: «Що справді чарівно в Парижі, так це “старий Париж”, і, проживаючи тут, можна почуватися щасливим лише за умови не бачити всіх цих бульварів, Єлисейських полів, усіх цих нових прекрасних кварталів, які я проклинаю, які мені нестерпні. Але там — у Сен-Жерменському передмісті — відчуваєшся зовсім інакше»⁷⁴³.

Оглядаючи архітектурні шедеври, мандрівники з Наддніпрянської України мимоволі порівнювали їх з пам'ятками своєї батьківщини. Зокрема, Г. Лукомський писав: «Задумливий Батуринський палац»⁷⁴⁴ у своєму усамітненні на високому березі Сейму, величчю своєї потужної колони, усією красою свого зодчества — не менш ошатний, ніж найкращі споруди Парижа!»⁷⁴⁵.

Привертала увагу подорожуючих і Ейфелева вежа, яка переважною більшістю іноземців сприймалася як окраса Парижа. Проте далеко не усі були у захваті від витвору інженерного мистецтва. Зокрема, К. Скальковський, який мав можливість спостерігати за процесом її спорудження для Всесвітньої виставки, висловив критичне ставлення до споруди: «Ейфелева вежа — дичина неможлива»⁷⁴⁶. Її будівництво він оцінював як марнотратство, бо, на його думку, вона не мала ані художньої, ані практичної цінності, а витрати становили 6 млн франків. Не переконувало його й те, що з вежі відкривалися чудові краєвиди на місто. Мандрівник вважав, що Париж має достатньо будівель, з яких його можна оглянути. Із подивом він нотував: «Інженери говорять про перемогу механіки, проте після американських мостів через річки і протоки металевими спорудами вже нікого не здивуєш»⁷⁴⁷.

Безперечно, упродовж другої половини 19 — початку 20 ст., приваблювали подорожуючих й інші сфери французької культури. Наприклад, зберігалася постійна увага до театру і творчих експериментів акторів. Неможливо було собі уявити,

⁷³⁸ Ригельман Н. Три поїздки за границю. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К. 1871. С. 283.

⁷³⁹ Йдеться про Ісаакієвський собор у Петербурзі. «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 363.

⁷⁴⁰ Ковалевський М. М. Моя жизнь: Воспоминания, Москва, 2005. С. 134.

⁷⁴¹ Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких... С. 281.

⁷⁴² Лукомський Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа... С. 9.

⁷⁴³ Башкирцева М. Дневник Марии Башкирцевой... С. 321.

⁷⁴⁴ Йдеться про палац українського гетьмана Кирила Розумовського у Батурині — пам'ятку архітектури доби класицизму, архітектор Ч. Камерон.

⁷⁴⁵ Лукомський Г. К. Прогулки по старым кварталам Парижа... С. 15.

⁷⁴⁶ Скальковский К. А. В Париже... С. 197.

⁷⁴⁷ Там само. С. 197.

щоб той, хто прибув до Парижа, не відвідав хоча б однієї з тих різножанрових вистав, які пропонували глядачеві різні театральні майданчики. Катерина Галаган (старша) писала синові Григорію: «учора були ми у театрі на п'єсі, яку дають щоденно вже кілька місяців, і завжди театр повний. Ти можеш уявити собі, що це за дурниці, а між тим настільки смішно, що усі регочуть, і це кілька актів, з різними дійствами чарівними, декорації чудові. П'єса називається "Pied de mouton"⁷⁴⁸ («Бараняча нога»)⁷⁴⁹. Незабутнє враження на мандрівницю справила й італійська опера. Вона писала: «Чудова опера італійська тут, необхідно віддати належне Парижу, що нездар не терпить, хоча Марію вже втрачає голос, проте співає ще й грає чудово!»⁷⁵⁰.

На початку 70-х рр. театральне життя захопило й М. Ковалевського. Він згадував: «Вважаючи себе великим театралом, я виділяв не один вільний вечір для відвідування Французької комедії, де у той час ще грали Брессон, Го, Мадлен Броган, Наптам Арно, обоє братів Коклені, Делоне і розпочинала свою блискучу кар'єру Сара Бернар. Я побачив її уперше у п'єсі "Сфінкс". Обидві головні ролі були зайняті молодими актрисами, — красунею Круазет і порівняно не гарною Сарою. Проте усю цікавість глядачів викликала остання, не лише своїм дивовижним голосом і чудовою декламацією, але й незвичайно реальною грою...»⁷⁵¹.

У свою чергу К. Скальковський зазначав: «...у театрах новинки — "Fantasio", "Roi Carotte", "Rabagas"». Остання з перелічених вистав (авторства В. Сарду), на його думку, була однією з найкращих у жанрі політичної сатири⁷⁵². Увагу К. Скальковського привернув і дебютний виступ молодій співачці Жюдік⁷⁵³, який відбувся у опері "Le roi Carotte"⁷⁵⁴. Вона вразила мандрівника не лише талантом, але й «чорними очима й тонкою талією»⁷⁵⁵.

Користувався популярністю у мандрівників з Наддніпрянської України паризький балет. За твердженням К. Скальковського, моду на нього було запроваджено Еден-театром⁷⁵⁶. Катерина Галаган (старша) нотувала: «Балети тут теж більш витончені, ніж наші, хоча я взагалі ніколи не любила й не люблю балетів, окрім Таліоні⁷⁵⁷, проте тут від першої до останньої танцівниці добрі, у нас в кінці наставлені різні, аби робили фігуру»⁷⁵⁸.

Окрім класичного балету і жителі, і гості Парижа надзвичайно цікавилися й етнічними танцями. У "Buffalo Bills" показували первісні танки індіанців, у "Jardin de Paris" — канкан, іспанські — у "Nouveau Cirque"⁷⁵⁹. Окрім того, збирали публіку й алжирські, туніські, єгипетські й інші, екзотичні для європейців, танці⁷⁶⁰.

Надзвичайно популярними у другій половині 19 ст. були циркові вистави. Ними захоплювалися переважно ті, хто не належав до вищих станів. Не в усіх мандрівників з Наддніпрянської України цирк викликав бурхливі емоції. Зокрема Катерина Галаган (старша), яка відвідала таку виставу у 1860 р., писала: «Третього дня ми були у цирку, добре їздять, проте надто дивовижного нічого немає»⁷⁶¹. Однак циркові вистави були досить різними. Часом відбувалися й дійства виключно для обраних. К. Скальковський згадував, що біля Булонського лісу також було облаштовано ошатний цирк. Він давав дві вистави на рік. На них запрошувалися лише обрані. Одна вистава давалася для кокоток (утриманок), інша — для світських дам. Опісля вистави власник для знайомих влаштовував спеціальну вечерю. Скальковський писав, що відвідав цей цирк у 1887 р., як він сам зазначав, у день «для порядних дам»⁷⁶².

Таким чином, упродовж 19 — на початку 20 ст. Париж неодноразово ставав об'єктом уваги мандрівників з Наддніпрянської України. Подорожні записки фрагментарно висвітлювали окремі

⁷⁴⁸ «Le Pied de mouton» — феєрія французького драматурга Е. Креміо. Прем'єра відбулася у паризькому театрі Порт-Сен-Мартен 8 вересня 1860 р.

⁷⁴⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 374–375.

⁷⁵⁰ Там само. С. 387.

⁷⁵¹ Ковалевский М. М. Моя жизнь... С. 137.

⁷⁵² Скальковский К. А. В Париже... С. 10–11.

⁷⁵³ Анна Жюдік (справжнє ім'я Анна-Марі Дам'єн) — французька оперна співачка й засновниця одного з напрямків французького шансона. Уславилась виступами у «Срібному келесі» Леона Вассера. Була добре знайомою російській публіці своїми виступами у Санкт-Петербурзі

⁷⁵⁴ «Le roi Carotte» («Король Моркви») — опера-буфф-феєрія на чотири дії, музика Жака Оффенбаха, лібрето Вікторієна Сарду (написане до поразки Франції у франко-пруській війні, висміювало бонапартистів, монархістів і республіканців). Прем'єра опери відбулася 15 січня 1872 року.

⁷⁵⁵ Скальковский К. А. В Париже... С. 16.

⁷⁵⁶ Там же. С. 125.

⁷⁵⁷ Марія Таліоні — видатна італійська балерина і педагога. У Парижі виступала у театрі «Порт-Сен-Мартен».

⁷⁵⁸ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 387.

⁷⁵⁹ Nouveau Cirque («Новий цирк») — цирк на вулиці Сент-Оноре, 251 у Парижі. Відкритий 12 лютого 1886 р. Належав Джозефу Оллеру, співзасновнику Мулен Руж.

⁷⁶⁰ Скальковский К. А. В Париже... С. 125–126.

⁷⁶¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»... С. 363.

⁷⁶² Скальковский К. А. В Париже... С. 128.

аспекти життя міста. З цих мозаїчних елементів і створювався його цілісний образ. Найчастіше мандрівники вдавалися до описів міських ландшафтів, атмосфери паризьких вулиць, архітектурних пам'яток, соціальних явищ, які були мало поширені чи взагалі відсутні у Російській імперії. Найбільше уваги приділялося трансляванню власного романтичного захоплення містом. Проте зрідка траплялися й спроби своєрідних наукових досліджень, які спиралися на географічні, історичні, етнографічні, статистичні відомості,

що їх автори подорожніх записок запозичували із розвідок, здійснених попередниками, матеріалів французької преси, офіційних публікацій урядових установ і органів самоврядування. Образи Парижа, створені мандрівниками з Наддніпрянської України, є суб'єктивно-емоційними. Проте вони дають можливість визначити основні тенденції розвитку міського простору у зазначений період і охарактеризувати як зовнішні зміни, так і зрушення у соціальному середовищі, що відбулися упродовж століття.

REFERENCES

- Bashkirtseva, M. (1890). *Dnevnik Marii Bashkirtsevoy*. Moscow [in Russian].
- Boyer, M. (2002). *L'invention de la Côte d'Azur: l'hiver dans le Midi* [in French].
- Budzar, M. & Kovalov, E., comps. (2019). "My vyikhaly z Sokyryntsiiv...": *trevelohy rodyny Galaganiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Voloshin, M.A. (2006). *Zhurnal puteshestviia. Dnevnik 1901–1903. Istoriiia moei dushi*, Vol. 7.1, Moscow [in Russian].
- Kovalevskii, M. M. (2005). *Moia zhizn: Vospominaniia*. Moscow [in Russian].
- Krasnokutskii, A. (1819). *Vzgliad russkogo ofitsera na Parizh, vo vremia vstupleniia gosudaria imperatora i Soiuznykh voisk v 1814 godu*. Saint Petersburg [in Russian].
- Lukomskii, G. K. (1912). *Progulki po starym kvartalam Parizha*. Saint Petersburg [in Russian].
- Markov, Ye. (1877). *Vavilon. Puteshestviia i pedagogiia*. Vol. II, pp. 1–45. Saint Petersburg [in Russian].
- Novikova, O. O. (Ed.). (2007). *Ukrainoznavchi studii ta memuary Ivana i Marii Luchytskykh (kinets XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Niqueux, M. (1994). La France et les Français vus par les voyageurs russes (XVIII–XIX siècles). *La Revue russe*, 6, 59–69 [in French]. <https://doi.org/10.3406/russe.1994.1821>
- Rigelman, N. (1871). *Tri poiezdki za granitsu*. Moscow [in Russian].
- Skalkovskii, K. A. (1902). *V Parizhe*. Saint Petersburg [in Russian].

Дата надходження до редакції: 15.01.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 26.01.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.115>
УДК 929:001-051]:82-94

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytsyk2002@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Історик Теодор Мацьків у спогадах і листуванні

У статті представлені спогади о. Юрія Мицика про виходця з Галичини, відомого емігрантського історика дослідника ранньомодерної історії України Теодора Мацьківа (1918–2011). Метою публікації є репрезентація особи представника старшого покоління українських науковців у діаспорі в джерелах особистого походження — спогадах про нього і його листах до автора спогадів. Спогади й листування висвітлюють життєвий шлях, наукову та громадську діяльність Мацьківа, його історичні погляди, оцінки подій минулого й сучасного. У мемуарах Т. Мацьків постає у повсякденному житті. Водночас автор звертає увагу на особливості спілкування вченого з колегою з України. Цікавими є враження Мацьківа від атмосфери в середовищі дніпропетровської наукової спільноти в перші роки незалежності. Публікація нових джерел поглиблює уявлення про постать одного з відомих дослідників ранньомодерної історії України післявоєнної еміграційної хвилі. Тут відтворено механізм напрацювання комунікацій між істориками старої генерації та науковцями незалежної України.

Ключові слова: спогади, листи, Теодор Мацьків, історик, Україна, еміграція.

Historian Theodore Matskiv in His Memoirs and Correspondence

The article presents the memoirs of Father Yuri Mytsik about the emigrant from Galicia, the renowned emigrant historian and researcher of early modern Ukrainian history, Theodore Matskiv (1918–2011). The publication's objective is to portray the persona of a representative from the older generation of Ukrainian scholars in the diaspora through sources of personal origin — memoirs about him and his letters to the author of the memoirs. The memoirs and correspondence shed light on Matskiv's life journey, scholarly and civic activities, his historical perspectives, assessments of past and contemporary events. In Matskiv's memoirs, he emerges in everyday life. Concurrently, the author draws attention to the peculiarities of the scientist's communication with a colleague from Ukraine. Matskiv's impressions of the atmosphere within the Dnipropetrovsk scientific community in the early years of independence are of interest. The correspondence spans over a decade.

The historian's figure is depicted in letters with a plethora of life details, academic interests, reactions to political life in independent Ukraine. Brief but eloquent characterizations of Ukrainian presidents — Leonid Kravchuk, Leonid Kuchma, Victor Yushchenko — help in understanding how diaspora members perceived these politicians. Also noteworthy is Matskiv's genuine interest in the research of his Ukrainian colleague. The letters demonstrate the Ukrainian diaspora scientist's familiarity with the issues of the formation of historical science in Ukraine from the 1990s to the mid-2000s. At the same time, one can observe Matskiv's research activity even in his advanced age. He discusses his new publications and reissues of already known works with the addressee.

The addition of letters to Theodore Matskiv from the author to the main epistolary corpus broadens the context of their long-term communication. The publication of new sources not only deepens the understanding of one of the well-known researchers of early modern Ukrainian history after the post-war emigration wave, but also reproduces the mechanism of communication between historians of the old generation and scientists of independent Ukraine.

Key words: memoirs, historian, Ukraine, emigration, correspondence.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Мицик Ю., 2024

Значний внесок у вітчизняну історіографію зробили українські вчені діаспори, зокрема, виходець з Галичини Теодор Мацьків (1918–2011). Здобувши освіту у Львові, він був кинутий у вир Другої світової війни і боронив у 1939 р. Польщу від гітлерівських загарбників. Після війни осів у Німеччині й у 1950 р. захистив дисертацію «Українська козаччина у світлі німецької літератури в першій половині XVIII ст.». Того ж року він виїхав до США, де продовжував навчання і розпочав діяльність як викладач історії у вищих навчальних закладах США, Австралії, ФРН, очолював осередок Українського історичного товариства. Досліджуючи історію українського козацтва та Гетьманщини, особливо в часи Івана Мазепи, використовував широке коло іноземних джерел. Він є автором низки монографій⁷⁶³ та понад 120 наукових статей, гідно представляв українську науку на міжнародних конференціях. У своїх працях Мацьків сповідував принцип документального позитивізму, розвиваючи традиції, започатковані Володимиром Антоновичем та Михайлом Грушевським, що збагатили українське джерелознавство та археографію.

Про професора Теодора Мацьківа (далі — М.) я знав досить давно, але це було заочне знайомство — згадки в книгах, історичних журналах тощо. Пізніше довідався про нього і від професора Андреаса Каппелера (завідувача Славістичного семінару (кафедри) Кельнського університету, наукового керівника мого стажування у ФРН), який був високої думки про М. Одночасно я читав статті М., надруковані в часописі «Український історик». Безпосереднє знайомство почалося навесні 1991 р., коли за стипендією фірми «Фольксваген» шукав архівну «україніку» в Німеччині. 19 березня я з професором Каппелером вирушив у місто Фульду, де мала відбутися славістична наукова конференція, а далі через Франкфурт-на-Майні дістався Дармштадту. Туди заїхав, щоб у вільний час розшукати могилу моєї тітки Олени, яка 17-річною дівчиною була виве-

зена на роботи в «Третій рейх» і загинула під час нальоту американської авіації 12 грудня 1944 р. Могилу, на жаль, я не знайшов, тому того ж дня вирушив до Гайдельбергу. Я знав, що там є знаменитий університет, де можуть бути архіви, і що там проживає професор Мацьків.

Не пам'ятаю, звідки я дізнався номер телефону (чи то з телефонної книги, чи то його дав мені проф. Каппелер чи Гвідо Хаусман, тоді аспірант і мій опікун). Потелефонував і дістав від М. «добро» на візит. 22 березня у п'ятницю на міському вокзалі ми вперше й побачилися. Мацьків був людиною похилого віку (73 роки, він був на рік старший мого батька), але виглядав молодше, був бадьорим. Середнього зросту, досить кремезний, мабуть, у молодості був дужим, коротка стрижка приховувала лисіючу маківку, проникливі очі ховалися за масивними окулярами. Він був досить небагатослівний і здавався трохи суворим. Скоро ми вже були в його гейдельберзькому помешканні (Landfriedstrasse 3, 69117 Heidelberg). Власне, це була власність його другої дружини (півроку М. жив тут, а півроку — у своєму будинку в штаті Огайо в США). Дружина була відомим лікарем і, хоча перебувала на пенсії, продовжувала на прохання адміністрації працювати. Велика квартира знаходилася на 2 чи 3 поверсі будинку, де жило кілька сімей. До того ж дружині належало ще велике горище, що майже нічим від основного помешкання не відрізнялося.

М. розпитав мене докладно: хто я, звідки походжу, чим займаюся, що саме шукаю в Німеччині тощо. Очевидно, мої відповіді його задовольнили і далі бесіда поточилася в дружній атмосфері. Я довідався, що він двічі одружений, що син від першого шлюбу є прекрасним стоматологом, живе в Кувейті, де лікує зуби самому шейху і його родині. М. цікавився істориком Василем Марочкіним, якого тоді я знав тільки заочно. Марочкін вперше в СРСР опублікував науково-популярну статтю, де показав гетьмана Мазепу не зрадником, але патріотом України, і до того ж — у журналі «Україна» (масовий тижневик), який у Полтаві

⁷⁶³ Matskiv T. Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687–1709. Chicago, 1967; Matskiv T. Reports on Mazepa, 1687–1709. Nju-York; Munich; Toronto. 1983. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. Нью-Йорк; Львів; Київ; Мюнхен, 1993.

з волі першого секретаря обкому КППС поспішили конфіскувати⁷⁶⁴. Потім ми пішли купувати все необхідне для вечері. Мацьків швидко зробив покупки, тільки на 5 зайвих хвилин затримався, щоб побалакати з продавчиною зелені. Швидко розмова німецькою робила її мені не зовсім зрозумілою (мій «пасив» ще не повністю перетворився в «актив»). Він потім пояснив, що всі знайомі перекупки вважають його американцем і люблять потеревенити про те, про се.

Дома він надів фартух і заходився кувари-ти, а мені запропонував почитати щось. А почитати було що! Зокрема, М. випишував заборонену в СРСР газету «Шлях перемоги», щоб знати про те, що діється в Україні й підтримати українську пресу (тоді та й зараз в еміграції небагато українських газет). Я заглибився в читання, з якого мене вивела сердита неголосна лайка. Виявилося, що у приготуванні супу щось не ладилось, і Мацьків давав вихід емоціям. З цього я зробив висновок, що професор часом любить поговорити сам з собою.

Незабаром прийшла дружина. Це була висока худорлява усміхнена німкеня (звали її Елен). Вона була дуже гостинною і люб'язною, чоловіка називала «Тео». Українською мовою не володіла. Мабуть втомилася після роботи, і тому ми з нею багато не говорили. Зате багато пили й їли. Мацьків сказав тоді одну важливу річ, яка мені запам'яталася. Згадуючи про свої перші місяці перебування у США, він пригадав, як він колись зайшов до магазинчику і розбалакався з його власницею. На її питання «Що Вам у нас сподобалося?» він охоче розповідав про позитивні враження. А потім розмова непомітно перейшла на негативи. Коли Мацьків сказав, що йому не подобається те і те, жінка спохмурніла і гостро запитала: «Чого ти тоді сюди приїхав?». Мацьків тоді змішався, але жінку потім похвалив. Якщо приїхав до чужої країни, то не лізь із своїм статутом! Це дійсно так, і добре було б нам так давати відповідь тим зайдам, які оселилися в Україні і топчуть її мову й культуру. Потім професор пояснив мені причину своєї нашорошеності, яка попервах відчувалася: «Я не люблю, коли мене прагнуть використати!». М. зробив мені певні презенти, серед яких я запам'ятав літні замшеві ботинки. Легкі і зручні. Спати я ліг на горищі, де було дуже свіжо і спалося добре.

На другий день з професором ми вийшли з будинку досить рано. Проходячи повз помешкання поверхом нижче, М. сказав, що тут живе син відомого польського славіста Вінценза, який, як і його батько, любив Україну, тому має багато питань, і як зайдемо, то вже не вирвешся від нього. М. зробив для мене невеличку екскурсію по Гайдельбергу, який мені сподобався найбільше з усіх баче-

них мною міст Німеччини. Цьому сприяла чудова погода. Річка Неккар, шлюзи, старовинний замок, смішна іграшка на вулиці (ведмедик, який пускав пузири) тощо. Побували ми і в університеті, де якраз була бібліотечна виставка. М. мені сказав, що тут «українки» практично нема, що мене трохи розчарувало. Я купив сувенірні футболки, одну з яких (синю із зображенням університету) потім довго носив. Коли оглядали замок, я звернув увагу на його старовинну башту, яка була сильно зруйнована від американської бомби. Раптом Мацьків досить різко сказав: «А що вони хотіли, коли самі варварські бомбили міста?». Я знав про бомбардування абсолютно невоєнних центрів Німеччини (Гайдельберг, Дрезден, Дармштадт тощо) (про злочини СРСР ми ще нічого не знали), що в принципі уподібнює союзників до нацистів, але нічого не сказав, бо відчув, що у професора заграла кров солдата, який воював проти гітлерівців ще у 1939 р. На другий день я мав рано вирушати у зворотну дорогу. Ми тепло попрощалися і обмінялися адресами.

Друга зустріч відбулася у 1992 р., коли я вже перейшов на роботу до Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, очоливши його Дніпропетровське відділення. З'явилось, як мені здалося спочатку, багато вільного часу, і визріла думка ще раз побувати в ФРН, зокрема прочитати лекції в Українському вільному університеті. М. з свого боку звернувся з відповідним клопотанням до адміністрації УВУ. На жаль, він дістав негативну відповідь від 4 травня 1992 р. і переслав її мені. Що ж, довелося цю ідею відкласти (як виявилось, практично назавжди). Але М. вирішив приїхати в Україну. Він планував побувати у мене, а потім відвідати свою сестру в Криму (Красноперекопськ), яка там опинилася після сталінських депортацій. Я погодив технічні питання, і професор невдовзі був у мене вдома. Потім його поселили у гуртожиток Дніпропетровського державного університету (нині — Дніпровський національний університет імені О. Гончара. — Ю. М.) на вул. Казакова. Ми побували в історичному музеї Дніпропетровська (нині — Дніпро. — Ю. М.), меморіальному будинку-музеї Дмитра Яворницького, прогулялися містом. Пригадую, М. треба було поміняти невелику суму в доларах. Центральний банк вже зачинявся, нас навіть не пустили всередину. Але якась працівниця поміняла долари на купони і була щаслива, що має валюту, за якою тоді буквально ганялися.

М. з цікавістю прочитав кілька номерів газети, яку видавали у Дніпропетровську національні демократи, і звернув увагу на гасло на титульній сторінці «Не вмирай, доки живеш». «Що я й роблю!» з посмішкою прокоментував він. Мацьків

⁷⁶⁴ Марочкін В. Гірка чаша Мазепи. Україна. 1989. № 25. С. 14–15.

прочитав спецкурс для студентів ДДУ, а також лекцію для університетських викладачів про систему освіти в США. Тоді ця система була «терра інкогніта» переважної більшості вузівських працівників. І тим більше у «закритому» протягом 1950–80-х рр. Дніпропетровську, де, за словами Микити Хрущова, робили ракети «як сосиски». Прийняли професора дуже тепло, було багато питань, на які він охоче відповідав. Ще одна лекція була прочитана для викладачів Гірничого інституту (тепер-Академія) про Мазепу і Полтавську битву в приміщенні Будинку офіцерів. М. із задоволенням прочитав і цю лекцію, але ефект був не зовсім такий. Один офіцер добряче напідпитку все піднімав руку, добиваючись поставити питання, не чекаючи кінця лекції. М. врешті не витримав: «Що Ви хочете знати?». Заплітаючись язиком офіцер поставив дурне запитання: «Я хочу знати, як дошли ми до жізни такої?». Я перехопив ініціативу і сказав приблизно таке: оскільки професор є іноземним громадянином, то йому незручно коментувати наші внутрішні справи (криза початку 1990-х., ріст безробіття, невивплата зарплатні, розгул бандитизму тощо). Я коротко пояснив, що, якби обрали дійсно українського президента (Кравчук таким аж ніяк не був) і провели бюллетеня в органах влади, то проблем би було набагато менше. Коли ми виходили, М. задумливо сказав: «Тепер я розумію непослідовність Кравчука, який має таку армію».

Весь гонорар за читання спецкурсу (1000 крб.) М. передав газеті «Вільна думка». Я написав статтю у цій газеті «Кілька слів про земляка» (стаття без підпису, оскільки в ній висловлювалася думка редколегії), де, зокрема, виклав факти біографії М. і від імені редакції щиро подякував за цей меценатський вчинок⁷⁶⁵. Потім М. мав їхати у Крим до сестри. Одночасно мав виїжджати з гуртожитку мій старий знайомий, який прибув у університет на стажування до мене, професор-славист з Токіо Мамото Хаясака (1947–2020), який до ж того читав в ДДУ лекції з японської мови. Тут адміністрація університету (в особі ректора В. Пріснякова) виявила явну невдячність, відмовившись, начебто через дорожнечу бензину, надати якомусь університетське авто, щоб відвезти гостей на вокзал. Дійсно, ціна на бензин тоді «кусалася», що не заважало ректору щодня ганяти на автівках. Мова йшла всього про одну поїздку для двох професорів — поважних гостей, які прислужилися університету! Виручив колега по кафедрі, заступник декана істфаку, доцент С. Волкобой, який відвіз нас з гуртожитку на вокзал.

М. благополучно відбув до Криму, де нарешті побачився з сестрою, яку не бачив з 1939 р. Потім про свої враження від подорожі він описав

у статті, яка вийшла у «Вільній думці». На жаль, тираж газети був дуже малий, а потрібного номера у мене чомусь не лишилося. Зокрема М. відзначив з гіркою іронією, що якась жінка — служниця з гуртожитку — щиро здивувалася, побачивши пристойно вбрану україномовну людину (Мацьківа) і сказала: «Такой прілічний человек і в галстукі, а говоріт по-українські!». Це було наслідком панування Москви над Україною й її політики «расцвета націй», що особливо було видно в зрусифікованому Дніпропетровську!

У наступному 1993 р. у Львові мав відбутися II Міжнародний конгрес Міжнародної асоціації українців, і М. обіцяв бути на ньому. Я теж приїхав до Львова. Під час перерви я почув у коридорі якийсь шум і побачив якусь людину, що чіплялася до всіх і щось питала, але не знаходила відповіді. Я спочатку посміхнувся й собі, але придивившись, пізнав у тій людині... Мацьківа. Я підбіг до нього, а він ухопився за мою руку. «Поможіть! У мене вже був інсульт. Тепер мені знов погано. Де лікар?» на щастя, поблизу був лікарський кабінет для таких випадків з гостями конгресу і я передав М. в руки спеціалістів. Через 15 хвилин я заглянув в кабінет: М. лежав спокійний. Йому зробили укол в вену, небезпека була позаду. Він про щось приязно говорив з медсестрою. Потім він сказав мені: «Я дав їй 10 доларів. Чи не замало?». Я заспокоїв його: «Це моя (професорська) місячна платня. Так що, думаю, вона буде задоволена». Наступного дня була доповідь М. Він читав її повільно, видно було, що говорити йому доводиться з певними труднощами (інсульт не минувся безслідно). Каппелер повернувся до мене і зі сумом сказав, що він розчарований доповіддю. Хоч я не був розчарований, але мушу визнати, що тут невблаганна старість давалася вже взнаки.

Потім я сподівався, що М. прибуде на своє 80-ліття до Києва (до цієї річниці проф. Володимир Сергійчук ініціював збірник, в який я дав свою статтю — публікацію незнаних листів гетьмана Петра Дорошенка), але ювіляр через стан здоров'я не зміг приїхати. Свіжого травневого вечора автори збірника зібралися у кав'ярні, яка знаходилась неподалік пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві, читали свіжий збірник⁷⁶⁶ і за келишком вина вели цікаві бесіди на історичні та навколоісторичні теми, згадуючи відсутнього ювіляра і піднімаючи келихи за його здоров'я. Далі перспективи наших зустрічей все більше віддалялися. М. через стан здоров'я, а я через фінансові труднощі, заклопотаність і бюрократичні процедури — ми не мали змоги подолати німецькі кордони, хоча такі спроби були. На схилі віку М. остаточно переїхав у США, це ще більше ускладнило наші контакти.

⁷⁶⁵ Вільна думка. № 7 (8), липень 1992 р.

⁷⁶⁶ На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа / упоряд. В.Сергійчук. Київ, 1999.

З 1991 р., з часу знайомства, ми листувалися. На жаль, М. уже не міг багато писати, обмежилась і тематика листів. Збереглося 16 листів М. до мене. Їх було більше, однак переїзди призвели до втрати частини мого архіву. Коли у мене з'явився комп'ютер, листування полегшилося, і в його пам'яті збереглося 5 моїх листів до М. Їхній зміст говорить сам за себе, тому не буду переказувати. Відзначу тільки, що я не прислухався до поради шановного професора і переоцінив свої фізичні сили. Як наслідок — інсульт, котрий тяжко відбився на моєму здоров'ї. Ще одне. Попри старість і хвороби, М. написав схвальну рецензію на мою

книгу «Гетьман Іван Виговський»⁷⁶⁷, що мене дуже зворушило. Цікаво, що М. дуже хотів побувати в Острозі і схилив мене до переїзду туди. На жаль, не судилося!

Життєвий шлях професора Теодора Мацьківа є характерним для людини, яка волею долі змушена була покинути рідну землю. Проте в своїй творчій діяльності він повною мірою послужив Україні, досліджуючи її героїчну минувшину.

На самкінець додам, що для публікації листів було в основному збережено авторський живопис, за деякими винятками. Текст, написаний власноруч, підкреслено.

REFERENCES

- Matskiv, T. (1967). Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687–1709. Chicago [in English].
- Matskiv, T. (1983). Reports on Mazepa, 1687–1709. New-York; Munich; Toronto [in English].
- Matskiv, T. (1988). Hetman Ivan Mazepa in Western European Sources 1687–1709. Munich [in Ukrainian].
- Matskiv, T. (1993). The English Text of the Treaty of Zboriv from 1649 and Other Selected Articles. New York; Lviv; Kyiv; Munich [in Ukrainian].
- Matskiv, T. (2005). About Hetman Ivan Vyhovsky. *Ukrainian Historian*, 2005, Vol. XLII, pp. 315–323 [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (Ed.). In honor of the 80th anniversary of Professor Theodore Matskiv. Scientific collection. Kyiv [in Ukrainian].

* * *

Листи Теодора Мацьківа до Юрія Мицика

№ 1

1992, червня 6. Гайдельберг.

Пан Проф. Др. Юрій Мицик
Дніпропетровськ
Дорогий Пане Колего!

Ще раз сердечно дякую за все. П. Семенкові переслав те, що передали. Чуюся доволі змучений, а тут мушу вже їхати до Америки у вівторок 9 червня, звідти напишу більше. Тут залучую Вам листа від п. Васькевича з УВУ для Вашої інформації.

Буду Вам вдячний, як схочете до мене написати до Америки. Щирий привіт для Вас і для Вашої Рідні.

Ваш Т. Мацьків
(Машинописний оригінал)

№ 2

1992, травня 4. Мюнхен. Лист представника УВУ Г. Васьковича до Т. Мацьківа.

Мюнхен 4.5. 1992
5113/92/ФФ/Ва

Високоповажаний Пан Проф. д-р Теодор Мацьків:

Гайдельберг

Високоповажаний Пане Професоре.

У відповідь на Вашого листа від квітня ц.р., у справі запрошення проф. Юрія Мицика до УВУ, хочу Вас повідомити, що ми з фінансових причин не маємо змоги таке запрошення йому переслати. Ми цього року відмовили близько тридцяти професорам з України, які звернулися до нас з проханням запросити їх з викладами до УВУ. Кошти подорожі та побут у Мюнхені дуже високі, а самі кандидати не мають змоги без нашої фінансової допомоги до нас приїхати.

Прийміть вислови глибокої пошани

Г. Васькович (підпис)

(Машинопис. Листа надруковано на офіційному бланку УВУ)

№ 3

1992, жовтня 7.

Дорогий Пане Колего!

У Вас уже, напевно, почався академічний рік, а я ще тут, але в п'ятницю, 9 жовтня, відлітаю до Гайдельбергу і туди прошу до мене писати.

Пишу коротко, бо маю до полагодження ще багато справ. Якщо все буде добре і дозволить здоров'я, знову на другий рік хотів би поїхати у Ваші сторони. Щоправда, маю запрошення з Народного Університету ім. В. Кричевського у Пол-

⁷⁶⁷ Мацьків Т. Про гетьмана Івана Виговського. *Український історик*. 2005. Т. XLII. С. 315–323.

таві, але мене цікавить більше, скажу, звичайний нормальний університет, де я хотів би вчити один семестр і якщо це буде можливим, разом з Вами написати історію Української Автономної Військової Республіки, 1649–1764. Якщо було би неможливим бути на Вашому університеті, то, може, в Запоріжжі. Звичайно, я оплачую сам подорож, а винагороду я призначив би на стипендію для студента (-тів). Я можу себе сам удержати за доляри. Але хотів би мати забезпечене місце, де мешкати, так, як це було останній раз.

Бажаю Вас всього доброго, щиро вітаю Вас і Вашу Родину.

Ваш Т. Мацьків

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Листа надруковано на персональному бланку з вказанням адрес, телефонів, факсів автора)
№ 4

1993, серпня 4. Акрон (США)

Дорогий Пане Юрій!

Вашого листа з правдивою подякою одержав. У між часі я був у мого брата у Флориді, а опісля в Урбані, Ілл[інойс], де між іншим був стрінув п. проф. Г. Швид[ь]ко, яка Вам про все розповіла.

До речі, я купив для Вас тасьму на машинку. Не знаю, чи Ви приїдете до Львова на II Конгрес Українців, то передав би Вам особисто. Я мав нещастя, коротко по повороті з Урбани. Дістав удар крові у голові, але на щастя, мене не спараліжувало. У кожному разі не почувуюся добре. До Львова на конгрес приїду, приїду також до Київ. Хоч дістав запрошення на Запоріжжя, то не думаю, що зможу туди поїхати. Мій лікар сказав мені уважати на себе. Зрештою не почувуюся на силі. Поїду зі Львова до Рівного, а потім до Тернополя, а звідси до Київ, якщо все піде добре.

Отже виглядає так, що до Вас не зможу приїхати. Якщо Ви щось потребуєте, то пишть прямо до Гайдельбергу. Може, Ваш лист ще дійде, заки я поїду до Львова.

Можете собі представити, що зараз я нічого не роблю, бо мій стан здоров'я не дозволяє.

Бажаючи Вам і Вашій Родині всього доброго, щиро Вас вітаю.

Ваш Т. Мацьків

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Листа надруковано на особистому бланку)

№ 5

1994, листопада 28. Гайдельберг.

Дорогий Пане Колего!

Вашого листа ще з 23 жовтня ц. р. нещодавно одержав і дуже дякую за пам'ять. Добре що написали!

Іратуюю вам за нове становище. Україна потребує тепер всього і всіх. Питання, чи нове ста-

новище не буде Вам перешкоджати у Вашій праці як історик. Ви сам добре знаєте, як спотворена і сфальсифікована наша історія і кілька праці буде потрібно ще вложити, щоби сяк так її написати, як вона повинна бути. Грушевський довів до 1657 року і по затім є монографії, причинки, але продовження того, що зробив Грушевський, поки що нема, а треба би щось у тому напрямі робити.

Очевидна річ, що в Українській Православній Церкві ще більше треба зробити, маю на увазі Богословію (теологію). Властиво на мою думку, справа це не справа науки, але доброї волі й охоти. Віра то так, як любов. До віри силувати неможливо.

Якщо це можливо, то присилайте відбитки Ваших статей, буду читати. До речі, чи не схотіли б Ви зі мною опрацювати огляд Української Військової Республіки 1649–1764. Я зібрав дещо матеріалів, але з уваги на моє здоров'я і вік (76 років) сам не дам ради, але напр. з Вами можна би спільно щось зробити. Скажм, я взяв би добу Хмельницького та Мазепи, а Ви інші періоди. Подумайте над тим і напишіть що Ви про це думаете. Як огляд був би готовий, то гроші на видання знайдуться, це не буде проблема.

На другий рік припадає 30-ліття Укр. Іст. Товариства (УІТ 1965–1995), плянуються наукові конференції так в Америці, Канаді, як також в Києві. Я вже поробив заходи, щоби така конференція відбулася в Мюнхені.

Якщо Ви одержите цього листа, то, будь ласка, повідомте мене про це. Трапляється нагода передати цього листа з різдвяним презентом через п. П. Толочка. За поздоровлення для моєї дружини дуже дякую і рівно ж прошу передати для Вашої та всієї рідні.

Щиро Вас вітаю, Ваш Теодор.

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Листа надруковано на особистому бланку)

№ 6

1996, серпня 15. Акрон.

Дорогий Пане Колего!

Окружною дорогою одержав Вашого доброго листа з 10.7. ц.р., за якого дуже Вам дякую і вибачаюся, що не міг Вам відповісти, що сталося, зрештою, не з моєї вини. З Гайдельбергу я виїхав ще 6 травня, потім десь липень перебував у мого молодшого брата на Флориді. Зараз перебуваю у себе до 26 серпня, того ж дня повертаю до Німеччини.

Іратуюю Вам за внука! Мій син ще навіть не одружився, а час втікає. Не дуже то веселого листа Ви написали, але є всі «знаки на небі», що іде до ліпшого. Виглядає мені, що Кучма є прагматик і фактично виказує ініціативу і роботу. Все ж таки у народі не бракує глузду.

До Харкова я не поїхав і думаю, що з діаспори теж багато не поїхало. Умовини і ситуація (злочинність, вигуровані ціни в готелях), це все ніяк не сприяє, щоби їхати.

З кінцем жовтня поїду до Кракова, де дістав запрошення дати ряд доповідей на університеті. Тепер питання як би то зробити, щоби я міг вам передати дещо гроша. Чи Ви могли б у тому часі приїхати до Польщі? До мене пишетье тепер до Гайдельбергу, бо за два тижні мене тут не буде. Багато я не «продую» тепер, поробив приготування до своїх лекцій для Кракова. Цього року почуваю себе ліпше, як попереднього. Рад би поїхати до Острога, але знову проблеми безпеки.

Прочитав монографію «Богдан Хмельницький», що її написали В. Смолій і В. Степанков. Монографія виглядає мені, що написана з українського національного аспекту, і задумую написати на неї рецензію до «Українського історика».

Думаю, що у Києві Ви «дасте собі раду» ліпше, як у Дніпропетровську, хіба що там зайдуть зміни (новий ректор і т. д.). Думаю, що це не зла думка задержати помешкання в Дніпропетровську. Праця є важна, але не можна забувати за відпочинок, принаймні два тижні! Навіть машина потребує ремонту час від часу. Отже подбайте сам за своє здоровля. Щирий привіт для дружини, дочки і загалом для родини.

Моя дружина ще все працює, хоч я й радив іти на пенсію, але вона так любить свою професію, що ніяк погодитися не хоче. Ще три роки і мусить піти на пенсію, бо в Німеччині такий закон, що в 65 р. всі мусять іти на емеритуру.

Будете бачити проф. Ковальського, здоровіть від мене. До речі, що Ви думаєте про П. Толочка. Я дуже ним розчарований.

Ще раз дуже дякую за листа і на все добре.

Ваш Т. Мацьків».

(Автограф. Половину листа надруковано на машинці, а половину (від слів: «Моя дружина...») рукою автора)

№ 7

1997, січня 17.

ВШановний Пан Проф. Др. Юрій Мицик
вул. Героїв громадянської війни 5
320125 Дніпропетровськ

Дорогий Пане Колего!

Вашого листа з __ грудня нещодавно одержав і дуже дякую вам за пам'ять.

За кілька днів знову їду до сина в Кувайту, (там тепер тепло, тут зимно), то хочу Вам хоч коротко відписати, щоби не бути довжником. Отже як бачу, Ви взяли на свої плечі багато, але мусите знати, чи зможете все це нести. Для мене це було б безумовно забагато. Посилати Вам поштою гроші — це безнадійна справа. Якщо

будете у Німеччині, дайте мені знати, то я можу до Вас заскочити (або Ви до мене) і дещо допоможу Вам.

Поїхав би до Києва, кортить мене, але правду кажучи, боюся, бо як зачуваю, злочинність велика. Окрім того у мене сильна артроза у правому коліні і мушу лікуватися, ходити дуже важко. Як будете у Клівленді, то обов'язково подзвоніть до мене. Я буду через червень у себе дома (35 миль від Клівленду), то я до Вас приїду машиною і Вас заберу. Тоді зможемо про все поговорити. З уваги на радіацію в Києві, я радив би Вам звідти «вирватися». От якби Ви могли улаштуватися в Острозі, то було би добре. Там Ви могли б відпочити і спокійно працювати. Якщо ж це було б неможливо, то все ж таки вертайтеся до Дніпропетровська. Бо в Києві у таких обставинах, як Ви мені описали, довго не витримаєте — така моя думка. Далше, я думаю, що Ви повинен сконцентруватися на історії, що є Вашим фахом.

За святочні побажання та поздоровлення обоє дуже дякуємо і рівно ж щиро Вас з ріднею здоровимо.

Ваші Еллен і Теодор

(Машинотисний оригінал завірений особистим підписом автора)

№ 8

1997, грудня 29. Гайдельберг.

Дорогий колего!

Христос Раждається!

Сердечно дякую за святочні побажання і рівнож бажаю вам і вашій родині мирних свят Різдва Христового і всіх благ, а передовсім доброго здоровля у новому році!

Поздоровляю вас з Вашими успіхами. Може Ви схотіли б прислати мені одну принайменше працю, якщо це можливе.

Я перебував листопад до половини грудня у мого сина у Кувайті. Тут зимно і падає або дощ, або сніг. Виглядає, що знову поїду до Кувайту.

Маю до Вас прохання, а саме, подати список публікацій про Мазепу, що появилася після 1990 р.

Чекаю на Вашого листа і щиро вас з ріднею поздоровляю

Ваш Теодор Мацьків

Гайдельберг, 29 грудня 1997

(Автограф)

№ 9

1998, травня 7. Гайдельберг.

«ВШановний о. Проф. Др. Юрій Мицик

вул. Героїв громадянської війни 5

320125 Дніпропетровськ

Дорогий Отче Юрій!

Перш за все дякую за пам'ять, за листа і святочні побажання з нагоди Воскресіння Христового.

Не знаю, чи відписав Вам на Вашого листа з січня ц. р. Я їздив до мого сина, то може бути так, що не відписав, то прошу вибачення. Часами почуваюся так, що не маю до нічого охоти, але життя пливе своїх руслом і чи хочеться чи ні, треба «рухатися». Подивляю вашу енергію й активність, але уважайте, не «перетягайте струни».

На днях я скінчив «У 150-ліття українського відродження в Галичині, 1848–1998». (в англійській мові) і переслав до Українського (англомовного) тижневика. Окрім цього написав статтю про японського індустріяліста Конусоке Матсусіта, який буквально зорганізував підприємство, в якому працює 270.000 працівників і має річного обороту около 80 мільярдів доларів («Свобода», 15 січня 1998, «Фантастична кар'єра японського промисловця»). Отже як бачите, я теж не дуже «сплю» і стараюся щось робити, хоча мій вік і здоровля не дуже дописують.

Виглядає, що у вересні або з початком жовтня приїду до Києва, то зможемо про все поговорити, а поки що тримайтеся! Бажаючі Вам успіхів у Вашій праці, щиро вітаю Вас і Вашу родину!

Ваш Теодор»

(Машинописний оригінал, особисто підписаний автором)

№ 10

2000, січня 12. Гайдельберг.

Дорогий о. Юріє!

Вашого листа з Канади з правдивою подякою одержав. Дякую за побажання і рівнож бажаю вам і Вашій Родині всіх благ у Новому році. Особливо дякую, що Ви схотіли написати у Науковому збірнику статтю (стор. 70–102), яку я з великим інтересом прочитав. На жаль, проф. Сергійчуку якимось не вдалося зі мною скомунікуватися, й я навіть не знав, коли презентація книжки відбулася, про це я довідався від проф. Винара. А шкода, бо був би з кимсь приїхав. Бо сам боюся в далеку подорож їхати.

Моє здоровля залишає багато до побажання. Наслідки інсульту (удару) не дали себе довго ждати. Уже добре не виджу. Не чую, ходити можу тільки з костуром, тепер маю сильну атрофію в правій нозі, так як бачите інвалід. У травні минулого року, як знаєте мені сповнилося 80 років, так що тепер кожний день — то дарунок. Поми[мо] того всього вдалося мені видати доповнене 2-е видання моєї першої праці «Мазепа: Гетьман України, Князь св. Римської Імперії у тогочасних німецьких джерелах, 1687–1709» (у німецькій мові), Видання УВУ, Мюнхен 2000. Це так коротко про себе. У травні ц. р. вертаю до Америки, й як далше буде, Бог лише знає.

Буду Вам дуже вдячний, якщо схочете відгукнутися, але будь ласка, пишть на машинці, бо так мені легше читати, і то вже тепер з побільшаючим

склом. Ще хотів би перевидати в англійській мові монографію «Князь Мазепа, Гетьман України, в англійських тогочасних джерелах, 1687–1709», але чи стан мого здоров'я дозволить?

Ще раз за все дуже дякую і бажаю Вам усього найкращого.

Ваш Теодор

(Машинописний оригінал, особисто підписаний автором)

№ 11

2000, квітня 26. Гайдельберг.

«Дорогий Пане Юріє!

Вашого доброго листа з 16 квітня ц. р. вчора одержав і зараз вам відписую, щоб не відкладати. Властиво я хотів уже вам скорше написати, а це у зв'язку з тим, що Ви одержали стипендію в Едмонтоні. Про це була згадка в англійському українському тижневикі «Юкраїніан віклі» з 19 березня 2000, Ч. 12. Вирізок Вам пересилаю. Іратулюю вам за успіх.

Коло мене нічого нового. Ні зле ні добре, так як було так є, але добре що не є гірше. Мій зір став гірший. Без побільшаючого скла вже читати не можу, отже моє скінчилося. Мій вік — 82 роки — говорить сам за себе, і на то нема ради.

Добре, що Ви влаштувалися нарешті в Києві, буде Вам легше жити і працювати. Про такого «видавця» як Кардаш нічого не чув, ні його не знаю. Ви тим не переймайтеся, але добре, що подали до преси, щоб остерегти других.

На жаль не можу вам написати щось веселішого. Будете митим час, то напишіть і пришліть мені Ваші статті чи праці, за що дякую Вам уже тепер.

Поклін Вашій дружині і щиро Вас вітаю.

Ваш Т. Мацьків

(Машинопис особисто підписаний автором)

№ 12

2001, січня 9. Гайдельберг.

Дорогий Пане Юріє!

Сердечно дякую вам за доброго листа і святочні побажання.

Рівно ж і Вам бажаю всіх благ у Новому році. Рівно ж поздоровляю Вас з успіхами. На жаль не можу цього сказати про себе. Мій стан здоровля погіршується, так що я не є продуктивний. Тільки одна стаття «Англія та велика Північна війна, 1700–1721» (по-англійськи) появилася в «Юраїніан квар терлі» за осінь 2000 р. Попереднього року шість тижнів перебував у мого сина у Кувайті, там мені було добре, бо теплий клімат і добра опіка.

Про оплаканий стан в Україні я є доволі добре поінформований. Прикро, сумно, але на жаль правдиво. Питання як довго такий стан протриває й як довго нарід це ще витримає?!

Пишете на комп'ютері добре, без похибок, можу легко читати. Рад довідатися, що і моя стат-

тя появилася в збірнику на честь проф. Л. Винара. На жаль, він мені досі свого збірника не дав. Як довго я був здоровий і дописував, то він до мене часто писав і т.д., тепер нічого. Якщо можете, будь ласка, пришліть мені один примірник. Якщо буде можливість і нагода, то передам Вам трохи «зелених», а так то годі. Через мого молодшого брата має в січні появитися друге справлене видання збірка моїх статей п. н. «Англійський текст Зборівського договору в англійській пресі з 1649 р.» Буду видавця просити щоб Вам примірник переслав.

Ще раз дуже дякую Вам за пам'ять, за листа та святочні побажання для нас обох. Моя жінка Вас пам'ятає і просить передати Вам привіт! Щиро Вас вітаю

Ваш Т. Мацьків

(Машинопис особисто підписаний автором)

№ 13

2001, січня 17. Гайдельберг.

Дорогий о. Юріє!

Хочу Вам скоро написати, щоб Ви не висилали мені книжку «На службі Клію», науковий збірник у честь проф. Любомира Винара, бо все таки я її дістав. У міжчасі Ви напевно дістали мого листа, тож не буду повторятися. 26 січня їду до мого сина у Кувейт і буду там шість (6) тижнів. Поза тим коло мене без змін.

Щиро вас вітаю з родиною.

Ваш Т. Мацьків

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором)

№ 14

2002, травня 15. Гайдельберг.

Дорогий Отче Професоре Юрій Мицик!

Вашого доброго листа (без дати) на днях одержав і дуже Вам дякую за святочні побажання та вашу пам'ять про мене. Прямо не знаю. Де ви знаходите час і енергію на писання ваших праць. Я вже не годен. Опускають мене сили і на то нема ради.

Я нічого не знаю про Мазепинську конференцію, що відбудеться (чи може вже відбулася). Коли б Ви мені схотіли були написати про це і до кого треба було звертатися в тій справі. Я радо був би до Мілану поїхав. Цікаво як ця конференція відбудеться і кілько буде (було) учасників і яка тематика.

У понеділок, 27 травня відлітаю до Америки і буду там перебувати до 1 жовтня ц. р.

Останьо зовсім випадково я знайшов у німецькому журналі «Ной-ерфнетер гісторішер Більдер-Заль» з 1727 р. матеріал про арешт Андрія Войнаровського в Гамбурзі 1716 р. Стараюся опрацювати і перешлю проф. І. Гиричу.

Мій син остаточно виїхав з Кувейту і зараз перебуває в Америці. Мої очі не «хочуть працю-

вати» й я ледве з побільшаючим шклом може читати. Це було б усе на с сьогодні.

Ще раз Вам дякую за святочні побажання та поздоровлення і рівно ж бажаю Вам усього найкращого.

Ваш Теодор Мацьків

(Машинописний оригінал завірений особистим підписом автора)

№ 15

2003, березня 14. Гайдельберг.

Дорогий Отче Мицик!

Дуже Вам дякую за Вашого листа з 23 лютого. Вибачаюсь, що не міг Вам скорше відповісти. Попросту знемагаю і не маю сили до ніякої праці.

Не знаю чи Ви дістанете цього листа ще у Києві, бо 2 березня ви мали виїхати на стажування до Варшави, де будете вивчати німецьку пресу від 1661 до середини XVIII ст. Про це я писав у своїй праці Гетьман Мазепа у західноєвропейських джерелах 1667–1709 рр. До речі ця книжка була перевидана у Києві 1995 р.

Подивляю Вас за Вашу працю. Попросту трудно мені уявити, що у Вас ще так багато енергії і на снаги це все робити. То добре, що є ще такі люди як Ви, що працюють для народу та державної рачії України. Можна сказати, що це було чудо, що по століттях Україна стала вільна незалежна держава. Якщо ми тепер загарили (*загубили*. — Ю.М.) б ту державність, дальша доля може бути під знаком запитання, тож відповідальність нашої генерації є величезна. У діаспорі моя генерація відходить у вічність, думаю що свою роботу зробила. Нова ж генерація вже думає інакше і з тим треба рахуватися у майбутньому.

Будь ласка, напишіть мені коли приїдете назад, бо хочу Вам тоді написати і дещо прислати, а поки що багато успіхів у Ваших дослідженнях.

Щиро Вас вітаю Ваш Теодор Мацьків

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором)

№ 16

2003, вересня 23. Акрон.

Дорогий Пане Професоре Мицик!

Окружною дорогою одержав я з правдивою пошаною Вашого листа з 19 липня ц. р.

Подивляю Вашу працьовитість і гратуюлю Вам за Ваші наукові успіхи. На жаль я вже не можу так про себе сказати. Стан мого здоров'я, а передовсім я вже ледве можу з трудом і побільшаючим шклом читати.

Дивлячись з перспективи минулого, я зробив помилку, що звернувся до Вас відносно моїх 85 років. Дні мої пораховані, я тут нікого не маю, щоб порадитися.

Др. О. Домбровський схотів написати доволі докладний біографічний нарис в «Українсько-

му історика», 1989. Т. XXXV. С. 243–244. А проф. В. Сергійчук видав «фестшріфт», де проф. Я. Калакура написав дуже позитивну оцінку на мою наукову діяльність й я йому є дуже вдячний. Видавати тепер якийсь другий збірник було б недоречним і непотрібним.

До речі дата мого народження — 30 травня 1918 р. Думаю, що найліпше забудьмо про те все.

Ще раз дуже дякую Вам за листа, бажаю вам дальших успіхів і прошу прийняти вислови правдивої пошани до Вас.

Ваш Т. Мацьків

(Оригінал-машинопис завірений особистим підписом автора)

№ 17

2004, січня 2. Гайдельберг.

ВШановний Панотець

Проф. Др. Юрій Мицик

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

вул. Сковороди, 2 04070 Київ

ВШановний і дорогий отче Професоре!

Перш за все дуже дякую за пам'ять, листа і за святочні побажання і рівнож бажаю Вас і Вашій рідні всіх благ на доброздоровля у Новому році.

Подивляю Вашу невсипущу енергію і працю! Ви так багато пишете і досліджуєте, що можна Вам «заздросити». На жаль, я вже не можу нічого робити. От нещодавно впав і скалі[чив] собі праву руку (це між іншим теж причина, чому так пізно відгукуюся на Вашого листа). Дуже зле виджу, попросту опускають мене сили, хоч багато людей мені каже, що добре виглядаю. Жалую, що не можу написати цікавого листа, бо писати на злободенні теми нічого не дає. Зрештою Ви сам газд про це знаєте. Зрештою «нічого нового нема під сонцем» казали колись старі римляни.

Ще раз за все дуже та всього Вам доброго бажає

Ваш Т. Мацьків

(Оригінал-машинопис завірений особистим підписом автора)

№ 18

2004, травня 19. Гайдельберг.

ВШановний і дорогий о. Професоре!

За листа і за святочні побажання та пам'ять про мене дуже і дуже дякую і вибачаюся, що не міг написати скорше. Кілька днів я вийшов з клініки на серце, так що стан мого здоровля не є найкращий, а у зв'язку з тим трудно мені що-небудь робити. Може у майбутньому не зможу відписувати на Ваші листи.

Пишете, що написали про гетьмана Івана Виговського і цікаво як Ви його оцінили. До речі, В. Смолій і В. Степанков осудили його як московського шпигуна, що за гроші і соболі дав Москві

таємниці і інформації. Ще раз дуже вам дякую за пам'ять і сердечно Вас з Родиною вітаю.

Ваш Т. Мацьків

Залучую \$ 20

(Машинописний оригінал завірений особистим підписом автора)

№ 19

2005, лютого 14. Гайдельберг.

Вельмишановний о. Юріє,

Дуже Вам дякую за доброго листа з 15 грудня м. р. та святочні побажання. Різдвяні свята вже минули, але все одно, у Новому році бажаю Вам і Вашій Рідні доброго здоровля та всіх благ. Рівнож дякую Вам за Вашу працю «Гетьман Іван Виговський», яку я дістав щойно при кінцівересня, так як я «кочував» по Америці відвідуючи своїх братів і сина. Дуже вибачаюся, що не міг скорше подякувати.

Вашу працю я з великою увагою прочитав. Між іншим Ви пишете: «...Виговський передавав таємні листи, усно й письмово сповіщав царський уряд про дипломатичні й військові заходи Речі Посполитої, події на фронті тощо... Зв'язки з Виговським московський уряд цінував дуже високо, навіть посилав йому додаткові подарунки, які мали передаватися таємно...» (стор. 19).

І Крип'якевич у своїй монографії про це пише: «... Виговський вступив у зв'язки з російськими послами і погодився постачати їм різні секретні документи за винагороду соболями, які просив доставляти йому таємно без відома гетьмана... водночас він підтримував таємні зв'язки з польським урядом...» (1990, 2-ге видання, стор. 238).

У монографії В. Смолія і В. Степанкова, (К. 1993, стор. 278) читається «...Варто звернути увагу на поведінку І. Виговського в цей критичний для України час. Він запропонував через Богданова свої таємні послуги російському урядові, обіцяючи повідомляти про стосунки гетьмана з Польщею, Портою й іншими державами посилаючи «тайним делом» листи до путивльського воєводи С. Прозоровського. При цьому застерігав, щоб про це ні в якому разі не довідався Хмельницький. «Добре того опасен, чтоб гетману про то не донеслось, а как де про то от кого ведомо учинитца гетману и гетман де конечно велит ево за то карать». Зрозуміло, що правлячі кола Росії з радістю вхопилися за цю несподівану інформацію з України. Куди краще мати довірену особу серед наближених Хмельницького! Писареві охоче дали добро на «службу». Так майбутній гетьман України почав кар'єру платного агента московського двору і вже зразу передав Богданову ряд цінних паперів...».

Ви напевно читали так монографію Крип'якевича, як Смолія й Степанкова, і дивує мене, чому Ви не висловили своєї думки на погляди згаданих авторів, зокрема Смолія й Степанкова. Назвати

Виговського платним агентом Москви — це сильне обвинувачення і закид.

Ваша праця, оскільки мені відомо, є одинока монографія про Івана Виговського, написана на основі джерельного матеріалу.

До Вас питання, чи думаєте що було б добре написати до «Українського історика» рецензію на Вашу працю. Чекаю на Вашу відповідь.

На жаль не можу похвалитися такими значними успіхами, бо стан мого здоров'я є такий — що я животію. Майже нічого не виджу, високий тиск крові; чуюся дуже ослаблений, сильна артроза в колінах, що навіть на прохід мені тепер важко вийти. Старість не радість, з тим я погодився і живу з дня на день.

Ще раз за все дуже вам дякую і щиро Вас вітаю
Ваш Т. Мацьків

(Машинописний оригінал завірений особистим підписом автора)

№ 20

2006, липня 28. Гайдельберг.

Дорогий о. Мицик!

Вашого листа, святочні побажання окружною дорогою одержав і сердечно дякую. Дуже вибачаюся. Що не міг Вам скорше відписати. Не знаю чи схочете мені повірити. Що деякий час я був у шпиталі. Бо були спухли ноги і була небезпека тромбози. На щастя нічого не знайшли і відпустили до дому. Кілька днів пізніше «причепився» ісхіас (*iisias*. — Ю.М.) і лікар порадив мені удатися до хіропрактика, який мене ще і досі лікує.

Зараз я перебуваю у мого сина. Він і його жінка дуже добре за мене дбають. Цього року у травні сповнилося мені 88 років. Мій вік, серце, і різні недуги, а передовсім очі. Я майже нічого не виджу, так що про якусь працю не може бути мови. Живу з дня на день і чуюся дуже ослаблений. Як то кажуть «старість — не радість». Іратуюлю Вам за Ваші успіхи. Ви справді багато написали і сподіваюся, що ще більше напишете. На жаль не можу так про себе сказати. Зрештою не маю ніяких претензій. Що міг то зробив. А мій життєвий шлях не був легкий, але як св. Павло писав кожен мусить нести свій хрест. Вірю у призначення.

Як довідуся з преси, на Батьківщині діються недобрі події. За часів Кучми ще власті імущі мали страх перед народом, а тепер ні. Можна спитати «кво вадіс Ющенко?». Чи справді велика різниця між ним і Кучмою? Та Ви ліпше про це все знаєте як я. Остільки я орієнтуюся, то діаспора є ним дуже розчарована і тепер нікому вірить. Ще раз дуже дякую Вам за пам'ять, бажаю ще більших успіхів, здоров'я прошу Ваших рідних. Вибачте моїх похибки, щиро Вас вітаю.

Ваш Теодор

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором)

№ 21

2007, лютого 28. Альбукерке (США).

Дорогий о. Юріє!

Моя дружина довгий час хворіла у своєї сестри у Франкфурті н[а] М[айні], де має власний дослідчий інститут. Почти ніхто зі скриньки не вибирав. Ви написали на адресу в Гайдельберзі, а я живу у Нью-Мексіко. Еллен переслала мені пошту щойно в половині лютого. На нещастя я важко захворів і не міг скорше відписати на вашого листа, за якого Вам дуже дякую. Подивляю Вашу працю.

Я тепер нічого не можу робити, бо хорую. Незадовго мені «стукне» 89 років і мій поїзд мчить шаленим темпом до послідної життєвої стації.

Спитайте у вашому банку, чи вони схочуть Вам виміняти особистий або банківський чек. Тут залучую двадцять «зелених», післав би більше, але не знаю чи дійдуть.

Ще раз дякую Вам за листа і святочні побажання і вибачайте, що так пізно відписую, хоч не з моєї вини.

У Новому Році бажаю Вам і Вашій Родині всіх благ, а передовсім доброго здоров'я.

Ваш Теодор

(Машинописний автограф особисто підписаний автором. Листа надруковано на особистому бланку з вказанням адрес, телефонів, факсів автора)

* * *

Листи Юрія Мицика до Теодора Мацьківа

№ 1

2002 (?). Київ.

Христос Воскрес!

Дорогий пане професоре Теодоре Мацьків!

Щиро вітаю Вас із Великоднем! Бажаю Вам міцного здоров'я, щастя й успіхів у всіх справах!

Пробачте, що довго не писав. У мене роботи по саму зав'язку.

Дома у мене все по-старому. Зараз дружина відпочиває у Трускавці (під Львовом), зять плаває, а я разом з донькою та внуками у Києві. Вийшла нарешті з друку моя книга «Умань козацька та гайдамацька». Я постаруюся її Вам скоро надіслати чи передати (планую у першій половині травня бути в Мілані, де проводиться конференція, присвячена гетьману Мазепі). В друці ще деякі мої праці. На жаль, дуже повільно йде написання монографії про св. Петра Могилу, призупинити довелось написання навчального посібника з історії України й працю над хронікою О. Гваньїні. Але й далі готую також унікальний щоденник Януша Радзівіла за 1649–1653 рр., пишу ряд статей, насамперед до багатотомної «Енциклопедії історії України».

У нас, у Києво-Могилянській Академії, вийшла фундаментальна енциклопедія «Києво-Могилянська академія в іменах», де є маса статей про викладачів та студентів й спонсорів «могилянки» 17 — поч.19 ст. Там вийшло і моїх 69 статей. Уже вийшла «Українське козацтво. Мала енциклопедія» (Київ-Запоріжжя, видавництво «Генеза», 2002) (там моїх 89 статей). Ці книги мали великий успіх, а козацька енциклопедія буде перевидана.

Якщо дасть Бог, то напишу книгу «Чигирин — козацька столиця». Проблема власне не стільки в тому, щоб написати, скільки знайти гроші на видання. Умань чекала через це на видання майже 3 роки. Ритм життя у мене дуже напружений. Протягом минулого тижня провели презентацію книги шведської дослідниці Оси Карлсон «Карл XII», була й сама шведка й шведський посол. Книга (ще й в українському перекладі) цікава, головні її положення збігаються з точкою зору української історіографії. Виступив на «круглому столі», присвяченому Пилипу Орлику, а також на вечері пам'яті гетьмана Сагайдачного. Виступив рецензентом фундаментального тому універсалів Мазепи, який уже побачив світло. Потім рецензував том його листів, який скоро має бути видрукуваним. Тепер збираємося провести «Круглий стіл»: «Переяславська рада: міфи та реальність», на противагу офіціозу, який задумав святкувати (!) річницю «возз'єднання». Розпочали заходи, присвячені сумній річниці голодомору 33-о року. Я зібрав уже понад 250 анкет і буду старатися їх видати цього чи наступного року. Дуже хвилювали мене (й не тільки мене) вибори. Пройшли вони суперечливо, але все-таки це успіх українських сил! Є надія на те, що наш народ врешті прокинеться від сплячки.

Влітку є намір продовжити мандрівку по Україні, насамперед Волиню, сподіваємося, що заїдемо й на Галичину, бо дуже вже хочеться побачити Зборів. Але перед тим на мене чекають дуже напружені травень та червень, бо закінчується навчальний рік, а це завжди дуже велике навантаження. Здоров'я моє стало кращим, сподіваюся, що дотягну до відпустки нормально. Мої домашні передають Вам привіт. Молюся за Вас!

З повагою і побажанням всього найкращого.
о. Юрій Мицик

№ 2

2003, квітня 17. Київ.

Христос Воскрес!

Дорогий пане Теодоре!

Щиро вітаю Вас із святом Великодня і бажаю Вам і Вашим близьким міцного здоров'я, щастя й успіхів!

Пробачте, що довго не писав. Цілий березень я був у Польщі, переважно у Варшаві, трохи у Кракові та Білостоці, де вивчав польські й ні-

мецькі газети 16–18 ст. (зробив ряд важливих ксерокопій), працював у архівах, знайшов багато цінних документів з історії України 16–18 ст., в т.ч. й про Мазепу, який, як виявилось, давав гроші і на католицькі храми (в Сокалі), був хрещеним батьком у сина шляхтича-католика Радзимиńskiego в Каневі. Після повернення з Польщі я застудився і прохворів 2 тижні, ще й досі не зовсім добре себе почуваю. Все ж стало набагато краще і я поступово повертаюся до нормально-го життя, дописую книгу про св. Петра Могилу. Здав статтю у збірник з історії Батурина, тепер докінчую статтю про облогу Збаража 1649 р. Звичайно постараюся написати теплі слова про Вас, але це трохи пізніше, коли я вже остаточно окликаю.

Тим часом вийшов мій посібник з історії України (ч. 3) (2-а частина ще пишеться). Видрукував я також окремою книгою і величезний щоденник Івана Боберського про ЗУНР і часи польсько-української війни 1918–1919 рр. Збірник спогадів про голодомор під назвою «Український голокост. 1932–1933 рр.» (понад 20 друк арк., тобто понад 400 стор.) уже друкується. Частина грошей уже дав Канадський інститут українських студій (Едмонтон), частину обіцяє дати Головне архівне управління України. Хоча повної ясності з фінансами ще нема, але сподіваюся, що ті жертводавці, які пообіцяли щось дати, таки дадуть обіцяне і цей товстий том свідчень очевидців таки вийде до літа 2003 р. Маю завершувати також переклад хроніки Гваньїні, готувати з колегами том документів козацьких гетьманів (до 1648 р.). Відчув смак і до історії нелюбимого мною ХХ ст., не виключаю, що залізу в документи репресованих при советах людей. Маю намір написати книгу «Чигирин — козацька столиця», але це не раніше наступного року. Є й інші плани, але їх будувати набагато легше, ніж реалізовувати.

Зараз я з дружиною у Києві, а решта сім'ї — у Дніпропетровську, причому зять (який на щастя вже одужав) має поплисти кораблем на Чорне море. Вже думаю про відпустку. Тижнів 2–3 хотілося б побути на Чорному морі, ймовірно у Євпаторії в Криму. У 2002 р. я майже не відпочивав і ще такі боком мені вийшло, тому цього року буду старатися підремонтувати себе.

Бажаю Вам міцного здоров'я, нових творчих успіхів, щастя й добра! Молюся за Вас і знову вітаю вас із святом Великодня!

17.04.2003 р.

о. Юрій Мицик

Р. S. Наприкінці липня я і мої приятелі плануємо знову провести тиждень у мандрах Україною. Цього разу хочемо через Волинь проїхати Галичиною (Збараж, Рогатин, Галич, Самбір і т.д.), а вернутися додому через Поділля (Кам'янець-Подільський).

№ 3

2005, квітня 29. Київ.

Христос Воскрес!

Дорогий пане Теодоре!

Щиро вітаю Вас із Святом Великодня і бажаю Вам і Вашим рідним і близьким міцного здоров'я, щастя й добра!

Перш за все прошу пробачити, що запізнююсь з цим привітанням, бо я був десь так поклав Вашу адресу, що не міг її своєчасно знайти. Сподіваюсь, що Ви не дуже будете на мене сердитися.

Дякую за Вашого листа від 14 лютого 2005 р. Я затримався з відповіддю і прошу мені вибачити. Час від Різдва Христового до Великодня був для мене дуже напруженим, я багато працював, в тому числі й науково, про що я скажу трохи нижче. Звичайно, я хотів би, щоб рецензія на мою книгу про Виговського вийшла в такому солідному журналі як «Український історик» та ще й Ваша!

З повагою і побажанням всього найкращого.
о. Юрій Мицик.

Дата надходження до редакції: 22.12.2023 р.

Дата схвалення до публікації: 10.01.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.116>

Олена БАЧИНСЬКА,

завідувачка кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова,
докторка історичних наук, професорка,
Одеса, Україна

Olena BACHYNSKA,

Head of the Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines,
Odesa I. I. Mechnikov National University,
Doctor of History, Professor,
Odesa, Ukraine

e-mail: Olena_an@ukr.net

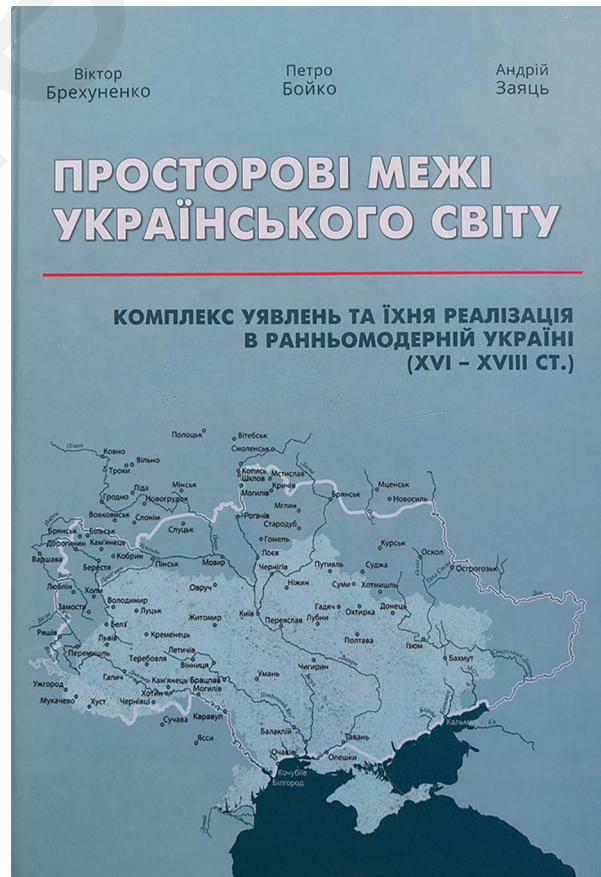
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

ХОРОЛОГІЯ УКРАЇНИ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ:

БРЕХУНЕНКО В., БОЙКО П., ЗАЯЦЬ А. ПРОСТОРОВІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ:
КОМПЛЕКС УЯВЛЕНЬ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В РАНЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ
(XVI–XVIII СТ.). ЛЬВІВ; КИЇВ, 2023. 480 С.

Рецензована колективна монографія присвячена тематичі, яка, здавалося б, уже мала бути достатньо висвітленою. Однак, незважаючи на неодноразові звернення в історіографії до проблеми українських кордонів у різних контекстах, справа обмежувалася точковими спостереженнями. Системне ж дослідження на рівні з'ясування комплексу уявлень, притаманних ранньомодерним українським елітам та сусідам, а також фізичного опанування території проводиться вперше. Власне намір всебічно осмислити ранньомодерній зріз проблематики українського простору, коли визначалися засади сучасної конфігурації українських кордонів та меж розселення українців, є визначальною рисою колективної монографії.

Насамперед варто відзначити вдалий вибір концептуальної стратегії праці, що дозволило органічно поєднати дослідження уявлень та ідей із простеженням процесу формування просторової організації українського світу та науковою критикою актуалізованих сьогодні Росією заперечень існування української держави. Відтак книга наочно ілюструє тісний зв'язок наукового пізнання з практичними потребами. У нашому випадку ці потреби до краю загострює розв'язана Російською Федерацією війна,

поєднана з апеляціями до «історичних аргументів» як підстави для сучасних територіальних претензій до України.

Автори прагнули докладно описати специфіку «символічної географії» обох ранньомодерних українських еліт — князівсько-шляхетської та козацької — простежити перегуки та новації, внесені «козацьким народом». Паралельно з'ясовувалися переконання про український простір та відповідні політичні практики польської шляхти, верхівки Московії, Кримського ханства, Османської імперії та Швеції. Прискіплива увага до повноти джерельної бази та володіння сучасними джерелознавчими техніками дала змогу суттєво підвищити «віддачу» джерел (у деяких випадках разуче) та зіпнути концептуальні положення книги, висновки і узагальнення на репрезентативний масив прямої та прихованої інформації. Авторі послідовно відмовляються від ідеї віддаленого від джерел теоретизування. Натомість демонструють вдумливе прочитання документальних матеріалів і наративів, вписування спостережень у щільний ідейний та подієвий контекст, тонке розуміння специфіки ранньомодерної доби, застосовують нестандартні ходи як щодо використання джерел різних видів, так і в постановці дослідницьких завдань. У підсумку запропонована концепція є добре обґрунтованою, вона наповнена свіжими ідеями, а головне — «працює» на історичному матеріалі.

Гносеологічно вдалим кроком стало поєднання реконструкції переконань українських еліт зі з'ясуванням поглядів сусідів. Це дозволило по-новому подивитися на низку проблем. Зокрема, обґрунтованим стало пояснення факту переадресації в ранньомодерному українському наративі шляхти уваги з просторових меж українського світу на оптимальні кордони княжої Русі. Пропонується інтерпретація, базована на вмотивованому припущенні, що в основі такого підходу лежало переплетення двох обставин: небажання ідеологічно звужувати простір Русі до невіграшних меж Русі у складі Речі Посполитої та консенсус з приводу визначення природних кордонів українського простору між баченням української еліти та позицією польської шляхти й верхівки Московії.

Узагалі належним чином обґрунтоване акцентування у монографії на перегуках ранньомодерних просторових уявлень української, польської та московської еліт стало однією з сильних її сторін. У підсумку було спростовано латентні історіографічні кліше про несприйняття сусідами української позиції. У площині історичної пам'яті ці кліше, як добре відомо, вилилися у стійкі стереотипи, на яких у свою чергу тримаються колишні й новітні спроби заперечити навіть сучасну конфігурацію українського кордону, не кажучи вже про реальні етнічні межі.

У книзі показано, що в Короні не заперечували українсько-польську межу по західному кордону Руського воєводства, зараховували до Русі Підляшшя, а Ян Анджей Красінський — навіть Люблінщину. На особливу увагу заслуговує прицільний розгляд проблеми бачення українських просторових меж верхівкою Московії. З огляду на сучасні реалії та необхідність наукової перевірки концепції «Новоросії» важко переоцінити узагальнення, що Москва відкрито на рівні царських грамот, сенатських указів, офіційних дипломатичних вимог до Речі Посполитої визнавала український простір від Північного Придніпров'я з Вітебськом включно до узбережжя Чорного моря між гирлом Дніпра та Білгородом, а із Заходу на Схід від Вісли до Кальміусу (на широті Запорожжя) та лівобережних допливів Дону Тулушівки та Підгірної (на широті Слобожанщини). Уміщена в книзі мапа «Межі українського простору, визнані Московією» візуально демонструє ранньомодерні реалії, які вибивають ґрунт з-під новітніх ідеологічних спроб штучно сконструювати так звані «історичні аргументи» під територіальні претензії Росії до України.

Завдяки прагненню вловити множинність відгомонів просторових уявлень і просторової тематики загалом у різних ракурсах авторам вдалося сказати своє вагоме слово в дослідженні тих проблем, де, здавалося, все вже давно «витоптане» попередниками. Показовим прикладом є питання Люблінської унії 1569 року. Попри її постійне перебування у фокусі наукових зацікавлень дослідників з різних країн, саме в рецензованій монографії вперше порушено і розв'язано питання легітимності на Люблінському сеймі передання Мозирського повіту з Київського воєводства до Мінського. Вмотивований висновок про те, що таке передання суперечило духу й літері Київського привілею і стало першим грубим порушенням, зробленим, до всього, безпосередньо на Люблінському сеймі, безумовно, кидає відповідну проекцію на долю Русі у складі Речі Посполитої, а отже й на долю самої новоутвореної держави. Зачіпає воно й реалії новітньої російсько-української війни. Також у монографії вперше показано, що українській еліті вдалося розбалансувати люблінські привілеї у частині розмивання в їхньому тілі ключового прагнення Корони — заперечити генетичну самодостатність Русі й подати останню як невід'ємну й невіддільну складову польського світу. Зрештою, слушним є перенесення з початку 17 ст. до часів Люблінського унії констатації наявності в шляхетському середовищі переконань про поділ Русі, яка перебувала у складі Великого князівств Литовського, на український і білоруський масиви.

Ще одним важливим елементом презентованої в книзі концепції, який виходить далеко за суто

просторову тематику і стосується глобального сприйняття української історії, є добре обґрунтована магістральна теза про глибоку спадкоємність «символічної географії» еліт в княжі та ранньомодерні часи. Показано, як кордони князівств середньовічної Русі визначили уявлення про межі українського простору в шляхетській Русі, що вперше опукло виявилось на Люблінському сеймі 1569 р. Козацтво ж, успадкувавши комплекс уявлень та ідей від шляхти, своїми артикуляціями з приводу ідеальних західного та північного кордонів Гетьманщини відтінило шляхетське бачення на цих напрямках. Воно свого часу проглядалося лише на латентному рівні за браком спонук для виразнішого представлення. Останні з'явилися у зв'язку з відновленням козаками політичної суб'єктності українського світу.

Сильною стороною колективної монографії став докладний аналіз «ментальних мап» українського козацтва та фізичного освоєння козаками території на сході та півдні. Простеження обох складових має непересічне значення, оскільки саме козакам судилося підсумовувати ранньомодерну добу на рівні як осмислення проблеми українського простору, так і встановлення фізичного контролю. У книзі відтінено поступальне проникнення козаків в бік Дону, Чорного та Азовського морів, появу опорних пунктів, перетворення у першій половині 17 ст. цього чинника на аргумент у територіальному дискурсі між Річчю Посполитою, з одного боку, й Османською імперією — з іншого, визначено маршрути переміщень козацьких ватаг між Дніпром і Доном. Водночас проаналізовано перші звістки про уявлення козацької старшини щодо меж українського простору. Обґрунтовано висновок про те, що просторові переконання еліти Гетьманщини та верхівки Війська Запорозького Низового базувалися на завоюванні козацькою старшиною кінця 16 — першої половини 17 ст. шляхетських ідей. При цьому всебічно розглянуто місце «символічної» географії в політичних концепціях українських гетьманів та співвідношення уявлень про український простір і територію влади. Показано, що саме в часи Гетьманщини надзвичайно виразно виявився етноконфесійний підхід до маркування українського простору, адже утворення Слобожанщини та проникнення запорожців на Кубань відразу потягнуло за собою віднесення козацькою старшиною цих теренів до української ойкумени.

Підсумовує колективну монографію блок із трьох розділів. Авторам вдалося сформулювати ефективну стратегію, яка пропускає концепцію крізь сито традиційних до 19 ст. уявлень у Московії про єство теренів сучасної Південної та Східної України та підсумків освоєння території до рубіжної останньої чверті 18 ст. Під кутом аналізу співвідношення концепції з ранньомодерними московськими доктринами перекон-

ливо продемонстровано, що вона не має прямих ідеологічних попередників в московській традиції й постала в 19 ст. на власному ґні. Більше того, у Московії, терени, які в 19 ст. відвели під «Новоросію», не вважали в 16–18 ст. питомою складовою свого простору, їх слід було приєднати, а не повертати. Водночас обидві українські ранньомодерні еліти послідовно зараховували територію до Дону і узбережжя Чорного та Азовського морів до своєї природної ойкумени. Особливо виразно відтілюють тезу авторів їхні спостереження щодо уявлень про цей простір тих представників російської верхівки та чиновництва, чийми руками Петербург здійснював поглинення Запорозжя після ліквідації Війська Запорозького Низового. Ці спостереження, базовані на уведених до наукового вжитку невідомих раніше документах Азовської губернської канцелярії, підводять остаточний баланс.

Іншим важливим напрямком стало з'ясування специфіки запорозької спадщини та її долі в імперських трансформаціях. З огляду на масштаби та різноплановість завдання в одній книзі неможливо всебічно дослідити усю сукупність проблем. Тому автори цілком виправдано зосередилися на визначенні ключових тенденцій, коректно просигналізувавши про це в назвах дванадцятого та тринадцятого розділів. Так само вдало обрано відповідний пункт — оцінка масштабів запорозької спадщини власне уніфікаторами. І з'ясується руйнівна для концепції «України не існувало» закономірність — вони «послідовно визнавали масштабність на макрорівні запорозької спадщини освоєння краю і пропонували зіпертися на неї та її носіїв для забезпечення подальшого загосподарення». Аналогічний ефект з'явився після розгляду тієї реальної ролі, яку імперська влада відвела запорожцям та їхнім поселенням у подальшій долі краю. Авторі продемонстрували тонке розуміння природи тогочасних документальних джерел, що дозволило спростувати низку історіографічних стереотипів щодо генези населених пунктів та еволюції складу населення, а також виявити масив важливої прихованої інформації. А широке залучення картографічних джерел аж до сучасних світлин місцевості, зроблених з космосу, різко збільшило інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази, уможливило застосування оригінальних підходів. Зокрема, безумовно історіографічною знахідкою є використання чинника долі російських фортець у краї для увиразнення впливу запорозьких поселень на урбанізаційний процес. Або варто зазначити, як шляхом аналізу російських містобудівних карт і планів останньої чверті 18–19 ст. було зроблено вмотивований висновок про потужний вплив запорозьких поселень навіть на подальшу топографію міст краю. Завдяки цьому вдалося опрацювати моделі визначення соціального складу населення та первісних історич-

них коренів населених пунктів, вирізнити мізерність допливів людських ресурсів з теренів власне Московії та ролі переселенців з Європи. Натомість аргументовано показано, що основний потік прихоськів прямував з сусідніх українських регіонів, що, накладаючись на потужність запорозької традиції, незворотно зафіксувало регіон як складник українського простору.

Сукупність з'ясованих у книзі тенденцій, притаманних трансформаційним процесам на те-

риторії колишнього Запорозжя, підводить надійний науковий фундамент під їхню українську ідентичність. Бракує хіба об'ємних спостережень щодо земель Бессарабії. Так само в колективній монографії винесено за дужки з'ясування лінії поширення українського сліду на сході на мікрорівні, що, безумовно, слід зробити в майбутньому задля досягнення повноти картини, пов'язаної з оцінкою просторової спадщини ранньомодерної доби в Україні.

Дата надходження статті до редакції: 22.03.2024 р.

Дата схвалення статті до друку: 28.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

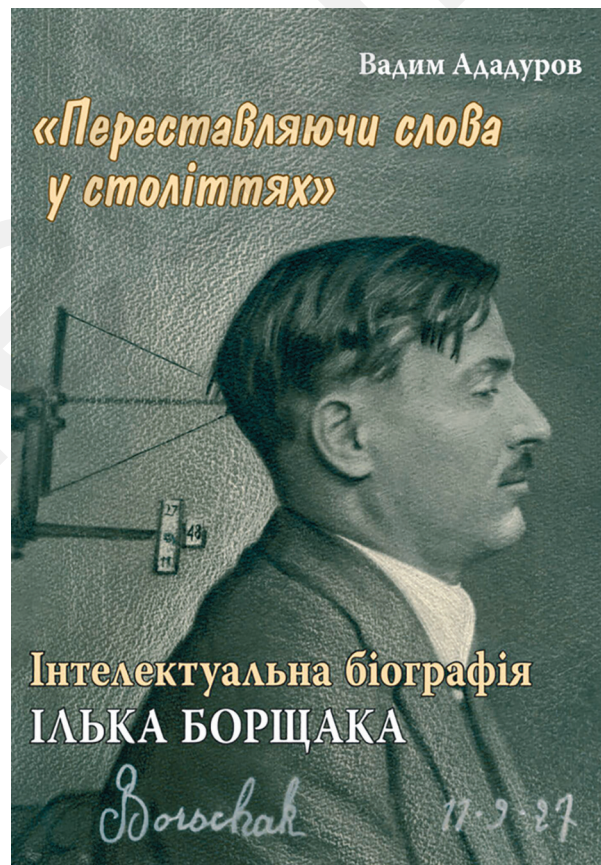
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

**РОЗМАЇТІСТЬ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ
ЯК ПРЕДМЕТ БІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:**

АДАДУРОВ В. «ПЕРЕСТАВЛЯЮЧИ СЛОВА У СТОЛІТТЯХ»:
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ІЛЬКА БОРЩАКА. ЛЬВІВ :
ВИД-ВО УКУ, 2024. 540 С.

Професор Українського католицького університету Вадим Ададуrow присвятив свою нову монографію Ілька Борщаку (1894–1959) — людині з дивовижно цікавим і різнобічним життєвим досвідом. З неабияким літературним хистом автор показує читачеві карколомні звиши шляху свого героя. Ось хлопчик-юдей, який народився у молдавському містечку, а виріс у єврейській колонії на Херсонщині, стає юнаком-гімназистом і перетворюється на православного росіянина, аби уникнути дискримінаційних заходів щодо євреїв у тогочасній Російській імперії. Ось він з крахом імперії приєднується до українського національного руху, репрезентує себе вже як українця і пробує робити кар'єру на дипломатичній службі Українській Народній Республіці. Виявом цих пертурбацій є зміна прізвища — з єврейського *Баршак* на українізоване *Боршак*.

Емігрувавши до Франції, у Парижі 1920-х років він занурюється в історичні студії, а разом втягується у борню політичних угруповань українських емігрантів, схиляється до «зміновіхівства» та йде на співпрацю з радянськими спецслужбами. У 1930-х відходить від політичного активізму й переймається набуттям реноме респектабельного вченого-україніста. Зрештою, впродовж двох останніх десятиріч свого життя (1940–1950-х) позиціонує себе як француза українського походження, лояльного громадянина Французької республіки та науковця, інтегрованого до французької академічної спільноти з претензіями на роль патріарха українознавчих студій у Франції. У біографічний наратив В. Ададуrow увів окрему розвідку («інтермедію») про Борщак як містифікатора

та фальсифікатора історичних джерел (ідеться, зокрема, про «доопрацювання» листа французького дипломата Ж.-К. де Балюза, до якого було додано вигаданий опис його зустрічі з гетьманом Іваном Мазепою, що з легкої руки Борщак досі визнавався за автентичне джерело).

Автор вибудовує біографію свого героя на основі опрацювання широкого кола джерел, здебільшого досі не опублікованих. Він поділив

їх на три основних групи — автонаративи (розповіді Борщака про самого себе в листуванні, щоденникових нотатках, автобіографічних нарисах), свідчення інших осіб та «інституційні джерела» (документи державних і громадських установ, з якими стикався Борщак, від наукових й освітніх закладів до спецслужб). Такий тричленний поділ джерел визначив і структуру монографії, в кожному розділі якої автор спершу надає слово самому Борщаківі, потім його приятелям і недругам і, зрештою, звертається до інституційної документації та віддає саме їй перевагу перед усіма іншими матеріалами. Завдяки такому прийому монографія має безперечну композиційну стрункість, але через це текст дещо розмився, адже автору доводилося тричі повертатися до одних і тих самих подій та сюжетних ліній. Принагідно зазначимо, що в деяких місцях оповідь видається перевантаженою численними подробицями, приміром, коли автор розбирається у вкрай заплутаних шпигунських іграх і надскладних політичних інтригах за участі свого героя.

Порівнюючи образи Борщака, вимальовані у джерелах згаданих трьох груп, В. Ададуrow дійшов висновку, що його герой у своїх самопрезентаціях нерідко вдавався до містифікацій та фальсифікацій, буквально вигадуючи свою біографію, і це було дієвим засобом для адаптації до того мінливого світу, в якому йому випало жити. Історію власного життя Борщак підтасовував так само легко та невимушено, як перекручував джерела з історії України — найважливішого предмета в колі його інтелектуальних зацікавлень.

Подиву гідною є пластичність особистості Борщака, котрий впродовж життя встиг побути євреєм, росіянином, українцем, французом, причому, як переконливо показує В. Ададуrow, ця розмаїтість ідентичностей обумовлювалася політичною і соціокультурною кон'юктурою, до якої мусив пристосовуватися його герой. Автора особливо цікавили мотиви цих калейдоскопічних метаморфоз. Здається, що В. Ададуrow не ставив перед собою непосильного завдання з'ясувати, яким же, мовляв, був «справжній» Борщак. Такий позитивістський підхід до біографічних досліджень навряд чи наразі може бути продуктивним. Проте вельми цікаво було визначити, наскільки глибоко Борщак вживався у свої ролі-ідентичності та який зиск від того мав. В. Ададуrow показує, що в його героя була, так би мовити, композитна самоідентифікація, що складалася з низки нашарувань життєвого досвіду й обумовлювалася причетністю до різних соціально-комунікативних мереж, бо, наприклад, визнаючи себе українцем, він мав сталі зв'язки з російськими емігрантськими колами, писав українською мовою з численними русизмами, а з плином часу, мешкаючи у французькому куль-

турному середовищі, дедалі міцніше пов'язував себе з ним.

Притаманна Борщаківі виняткова адаптивність, здатність вчасно змінитися аби підвищувати власний статус у спільнотах, які його приваблювали, як-от академічні кола, українські та французькі, а також мати від того матеріальний зиск, вражає. Однак В. Ададуrow ототожнює таку адаптивність з нещирістю, користолюбством і марнославством, що вважає ледве чи не визначальними рисами особистості свого героя. Мінливість ролей-ідентичностей, їх примхливе комбінування у життєвих стратегіях Борщака, його схильність до фальшування та містифікацій як у самопрезентаціях, так і в історичних наративах автор-біограф не лише пояснює опортунізмом і кон'юктурністю, але й недвозначно натякає, що це могли бути вияви психічних аномалій. Ба більше, він діагностує у Борщака «дисоціативний розлад ідентичності» (роздвоєння особистості, с. 128) та знаходить симптоми «прогресуючого психічного захворювання, коли уявлена ідентичність почала витіснити дійсну» (с. 367). Гадаємо, що діагностування психічних патологій не варто робити заочно та на таких хистких підставах, як автонаративи, й взагалі цю делікатну царину варто було б лишити для фахівців-медиків. Думається, миготлива ідентичність Борщака вказує не на психічний розлад, а на те, що за своєю життєвою стратегією він нагадував трикстера, який не гребує жодними засобами, аби подолати несприятливі обставини. Доба стрімкої соціальної модернізації, коли жив Борщак, була зірковим часом трикстерства...

Читаючи монографію В. Ададуrowа, відчуваєш, що між автором та його героєм є глибокий емоційний зв'язок. Це не знижує науковий рівень праці, що за змістом й оформленням цілковито відповідає сучасним академічним стандартам, у ній немає «спадкової вади» біографістики — підміни неупередженого дослідження інвективою або панегіриком, навпаки, автор послідовно дотримувався критичного ставлення до джерел і прагнув не засудити чи виправдати свого героя, а зрозуміти й пояснити його вчинки та виявити їхню мотивацію. Однак помітно, що В. Ададуrow, ретельно вивчивши численні свідчення про Борщака, немовби потоваришував зі своїм героєм, пройшов поруч із ним увесь його звивистий життєвий шлях і прийняв цього невгамовного парижанина з усіма його вадами та чеснотами. До тексту вплетені напрочуд цікаві оповідання про архівні розвідки автора, як-от про розшуки таємничо зниклого досьє Борщака, заведеного гестапо в окупованому нацистами Парижі. Ці оповідки вводять читача до творчої майстерні автора, який прагне поділитися з іншими азартом мис-

ливця на джерела, мабуть відомим усім, хто хоч раз спробував серйозно зайнятися історичними дослідженнями.

Отже, монографія Вадима Ададунова заслуговує на увагу не тільки як ґрунтовна інтелек-

туальна біографія Ілька Борщака, але й як взірць студій у царині історичної біографістики щодо її проблемного поля, дослідницьких стратегій, концептуалізації та репрезентації розмаїття людського життєвого досвіду.

Дата надходження до редакції: 15.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 23.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.118>

Олександр ГУРЖИЙ,

головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Oleksandr GURZHII,

Chief Researcher at the Department of History
of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

**ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ЛЮДИНА: ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА ВІТАЛІЯ ЩЕРБАКА**

Світоглядне формування та наукове становлення відомого в нашій країні історика Віталія Щербака відбувалося в непростих суспільно-політичних умовах: від радянського періоду застою через роки «освіжаючої» перебудови до національної незалежності України. Особливо помітною стала його творча активність у процесах трансформації вітчизняної історичної науки наприкінці 20 — на початку 21 ст., а саме у відновленні цілого комплексу дослідницьких напрямів, які до того так упереджено й наполегливо затирала комуністична влада з її войовничою ксенофобською методологією. Без перебільшення можна стверджувати: науковий доробок ювіляра заповнив чимало своєрідних інтелектуальних ніш і «білих плям» в історичній науці, відіграв помітну роль у генеруванні національного концепту української ранньомодерної доби, що в сучасних умовах російських фальсифікацій нашого минулого є вкрай актуальним і важливим.

Багаторічне не просто спілкування, а й наукова співпраця та приятельські взаємини з Віталієм Олексійовичем дозволяють, до певної міри, звичайно, усвідомити й охарактеризувати найважливіші риси його творчої особистості, непересічних здібностей як доктора історичних наук, професора, нарешті, просто людини. Передусім впадає в вічі його динамічна вдача та невгамовна жадоба

до пошуку і засвоєння новизни в її різних формах і проявах. Прикметними ознаками цієї постаті є комунікабельність, доброзичливість, щирість, загострене почуття справедливості й особистої гідності.

Віталій Щербак народився 21 квітня 1954 р. у селі Матяшівка Обухівського району Київської області. За його твердженнями, про інший

фах, ніж історичний, він ніколи не думав, адже навколо в рідному краї все свідчило про історію. За декілька кілометрів східніше села розкинулося легендарне своєю давньою культурою Трипілля, південніше Черняхів, як осередок людності, що дала початки власне українській історії, західніше Германівка, мешканці якої відзначалися козацькими звичаями, північніше Київ — наша стародавня столиця. А над центром села поблизу мальовничої річки Красна височить гора «Козацька» як свідчення належності його мешканців до славного українського лицарства.

Вступивши на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка в 1971 р., Віталій Щербак з великим ентузіазмом поринув у осягнення перебігу подій й значущості непересічних постатей минулих епох. Уважно слухав лекції поважних професорів Івана Шовкопляса, Михайла Марченка, Андрія Буцика, Валентини Маркіної, Василя Спицького та цікаві розповіді-легенди студентів про них. Старанно готувався до численних семінарських занять, писав доповіді та реферати, до того ж із значним підґрунтям власного бачення різнопланових тем. Захоплення археологією зумовило вибір першої курсової роботи про Трипільську культуру, написану під керівництвом професора кафедри археології вишу та одночасно завідувача відділу Інституту археології АН УРСР І. Шовкопляса. Це було його перше студентське наукове дослідження і крок до власного самоутвердження, перевірки своїх потенційних можливостей. Однак вибір наукового уподобання зробив згодом, після прослуховування захоплюючого курсу доцента Петра Кудля про козацьку добу в Україні. Виявлялося, що окрім Богдана Хмельницького, який «возз'єднав Україну з Росією», багато чого для Української держави зробили й гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, діяльність яких значною мірою замовчувалася або ж фальсифікувалася в радянській історіографії. Проте йшов 1972 рік, коли «маланчуківщина» тотально «притуманювала» гуманітарну галузь в Україні, спрямувавши в ній всі сили на боротьбу з так званим «українським буржуазним націоналізмом», до адептів якого намагалися долучити й вузьке коло дослідників Гетьманщини.

Зрештою саме 17 ст. стало знаковим для всієї наукової кар'єри Віталія Олексійовича. Успішно захистивши дипломну роботу «Економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», влітку 1976 р. він почав трудову діяльність у Музеї народної архітектури та побуту УРСР. Працював етнологом відділу «Полтавщина та Слобожанщина», проявляючи неабияку ініціативність, об'їздив регіональні терени в пошуках нових артефактів для поповнення колекцій музею. Як наддніпрянина, особливо вразили просторі степи Луганщини та мешканці сіл, всюди україномовні на відміну

від донбаських городян.

Водночас особливий професійний інтерес викликала бібліотека музею, в якому він працював, де можна було вільно, без спецдозволів, читати твори Володимира Антоновича, Дмитра Яворницького та Михайла Грушевського. Отже, такі обставини сприяли поглибленню самоосвіти молодого вченого і водночас віднайденню теми для майбутніх досліджень. Потяг до оприлюднення власних знань зумовив написання статей до газет про визначні події історичної минувшини — від Куликовської битви до Коліївщини. Саме ці перші публікації й стали визначальним чинником у подачі документів на конкурс по заміщенню посади молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР наприкінці 1979 р.

Працюючи у відділі феодалізму (нині — відділ історії України середніх віків та раннього нового часу) протягом 1979–1986 років, виконував обов'язки вченого секретаря підрозділу, склав кандидатські іспити та написав дисертацію під керівництвом д.і.н. Григорія Сергієнка на тему «Народні рухи на Україні в другій чверті XVII ст.». Варто зазначити, що дисертаційна робота готувалася за умов, коли навіть її керівник не рекомендував вживати окремо у назвах явищ термін «козацький», тобто слід було писати не «козацькі повстання», а «народні» або, принаймні, «селянсько-козацькі». Це робилося, звісно, з ідеологічних міркувань радянської доби. Водночас Віталій Олексійович відчував значущу роль впливу інтелектуального простору спілкування молодих дослідників із науковцями на формування у них фахово-корпоративного «духу», ментальних рис інтелектуальної спільноти, усвідомлення себе її складником. Знайомство з такими визначними вітчизняними вченими, фахівцями з історії ранньомодерної України, як Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Федір Шевченко та багатьма іншими додавало творчої наснаги. Тому вже на той період вельми плідними виявилися його наукові здобутки: щорічні публікації статей в провідному вітчизняному часописі «Український історичний журнал», участь у написанні розділів чотиристоронньої академічної праці «Історія Києва», виступи на всеукраїнських та міжнародних конференціях з козацької проблематики, яка відроджувалася в Україні.

Успішний захист кандидатської дисертації (офіційні опоненти — д.і.н. Павло Михайлина та к.і.н. Юрій Мицик) в 1986 р. відкривав ширші можливості для подальшої творчості. Першим важливим етапним досягненням реалізації справжнього науковця була підготовка та публікація монографії по темі його дисертації. Вартує зауважити, що у перспективному плані видань Інституту історії АН УРСР на 1989 р. з 19 представлених у ньому праць лише книга В. Щербака була написана українською мовою. Тому у заступника

директора д.і.н. Павла Соханя виникло питання до автора про нібито можливі проблеми її прочитання в Росії. Водночас вихід у світ монографії «Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.» дозволив претендувати на отримання вченого звання старшого наукового співробітника.

Специфіка студіювання ранньомодерної доби обумовлювала необхідність опрацювання архівних джерел за межами України. Відповідно дослідник здійснив кілька «експедицій» до архівосховищ і рукописних відділів бібліотек Москви та Ленінграду, здобувши значну кількість матеріалів з тематики дослідження. Однак їхня певна тенденційність не задовольняла потреб науковця для формулювання аргументованих висновків. Натомість навесні 1991 р. він отримав грант від Канадського інституту українських студій (Едмонтон) для наукових пошуків у Польщі. Власне робота в польських архівах і бібліотеках Варшави та Кракова, знайомство з провідними вченими Збігневом Вуйциком, Антонієм Мончаком, Мирославом Нагельським та іншими дали поштовх Віталію Олексійовичу для досліджень на якісно новому рівні. Їхнім результатом стали підготовка і захист у 1998 р. докторської дисертації «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)» (офіційні опоненти — доктори історичних наук Ярослав Ісаєвич, Володимир Борисенко, Валерій Степанков). Того ж року була реалізована й студентська мрія вченого — вийшла книга у співавторстві з колегами «Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)». Віталій Олексійович здійснив упорядкування та кропітку редакцію тексту. У цьому унікальному виданні вперше в українській історіографії було визначено і науково обгрунтовано час та місце постійного розташування над Дніпром і Дунаєм січового Коша. Актуальність питання і великий інтерес до нього читачів зумовив перевидання книги з суттєвими доопрацюваннями та ілюструванням в 2015 й 2023 роках.

У наступні роки проблематика українського козацтва в працях В. Щербака постала у ширшому спектрі. Наукові розвідки стосувалися генези запорозького лицарства, його ролі у суспільно-політичному житті, формуванні етнічної свідомості українського народу, місця козацтва у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Окрім монографії «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» (2000, 2006), з'явилися тексти у 2-томнику «Історія українського козацтва» (2006, 2011), колективній монографії «Українське козацтво. Золоті сторінки історії» (2015), академічних виданнях «Енциклопедія історії України» (2003–2013) та «Шевченківська енциклопедія» (2012–2015), «Малий

словник історії України» (1997), «Українське козацтво: мала енциклопедія» (2002, 2006). Віталій Олексійович є автором розділів та науковим редактором фундаментального видання «Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (2004, 2007), упорядник, ілюстратор та видавець якого Володимир Недяк став лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка 2006 р.

Новим напрямом студіювань вченого стала проблематика виникнення та еволюції української державності ранньомодерної доби. Особливо важливим є те, що цей процес висвітлено у контексті розвитку європейської політичної думки на основі творчої спадщини визначних мислителів епохи Нікколо Макіавеллі, Жана Бодена та Гуго Гроція. Наголошено на значенні концепції «руського народу» у генезі української державної ідеї, простежено її становлення під час Визвольної війни 1648–1657 рр. Проаналізовано також причини руйнування ідеологічних засад державотворення в Україні, що призвело до її поглинання імперською Росією наприкінці 18 ст. Монографія Віталія Щербака «Державна ідея в ранньомодерній Україні» (2019) стала вагомим внеском до скарбниці вітчизняної історіографії новітнього часу.

Загалом науковець є автором понад 400 наукових праць і має багато нових перспективних проєктів з проблематики соціальної структури українського суспільства ранньомодерної доби, еволюції державотворення в Україні та історії козацтва.

Науковий потенціал вченого повною мірою розкрився і в організації видавничої справи. Протягом 2004–2013 років він був головою редколегії часописів «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки» та «Магістеріум. Історичні студії» Національного університету «Кієво-Могилянська академія». Від 2016 р. Віталій Олексійович є головним редактором наукового журналу «Київські історичні студії» Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Пріоритетним завданням у цій справі він вважає публікацію креативних наукових статей з української минувшини та всесвітньої історії.

До царини наукової діяльності В. Щербака слід також долучити атестацію фахівців вищої кваліфікації. З 2003 по 2012 рік він був головою спеціалізованої вченої ради з історії з захисту докторських дисертацій в Національному університеті «Кієво-Могилянська академія». А це копітка та доволі виснажлива праця з молодими й малодосвідченими науковцями. Протягом 2015–2021 років виконував функції голови спеціалізованої вченої ради з захисту кандидатських дисертацій з історії в Київському університеті імені Бориса Грінченка.

Значну увагу Віталій Олексійович приділяє підготовці наукової зміни. Аспіранти наголошують на його умінні надихати, вселяти віру в свої сили, відзначають безперечний професіоналізм і компетентність у галузі історичного пізнання. У 2002 р. вчений отримав звання професора, підготував 7 кандидатів історичних наук, десятки разів виступав офіційним опонентом по докторських та кандидатських дисертаціях.

Одним із важливих завдань наукової творчості В. Щербак вважає донесення її результатів до студентського загалу. До педагогічної роботи долучився з лютого 1987 р. Щоправда дуже несподівано, отримавши запрошення з Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка від колеги доцента В'ячеслава Мордвінцева прочитати курс «Історія СРСР дореволюційного періоду» за два дні до початку семестру. Прагнення спілкування зі студентами додало наснаги тоді ще молодому кандидату наук попри складнощі перших кроків викладацької діяльності у вищій школі. Неоціненний досвід, здобутий в *alma mater*, знадобився в майбутньому, зокрема, у читанні історичних курсів у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» та Національному університеті «Кієво-Могилянська академія». Студенти з цікавістю йшли на лекції Віталія Олексійовича, адже енциклопедичні знання, помножені на володіння методикою викладання забезпечували змістовність та пізнавальність. Окрім того, студенти не одного покоління, яким пощастило навчатися у ювіляра, відзначають демократизм свого професора, добре знання рідної мови та почуття гумору. Зрештою у творчій біографії Віталія Олексійовича педагогічний складник перемиг і в 1999 р. він перейшов працювати з академічного науково-дослідного інституту на кафедру історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія».

Спільно із завідувачем професором Юрієм Мициком, насамперед, були накреслені перспективні плани наукової роботи і реорганізації кафедральної діяльності. Проте їхньою реалізацією ґрунтовно займатися не довелося. Вже 17 вересня 1999 р. Віталій Олексійович був призначений деканом факультету гуманітарних наук НаУКМА, спочатку на випробувальний термін, який переріс у 13-річну копійку адміністративну роботу.

Після ейфорії та сподівань у перші роки відродженої Кієво-Могилянської академії довелося вдаватися до пошуків нових форм університетського освітнього процесу. Одним із пріоритетів для факультету гуманітарних наук В. Щербак обрав тісне поєднання освіти й науки на основі найкращих новітніх методик і практичних здобутків. З цією метою до викладацького складу були залучені вчені з інститутів НАН України та зарубіжних освітніх установ. Особлива увага приділялася магістерським програмам, які спрямовувалися

на підготовку спеціалістів із знаннями засад наукової праці. Задля цього на кожній кафедрі запровадили часопис «Магістеріум» із відповідними тематичними профілями: історичні, літературні, культурологічні, філософські студії. Велику увагу Віталій Олексійович приділяв міжнародній співпраці колективу ФГН. У зв'язку з цим налагоджувалися стажування викладачів у зарубіжних вишах, здійснювалися обміни студентами, зокрема, було запроваджено й програму отримання студентами істориками двох дипломів шляхом паралельного їхнього навчання впродовж року у Варшавському університеті. Розгорнула свою креативну роботу магістерська програма з археології під керівництвом знаного вітчизняного фахівця д.і.н. Леоніда Залізняка.

Однією з яскравих сторінок у житті Кієво-Могилянської академії стала Помаранчева революція 2004 р. У виші був створений страйковий комітет, до якого, крім першого віцепрезидента Михайла Брика як голови, увійшли віцепрезиденти та декани факультетів. Щоранку декани збирали своїх студентів, шикували на університетському плацу із вузівською символікою та транспарантами і вирушали заданим маршрутом: адміністрація Президента України, посольство Російської Федерації в Україні, Міністерство освіти і науки України тощо. Революція, як і будь-яке явище, невдовзі завершилася, і тоді страйковий комітет розглядав питання механізму повернення студентів з Майдану до аудиторії.

Та згодом додалися чергові випробування. Розширення масштабів освітнього процесу наштотувалося на нові проблеми, насамперед, потребу його діджиталізації. На жаль, керівництво вишу не стало дослухатися до думки спеціалістів щодо впровадження електронної програми організації навчання, а обрана лише завдавала великих прикросців виконавцям. Спроби декана факультету інформатики д. фіз.-мат. н. Миколи Глибовця, якого підтримував Віталій Олексійович на засіданнях вченої ради, виправити становище наразилося на рішучий опір очільників вишу. Додалося нефахове адміністрування президента НаУКМА Сергія Квіта, яке супроводжувалося додатковою бюрократизацією навчального процесу і постійними популістськими гаслами.

3 вересня 2013 р. В. Щербак обійняв посаду професора кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. До традиційних курсів з ранньомодерної та нової історії України не без його персональної ініціативи додалися спецкурси на магістерці «Місто в європейській цивілізації модерної доби», «Методика викладання історичних дисциплін у закладах вищої освіти» та науково-дослідний семінар «Українська держава ранньомодерної доби». Проте головну увагу він приділяє підготовці аспірантського корпусу істориків, насамперед за програмою

PhD. Одночасно проводить активну дослідницьку роботу та регулярно публікує її результати, зокрема й у наукометричних часописах.

Пандемія коронавірусу та війна, яку розпочала РФ проти України в лютому 2022 р., внесли суттєві зміни у викладацьку роботу В. Щербака через перехід переважно на дистанційне навчання. Попри це він намагається вдосконалити характер професійної діяльності в нових умовах, передаючи свій педагогічний досвід колегам.

Багатогранний плідний доробок Віталія Олексійовича був гідно оцінений відомчими відзнаками, зокрема, Подякою київського міського голови «За вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, зміцнення науково-тех-

нічного потенціалу столиці», знаками «Відмінник освіти України» та «Петро Могила» МОН України, почесною відзнакою «Срібний клейнод родини Мазеп».

Сповнений подальшими творчими планами та оригінальними ідеями, професійними задумами та проектами, Віталій Щербак відзначає свій 70-річний ювілей. Перекоаний, що усе заплановане ним буде реалізовано, адже шановний професор — майстер своєї справи, він уміє вкласти у науково-педагогічну творчість енергію розуму, душі і серця. Бажаємо дорогому ювіляру та його родині міцного здоров'я, щастя, наснаги у творчості на благо процвітання незалежної Української держави.

Дата подання до редакції: 12.03.2024 р.

Дата ухвалення до публікації: 21.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

*Електронне наукове видання
Scientific e-publication*

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2024, 1 (18)

Електронний науковий журнал
Electronic scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*

Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали *О.А. Марюхненко,
Л.Ю. Столітня, Т.В. Нестерова, В.І. Скрябіна*

Кієвський столичний університет імені Бориса Грінченка

Підписано до опублікування на вебсайті видання 26.06.2024

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК 8052 від 29.01.2024 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського столичного університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.